J. P. TRAP

KONGERIGET DANMARK

TREDJE OMARBEJDEDE UDGAVE

UNDER MEDVIRKNING AF

V. FALBE-HANSEN OG H. WESTERGAARD

UDARBEJDET AF

H. WEITEMEYER

TREDJE BIND

BORNHOLMS MARIBO ODENSE
OG SVENDBORG AMTER

KJØBENHAVN MDCCCXCIX
FORLAGT AF UNIVERSITETSBOGHANDLER G. E. C. GAD
TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE

Bornholms Amt.

Bornholms Amt bestaar af den i Østersøen beliggende Ø *Bornholm* med den lille Øgruppe *Christiansø* eller *Erteholmene*. Bornholm ligger mellem 54° 59′ 15″ og 55° 17′ 30″ n. Br. og mellem 2° 7′ 20″ og 2° 34′ ø. L. for Kbh. (omtrent 14° 45′ og 15° 11′ ø. L. for Greenwich). Øen har Form af en skæv Firkant, hvis fire Hjørner dannes af Hammerens Pynt mod N., Rønne mod V., Dueodde mod S. og Svaneke mod Ø. Fra Hammeren til Dueodde er der omtr. $5^1/_4$ Mil, 40 Km., fra Rønne til Svaneke $3^3/_4$ Mil, 28 Km. Øens Omkreds er omtr. 14 Mil. Afstanden fra Skaanes Sydøstspids, Sandhammeren, der skilles fra Bornholm ved Hammervandet, er $5^1/_4$ Mil, 40 Km.; fra Rønne til Kjøbenhavn er der i lige Linie 20 Mil, 150 Km., fra Dueodde til det nærmeste Punkt paa Pommerns Kyst $12^1/_2$ Mil, 94 Km., mellem Rønne og Møens Klint omtr. 18 Mil, 135 Km.

Bornholm danner i fysisk Henseende en Undtagelse fra det øvrige Danmark, idet Øen er et Bjærgland og maa betragtes som den sydøstligste Udløber af den skandinaviske Bjærgmasse. Omtr. $^2/_3$ af Øen, nemlig den nordl., nordøstl. og midterste Del (omtr. 7 □ Mil, 385 □ Km.), indtages af Grundfjældet, der hovedsagelig bestaar af en rødlig, ikke lagdelt Gnejs-Granit, og hvis Grænse mod S. dannes af en Linie, som gaar fra Kysten noget N. for Hasle mod S. Ø. til omtr. $^1/_4$ Mil Ø. for Rønne og derpaa fortsættes mod Ø. ud til Kysten noget N. for Neksø. I Gnejs-Graniten, der er sammensat af Feldspat, Kvarts og Glimmer, findes en Mængde Spalteudfyldninger („Gange"), der indeholde Feldspat-Kvarts eller den seje, jærnholdige Grønsten, ogsaa ubetydelige Antydninger af Malme, som Kobberkis og Jærnglans. Graniten fremtræder dog langt fra alle Steder paa Overfladen; den ligger delvis blottet langs Sydranden mellem Rønne og Neksø, eller hvor Vandløbene have dannet Indsnit i de løse Jordlag, som dække Stenen, samt umiddelbart ved Kysten fra noget N. for Svaneke rundt om Nordlandet til noget N. for Hasle, paa hvilken Strækning Graniten danner smukke, vilde, indtil henved 70 F., 22 M., høje Klippepartier — saaledes

det 45 F., 14 M., dybe Randkleveskaar S. Ø. for Gudhjem, Helligdomsklipperne N. V. for samme, der naa en Højde af henved 65 F., 20 M., Hammeren paa Nordspidsen og noget S. derfor Store Ringebakke ved Jons Kapel, hvis Skrænt er 131 F., 41 M., over Havet. Klipperne falde for det meste brat af med lodrette, af dybe Kløfter furede Vægge, hvorved dannes imponerende Dale; Granitmasserne selv ere sparsomt bevoksede med Græs, Lyng, og Løvtræer, men Kløfterne ere dækkede af en frodig Plantevækst og gennemstrømmes af smaa Vandløb; langs Kysten er der mange Steder smaa Skærgaarde, og ofte er der i Klippen dannet Huler, de saakaldte „Ovne". I det indre af Landet er Graniten næsten overalt dækket af Ler og Sand, og kun mindre Partier, til Dels bevoksede med Lyng, rage op som Øer. Et omtr. $^1/_2$ Mil bredt Bælte langs Nordøstkysten er dækket af et frugtbart Lag af Glacialler, medens det indenfor liggende, for øvrigt ikke meget fremtrædende Højdeparti, *Højlyngen*, der strækker sig fra N. V. til S. Ø. (i samme Retning som Bjærgmasserne i Blekinge), og hvis Gennemsnitshøjde er 250—300 F., danner en stærk Modsætning, idet det overvejende er dækket af det langt ufrugtbarere Rullestensgrus. Tidligere var Lyngen den vigtigste Plante paa dette bølgeformige, af skovbevoksede Kløfter gennemskaarne Højdedrag, som sænker sig mod N. Ø., og mange Steder havde det helt Karakteren af stenede, øde Heder; men i den nyeste Tid er Højlyngen for største Delen forvandlet til Agerland eller Skov. Paa dette Højdedrag, der danner Øens Hovedvandskel, ligge de højeste Punkter, saaledes Ruts Kirkebakke, 414 F., 130 M., Ravnebakke, 452 F., 142 M., og, omtr. midt paa Øen i Skoven Almindingen, Bornholms højeste Punkt Rytterknægten, 516 F., 162 M. Partiet ved Rytterknægten er i det hele et af Øens smukkeste Bjærgpartier; saaledes ligger her ved Foden af Højden den skønne, af høje Klippevægge (indtil 70 F., 22 M.) begrænsede Kodal (Ekkodal). Fra Rytterknægten bøjer Vandskellet mod Ø. over det 390 F., 122 M., høje „Aasen" og fortsættes med aftagende Højder, indtil det atter i det stærkt kuperede Bjærgparti Paradis- og Helvedesbakkerne (Helledesbakkerne) N. V. for Neksø naar 361 F., 113 M.; den sydligste Udløber af Højdedraget er Slamrebjærg, 291 F., 91 M., lige N. for Bodils Kirke. For øvrigt fremtræder Graniten hist og her øformigt i Øens sydlige Del*).

Den sydlige Del af Øen (omtr. $2^1/_2$ □ Mil), hvor Underlaget bestaar af Sandsten, Skifre — dels grønlige Skifre, dels Alunskifre — (den kambriske Formation), Cementsten (en mørkfarvet Kalksten) og Lerskifer (den siluriske Formation), danner en stærk Modsætning til Gnejs-Granitplateauet ved sin lavere Beliggenhed og sin jævnere Overflade, der skraaner ned mod Sydkysten, hvor Højden dog i Gennemsnit

*) Bornholm udøver — vistnok paa Grund af sin Jærnholdighed — en mærkelig Tiltrækning paa Magnetnaalens Nordpol, hvorved Kompassets Misvisning paa Vestsiden formindskes, paa Østsiden forøges med indtil et Par Grader.

endnu er omtr. 100 F., medens den ved Randen af Granitplateauet gennemsnitlig er over det dobbelte; saaledes er Duebjærg Ø. for Hasle 309 F., 97 M., og Granitbakkerne ved Aakirkeby hæve sig indtil 306 F., 96 M.; selve Aakirkeby Bakke er 273 F., 86 M.; omtr. 1 Mil S. Ø. for Aakirkeby hæver Rispebjærg (Lerskifer) sig endnu til 151 F., 47 M. Den ældste af

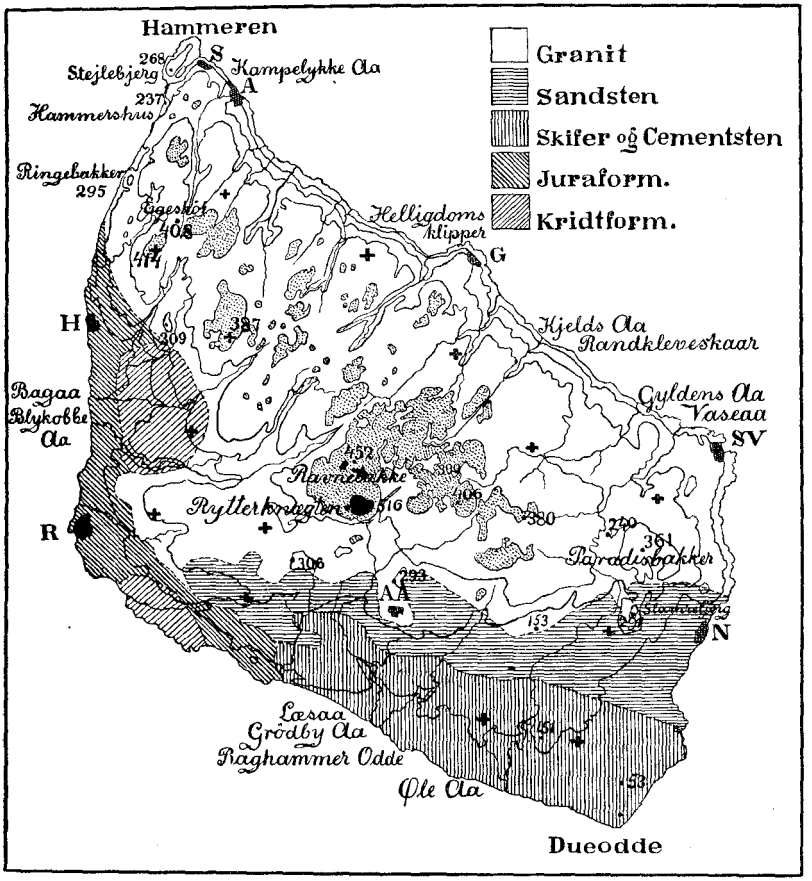

Geologisk Kort og Højdekort over Bornholm.

Afstanden mellem hver af de 5 Kurver, der angive Højdeforholdene, er 90 F.; Terrænet indenfor næstøverste Kurve (360 F.) er punkteret, Terrænet indenfor øverste Kurve (450 F.) er sort.

disse Dannelser er Sandstenen („Neksø Sandsten"); den hviler umiddelbart paa Graniten over et Areal af mere end $1^1/_2$ □ Mil og strækker sig langs Sydranden af Granitplateauet fra Neksø til $^1/_2$ Mil S. Ø. for Rønne. S. for Sandstenslaget strækker sig langs med Sydkysten Skifer- og Cementstenslaget. Sandstenen ligger for det meste nær ved Overfladen, ofte saa nær, at der kun kan vokse Lyng; men ellers ere disse Lag overdækkede med et dybt

(ofte 10—20 F. tykt) Lag af Sand og Ler, der gør Jorderne ret frugtbare; frugtbarest er Skiferterrænet, hvilket for en Del skyldes den Omstændighed, at Skiferen let ved Forvitringen omdannes til Ler*).

Foruden disse to Dannelser, Grundfjældet og Sandstens-Skiferpartiet, findes en tredje, Juraformationen, der fortrinsvis bestaar af Lag af hvid Sandsten og Kul, dog ogsaa af forskellige gode Lerarter, saaledes ildfast Ler, der anvendes til Lervarer og Mursten, og Jærnsten, der indeholder indtil 37 pCt. Jærn. Denne Dannelse er lejret langs Vestkysten fra Hasle mod S. over Rønne og videre langs en Del af Sydkysten. Da Sandstenen let forvitrer og forvandles til Sand, giver den Anledning til Dannelsen af Flyvesandsstrækninger, hvilke findes paa en stor Del af Vestkysten mellem Hasle og Rønne (Sandflugten med Hvideodde N. for Rønne) og paa Sydkysten fra Raghammer- til Dueodde, hvor der er ret betydelige Klitter, ligesom Flyvesand ogsaa træffes mod N. ved Hammeren („Sandhammeren"). Man har nu ved Beplantning hindret Flyvesandet i at udbrede sig videre. Kullagene, som have givet hele Formationen Navn af „den bornholmske Kulformation", ere lejrede i meget uregelmæssige Lag, saa at Bearbejdelsen deraf meget besværliggøres; nu udbyttes de heller ikke mere (se ndfr.), da Kullenes Brændselsværdi er ringe. — Endelig forekommer Kridtformationen (ældre Grønsand) pletvis N. Ø. for Rønne paa en Strækning mellem Graniten og Juraformationen og S. Ø. for Rønne ved Sydvestkysten i Nærheden af Fiskerlejet Arnager, det sidste Sted indeholdende en hvid, lerblandet Kalksten, Mergel og Grønsandsten.

Bornholm er meget rig paa Vandløb, som ofte bane sig Vej i dybe, snævre Dale, og hvis Bredder ere bevoksede med Træer og Krat. Men de ere alle smaa, særlig de, der fra Højlyngen søge ud mod N. Ø. og Ø., da Hovedvandskellet ligger nærmest ved denne Kyst. Det længste her er *Kampelykke Aa*, der udspringer lidt N. for Ruts Kirke og falder ud lige N. for Allinge; af andre Vandløb paa Østkysten nævnes *Bobbeaa*, *Kobbeaa*, *Kjelds Aa* (Kjeldseaa), *Gyldens Aa* og *Vaseaa*. Af Vandløbene paa Vestkysten nævnes *Bagaa* og *Blykobbeaa*, der begge falde ud mellem Hasle og Rønne. Til Sydkysten løbe de største, nemlig *Læsaa*, *Grødby Aa* og *Øle Aa*; den sidste, der er Øens største Aa, løber Vest for Paradis- og Helvedesbakkerne, Slamrebjærg og Rispebjærg. Øen har kun faa Søer, og de ere alle smaa; den største er den ved Nordspidsen liggende Hammer Sø, henved 20 Td. Ld. (Ølene mod S. paa Højlyngen er nu hovedsagelig kun Mose).

Til Øens Naturskønhed bidrager væsentlig den rige og ejendommelige Planteverden. Omtr. $^1/_5$ af hele Arealet er bevokset med Skov, der dels ligger spredt i

*) Ved de sydlige Aaløb findes de „bornholmske Diamanter", Bjærgkrystaller, der ere udkrystalliserede i Mergelnyrer („Diamantkugler"); „Diamanterne" søges nu ikke mere, men fandt i sin Tid en ret stor Afsætning (1792 afsattes 1080 Stkr.), da de brugtes til Smykker.

smaa Lunde, dels er sammenhængende, særlig paa Højlyngen (Almindingen), ligesom Sognenes Udmarksjorder efterhaanden ere blevne beplantede. Skovene bestaa af Birk, Eg, Avnbøg („Hvidbøg"), Æl og Ask; Bøgen, som er indført i Beg. af 19. Aarh., trives godt; desuden findes der store, af Staten og Kommunerne med Gran, Fyr og Lærk beplantede Arealer; Ædelgranen lykkes særlig godt i Almindingen. Morbærtræet trives udmærket; Kirsebærtræet vokser vildt; flere Arter Røn, som ellers ikke findes i Danmark, forekomme her, saaledes Akselbærtræet (Sorbus aria); af Buske vokse særlig frodig Hvidtjørnen, der ofte optræder som Træ, Hasselen og Hylden; en for Øen særegen Plante er en Anemoneart („Anemone apennina"), der ellers kun forekommer i Schweiz og paa Apenninerne; der er Rigdom paa Engblomster og Orchideer; paa de nøgne Klipper træffes ofte Mispelen. — Med Hensyn til Dyreverdenen maa mærkes, at der ikke findes Kakerlaker, Muldvarpe, Maarer og Ildere (Egernet er først indført i de sidste Aar), lige saa lidt som Storken fæster Bo her. Derimod er der Rigdom paa Nattergale, af Indbyggerne kaldt „Fjeldstavne", og især paa Raager (Kornkrager); ogsaa Vandrefalken, Nøddekrigen og Tejsten („Mulen", især ved Hammeren) forekomme, ligeledes stundom den i det øvrige Danmark sjeldne Ellekrage; ved Klipperne paa Nordøstkysten og paa Smaaholmene ved Christiansø træffes Edderfuglen („Aaboen"). Det tidligere talrige Kronvildt er for længe siden udryddet (indtil Slutningen af 18. Aarh. fandtes endnu Hjorte; under Chr. IV skal der i eet Aar være ført 230 fældede Hjorte til Kbh.); i de senere Aar er der indført Raavildt, ligesom der ogsaa er gjort Forsøg med Agerhøns, Fasaner og Tjurer. Tidligere fandtes der nogle halvvilde Heste af en egen lille Race („Lyngøg", meget lig de gotlandske Ponyer), men de ere nu helt forsvundne. Hugormen er meget almindelig. — Klimaet er omtr. som i det øvrige Danmark; dog er Øklimaet paa Grund af Øens frie Beliggenhed i Havet endnu mere udpræget: Foraaret kommer omtr. 14 Dage senere; Regnmængden er noget mindre. Klimaet paa Højdedraget, særlig i Almindingen og der omkring, er noget barskere end paa det øvrige af Øen.

Med Hensyn til Frugtbarheden maa det bemærkes, at Hartkornsudregningen paa Bornholm afviger fra den i det øvrige Danmark anvendte; thi medens man der ved at dividere Summen af det boniterede Areal (reduceret til Normaljord efter Takst 24) med Summen af Hartkornet efter Matriklen af 1688 fik som Resultat, at der skulde gaa 72,000 □ Al. Normaljord paa 1 Td. Hrtk., beregnede man det paa Bornholm ved at dividere Øens Hartk. efter Matriklen af 1664 ind i det boniterede Areal, og 1 Td. bornholmsk Hrtk. kom derved kun til at indeholde 49,600 □ Al. boniteret Areal, saaledes at den omtr. er lig $^2/_3$ (nøjagtig $^{31}/_{45}$) Td. Hrtk. i den øvrige Del af Landet. Der gaar gennemsnitlig 12 Td. Ld. paa 1 Td. bornh. Hrtk., og omsættes dette til alm. Hrtk., gaar der $17\,^1/_2$. Bornholm er saaledes Øernes mindst frugtbare Amt, og det staar nærmest ved Jyllands frugtbareste Amter, dog lidt over dem. I øvrigt maa man erindre, at Jorderne ere af saa uensartet Beskaffenhed, at man paa Landejendommene, som i Sammenligning med Landets andre Amter ikke ere store, kun finder faa Td. Ld., som have ens Bonitet.

Amtets Størrelse er $10,_6$ □ Mil ($583,_4$ □ Km.). Det er det mindste af Øernes Amter, ikke engang halvt saa stort som det næstmindste, Kjøbenhavns Amt. Af det samlede Fladeindhold udgøre Købstæderne $0,_{49}$ □ Mil

(27,2 □ Km). If. Matrikuleringen udgør det hele opmaalte Fladeindhold 105,581 Td. Ld. (omtr. 58,070 Hekt.); Søplanen, som ikke er medregnet heri, er kun 275 Td. Ld., det mindste Areal i noget Amt. Besaaet Fladeindhold var $^{16}/_{7}$ 1896: 43,388 Td. Ld. (deraf med Hvede 1153, Rug 8214, Byg 7798, Havre 10,306, Blandsæd til Modenhed 7862, Bælgsæd 635, Spergel 136, Frøavl 108, Kartofler 2779, Rodfrugter 2574, Grøntfoder 1775, Havesager 24, Handelsplanter 20); af Agermarken henlaa som Brak, Høslæt, til Afgræsning og som Eng 31,035 Td. Ld., hvoraf Høslæt- og Afgræsningsarealet udgjorde 19,588 Td. Ld. Fladeindholdet af Kær og Fælleder var 1311, af Tørvemoser 183, Have 961, Skov 16,718, Heder 5318, Flyvesand og Klit 797, Stenmarker m. m. 2242, Byggegrunde, Veje, Hegn osv. 3055 samt af Vandarealer 561 Td. Ld. Man lægger Mærke til det store Skovareal, absolut set endog større end i Kjøbenhavns Amt og forholdsvis større end i Øernes andre Amter; af Skovarealet ere 9900 Td. Ld. beplantede med Naaletræer. Paa den anden Side findes baade Heder, Flyvesand og Stenmarker i større Udstrækning end i noget andet af Øernes Amter. Hvad Kornarealet angaar, staar Dyrkningen af Rug og navnlig af Byg noget tilbage for de andre Øer, derimod er Dyrkningen af Havre og Blandsæd til Modenhed mere udbredt, ligesom ogsaa Kartoffelavlen spiller en forholdsvis meget betydelig Rolle.

Af Husdyr fandtes $^{15}/_{7}$ 1893: 7766 Heste, 29,583 Stkr. Hornkvæg (deraf 19,870 Malkekøer), 12,795 Faar, 15,248 Svin og 138 Geder. Med Hensyn til Antallet af Kreaturer staar Bornholm noget under Øernes Gennemsnit. Hvad Kreaturstyrken angaar, staar det næstlavest, naar denne sammenstilles med Befolkningsantallet, idet kun Kjøbenhavns Amt er lavere, og lavest, naar Arealet, men højest, naar Hartkornet anvendes til Sammenligning, og det samme Forhold genfindes ved en Betragtning af de enkelte Dyrearter, dog saaledes at Hornkvæg og Faar ere forholdsvis talrigere end Heste og Svin i Sammenligning med Øernes andre Amter. Af Hingstene høre ligesom i Sjællands Amter de fleste til Frederiksborg-Racen, dog er ogsaa den jydske Race temmelig talrigt til Stede; af Tyrene hører den aldeles overvejende Del til den røde danske Malkerace; dog findes der ogsaa en Del af hollandsk Race. Blandt Vædderne er Landracen den almindeligste, derefter kommer Dishleyracen. Fjerkræavlen spiller en meget betydelig Rolle. Der fandtes 55,160 Høns, 45,620 Kyllinger, 9191 Kalkuner, 31,004 Ænder og 9619 Gæs. Antallet af Kalkuner, Gæs og Ænder er forholdsvis større paa denne Ø end i noget andet af Landets Amter, absolut set er der endog flere Kalkuner end i noget andet Amt. Derimod er Hønseavlen ikke saa udbredt som andetsteds. Af Bistader fandtes 2465, overvejende Kubestader.

Det hele Ager og Engs Hartkorn (Skovskyldshrtk. findes ikke) udgjorde $^{1}/_{1}$ 1895: 8780 Td. bornholmsk Hrtk. (6048 Td. alm.), hvoraf Købstædernes

454 Td. bornholmsk (313 alm.). Hartkornet i Landdistrikterne fordelte sig saaledes, at der fandtes 86 større Landbrug paa 12 Td. Hrtk. og derover med 1390 Td., 1345 Bøndergaarde (1—12 Td. Hrtk.) med 6053 Td., 2393 Huse (under 1 Td. Hrtk.) med 722 Td., samt forskellige andre Jordlodder med i alt 160 Td. Hrtk. — alt bornholmsk Hrtk. Endvidere var der 1112 jordløse Huse i Amtet. Af samtlige Gaarde vare 1267 med 7023 Td. Hrtk. Selvejergaarde, 164 med 420 Td. Hrtk. Arvefæstegaarde med Ret til at sælge og pantsætte. Egentligt Fæste findes ikke paa Øen, og Arvefæsteforholdet har kun en ringe Udbredelse. Af Husene vare 3504 med 721 Td. Hrtk. Selvejer- og Arvefæstehuse, hvoraf 1112 jordløse; endvidere 1 Lejehus med $0,_9$ Td. Hrtk.

Folketallet var $^1/_2$ 1890: 38,761 (1801: 19,507, 1840: 25,199, 1860: 29,304, 1880: 35,364); deraf havde Købstæderne 15,998 og Landdistrikterne 22,763. Amtet er noget svagere befolket end Øerne i Gennemsnit, men af disses Amter er det dog kun Kjøbenhavns og Fyns, som have en større Befolkning pr. □ Mil; dette er en Følge af de i Forhold til Arealet talrige Byer. Paa 1 □ Mil kom i 1890: 3657 Indb. ($66,_{44}$ paa 1 □ Km.). Inddeler man Befolkningen i Næringsklasser, saaledes at til hver Klasse ikke alene regnes Forsørgere, men ogsaa hele deres Husstand, viser det sig, at 1453 levede af immateriel Virksomhed (Embeds- og Bestillingsmænd, Læger, Lærere, Sagførere, Videnskabsmænd osv.), 15,330 af Jordbrug, 99 hørte til Gartnernes Klasse, 2340 til Fiskernes, 11,002 til de industridrivendes, 2238 til de handlendes, 1189 til de søfarendes; endelig var der 2668, som henhørte til Gruppen „andre Erhverv" (Daglejere). 1780 levede af deres Midler, og 662 vare under Fattigvæsenet eller det offentliges Varetægt.

Landbruget er Øens vigtigste Erhverv, om det end ikke har en saa stor Betydning som i andre Amter; Bornholms og Frederiksborg Amter staa i denne Henseende temmelig ens; Kjøbenhavns Amt tæller dog endnu færre, der ernære sig ved dette Erhverv. Landbruget stod længe tilbage for det øvrige Lands baade med Hensyn til de anvendte Redskaber og til hensigtsmæssig Drift; men i de senere Aar har det været i stærk Opkomst, og det maa nu siges at staa paa Højde med det øvrige Lands. Det er for øvrigt ejendommeligt for Øen, at den ikke har egentlige, af Landbrugere beboede Bondebyer — men nok Fiskerlejer —, idet Gaardene ligge spredte, dog ofte i Strøg eller Rækker, som da i Regelen have et fælles Navn, almindeligt endende paa -by. Af andre Ejendommeligheder ved Landboforholdene kunne nævnes: Gaardene, der næsten alle ere Selvejergaarde, benævnes i hvert Sogn med Tal. (1., 2., 3. Selvejergd.). Den derefter almindeligste Benævnelse for Bøndergaardene er „Vornedegaarde", et Navn, der har sin Oprindelse fra den Tid, da Ejeren af Gaarden var „Vorned" uden for øvrigt at være indskrænket i sin personlige Frihed. En Del af disse saavel som af Selvejergaardene vare tidligere Fæstegaarde, der tilhørte Kongen; men 1744 afhændedes de til Selvejendom. Ogsaa Vornedegaardene benævnes i hvert Sogn med Tal. Nogle af Selvejergaardene, for det meste de største (uden Tal), kaldes „Proprietærgaarde"; de have før været ejede af „Frimænd" og

have derfor haft visse Forrettigheder; nogle af disse, som Frihed for Landgilde og for Kendelse ved Ejerskifte, ere endnu bevarede. Benævnelserne „Stæl", „Kirkebo" og „Gildesbo" paa særegne Jorder — de sidste vare Jorder, der if. gml. Vedtægt maatte yde visse Mængder af Brændevin, Øl, Tobak osv. til Sognets Bønder eller Gildesbrødre paa deres aarl. Samlingsdage — have nu kun historisk Betydning. Gaardenes Udmarker tilhørte tidligere Kongen, men Indbyggerne havde Ret til at benytte dem til Græsning, Lyngskæring osv.; 1832 (kgl. Res. af $^{30}/_{5}$ 1832) blev dette Fællesskab hævet, saaledes at Indb. fik Erstatning for Brugsretten; senere ere disse Forhold nærmere blevne ordnede ved den fuldstændige Udskiftning 1848 og ved Resol. af $^{6}/_{5}$ 1850 og Lov af $^{9}/_{2}$ 1866. — Bornholm er fritaget for Kongetiende, og Præste- og Kirketiende ydes in natura med et for hvert Sogn bestemt Kvantum. — Den tidligere Forordning af $^{14}/_{10}$ 1773, der fastsatte visse særlige Bestemmelser for Selvejergaardes Arv paa Bornholm — bl. a. at Gaarden skulde gaa i Arv til den yngste Søn, „Gaarddrønten", derimod til den ældste Datter, hvis der kun var saadanne —, er hævet ved Lov af $^{8}/_{1}$ 1887.

Søfart og Fiskeri have meget stor Betydning, større end i noget andet Amt, idet $91,_{1}$ p. m. have deres Erhverv derved. Ved Udgangen af 1896 var Bornholms Handelsflaade 190 Skibe med en Drægtighed af 8900 Tons, deraf 10 Dampskibe med 1385 Tons, og desuden 617 Baade paa 4 Tons og derunder. Samme Aar udførtes der til Udlandet fra Øen af vigtigere Varer 425 Stkr. Hornkvæg, 158,435 Pd. Fisk, 109,650 Pd. Hvede, 30,340 Pd. Rug og 3,463,940 Pd. Byg, alt uformalet, og 4678 Td. Kartofler. Ved det ligesom i gamle Dage vigtige Fiskeri fanges især Sild, der er Hovederhvervet for de mange smaa Fiskerlejer, og som udføres baade i røget og saltet Tilstand (navnlig er Silderøgningen bleven til en hel Industri), samt Laks, der udføres baade fersk, røget og saltet, og Torsk. Sildefiskeriet foregaar især om Sommeren, Laksefiskeriet om Vinteren. If. Fiskeriberetningen udgjorde Fiskernes Antal 1896 589, med 24 Opkøberkvaser, 159 Dæksbaade, 123 Damjoller og 241 mindre Fartøjer; Fangsten havde en Værdi af 309,585 Kr.

Ogsaa Industri og Haandværk indtage en ret betydelig Plads i Sammenligning med andre Amter. Navnlig er det Forekomsten af forskellige Mineralier, der giver Anledning til mangeartet Virksomhed. Kulbrydningen, der vistnok har taget sin Begyndelse i 1. Halvdel af 18. Aarh.*), men først fik større Betydning i Midten af 19. Aarh., og som længe kunde betale sig paa Grund af Øens Fattigdom paa Tørv — Hasle Kulværk, Kulværket ved Mundingen af Bagaa og Sorthat Kulværk, alle mellem Hasle og Rønne —, er nu rigtignok opgiven paa Grund af Kullenes ringe Brændselsværdi ($3^{1}/_{2}$ Td. bornholmske Stenkul udvikle samme Varme som 2 Td. engelsk Stenkul); i Aarene 1830—35 var den aarlige Produktion gennemsnitlig 21,350 Tdr.; den største Produktion ved det 1876 nedlagte Hasle Kulværk var 41,100 Td. i 1850; Kulværket ved Bagaa, der nedlagdes 1880, producerede 1876 42,000 Td., ved Sorthat Kulværk, nedlagt 1868, naaede Produktionen 26,000 Td. i 1857. Ogsaa Brydningen af Feldspat-Kvartsen — Feldspat benyttes ved Glas- og Porcellænsfabrikation — der findes flere Steder, saaledes ved Jons Kapel paa Vestkysten og ved Listed ved Svaneke, er nu ophørt paa Grund af den stærke Konkurrence fra Norge. Derimod udbyttes, især fra 1870'erne, stadig mere og mere et fra Feldspat-Kvartsen stammende Forvitringsprodukt, nemlig de kvartsholdige Kaolin (Porcellænsjord), som findes langs Vestranden af Graniten i Nærheden af Rønne. Allerede fra Slutn. af 18. Aarh. hentede man Kaolin til Brug ved den kgl. Porcellænsfabrik; men det er først, efter

*) Allerede 1640 havde dog Chr. IV sendt Skotten Robert Weight til Bornholm for at søge efter Kullag; men det førte ikke til noget Resultat. Ligesaa frugtesløs var samme Aar Udsendelsen af en „Guld- og Sølvertspolerer," der skulde søge efter „Malmerts".

at der 1871 var blevet anlagt et større Kaolinslemmeri (hvor Kaolinen befries for Kvartsen) ved Buskegaard, at dette Produkt kom til større Anvendelse i Porcellæns- og Papirfabrikationen; nu findes der 3 Kaolinslemmerier (alle i Knudsker). Men særlig ved Brydning af Graniten finde mange Mennesker deres Erhverv. Graniten, der er fortrinligt egnet til Monumenter, Bygningsmateriale, Havnemoler osv., brydes mere og mere i de senere Aar, saaledes paa Hammeren (det tyske Aktieselskab „Bornholms Granitværk"), paa Ringebjærget ved Vang, ved Allinge og Rønne, paa Helvedesbakkerne ved Neksø og Svanike, i Ibsker og ved Bodils Kirke. I Knudsker ved Rønne brydes en særlig smuk, blaalig syenitisk Granit, som forarbejdes af „De forenede Stenhuggerier". Graniten udføres især til Kjøbenhavn og Østersøegnene. Cementstenen brydes i Aaker og Pedersker Sogne og er meget tidlig benyttet som Bygningsmateriale („bornholmsk Marmor"), saaledes paa Gamle- og Lilleborg i Almindingen og paa Hammershus samt i de fleste af Øens Kirker, særlig til Trapper og Karme; det største og ældste Brud findes ved Limensgade i Aaker Sogn. Ogsaa Sandstenen brydes, især ved Neksø; det af Staten 1754 anlagte Stenbrud („Frederiks Stenbrud") er dog standset, efter at Stormfloden 1872 til Dels havde ødelagt Bruddet (Brydningen her besværliggjordes ogsaa ved, at de gode Lag laa temmelig dybt). Desuden giver Forekomsten af mange fine Lerarter Anledning til en forskelligartet Tilvirkning; saaledes er der flere Teglværker, Fabrikker i Lervarer, Fajance og de bekendte Terrakottasager; i det hele er bornholmsk Keramik i stærkt Opsving. Derimod udøves den tidligere ret betydelige Urfabrikation i Rønne („bornholmske Stucure") nu kun af een Mester*). Den forhen meget udstrakte Husflid — Tilvirkning af Agerdyrkningsredskaber, Slæder, Tovværk, Beklædningsstoffer, Kurvefletning, Kostebinding m. m. — er nu i Aftagen.

Amtskommunen omfatter paa Bornholm i Modsætning til de andre Amter saavel Købstæderne som Landdistrikterne, og af Amtsraadets 9 valgte Medlemmer blive de 3 derfor valgte af Købstæderne, ligesom Købstædernes aarl. Bidrag til de vigtigste Fællesanliggender sker efter Forholdet $^1/_3$. Hvad de finansielle Forhold i Aaret $^1/_4$ 1895—$^{31}/_3$ 1896 angaar, nævnes af Indtægterne: Udskrivningen paa Amtsraadskredsen udgjorde 114,945 Kr., deraf paa Købstæderne 29,610, Resten paa Hartkornet (10,$_{25}$ Kr. pr. Td. Hrtk.), Bidrag fra Købstæderne 1695 Kr., ekstraord. Statsbidrag (Lov $^8/_5$ 1894) 9165 Kr.; af Udgiftsposterne vare de væsentligste: Vejvæsen 45,952, Medicinalvæsen 16,109, Justits-, Politi- og Fattigvæsen 51,026, Amtsskolefonden 9261, Dyrlægevæsen 1827 Kr.; Amtsrepartitionsfonden ejede $^{31}/_3$ 1896 i Kapitaler 29,598, i faste Ejendomme, som ikke give Udbytte, 105,000 og skyldte 42,431 Kr. bort. Desuden staar under Amtsraadets Administration den saakaldte Amtskommunefond stor 460,848 Kr., fremkommen som Erstatning for

*) Da et engelsk Skib strandede 1750, blev en Del Ure, som vare om Bord, bjærget og sendt omkring paa Øen for at tørres, renses og indtil videre opbevares, navnlig til nogle Rokkedrejere og andre Personer, som mentes at være skikkede til dette Arbejde. Nogle af dem lærte derved Urenes Mekanisme at kende og begyndte paa at eftergøre dem, først i Træ, senere i Metal; navnlig var det Brødrene Peter og Otto Arboe, der tog fat paa denne Industri, og som leverede fortrinlige Ure. Aar 1795 kom en kjøbenhavnsk Urmager, J. V. Armand over til Øen, og i de næste Aar udvikledes Industrien saaledes, at der ikke alene forfærdigedes de saakaldte Bondeure, men ogsaa Taffelure, der udførtes i ret anselig Mængde; 1820 stiftedes et Selskab til Urmageriets Fremme paa Bornholm, men det opløstes 1844, og Industrien tog mere og mere af, især paa Grund af Varernes billige Pris.

Ophøret af Fritagelsen for Brændevinsbeskatningen (Lov $^{7}/_{2}$ 1851), og hvoraf Renten anvendes til almennyttige Formaal, fortrinsvis Landevejenes Grundforbedring (i 1895—96 anvendtes hertil 11,620 Kr)*). — Amtsfattigkassen udredede samme Aar til døvstummes Oplæring 560, til sindssyges og Idioters Bevogtning og Underhold 1200 Kr. og fik sine væsentligste Indtægter fra: Renter af Aktiver 1980, Bidrag efter Plakat $^{9}/_{1}$ 1845: 127, $^{1}/_{4}$ pCt. Afgift 299 Kr. Amtsfattigkassen ejede 60,505 Kr. i Kapitaler. — Med Hensyn til Købstædernes finansielle Forhold henvises til Afsnittene for hver enkelt By. — For Sognekommunerne anføres af Indtægterne følgende: de paalignede Skatter udgjorde 1895 paa Hartkornet 73,174 Kr. (gennemsnitlig $8_{,80}$ Kr. pr. Td. Hrtk.), paa Formue og Lejlighed 60,763 Kr.; Indtægt af Aktiver var 5595 Kr., Afgifter efter Næringsloven 1230 Kr.; desuden udredes Naturalarbejde uden for Paaligningen til Beløb af 2522 Kr. De væsentligste Udgifter vare: Fattigvæsen 48,016, Skolevæsen 43,455, Alderdomsunderstøttelse 23,961 (deraf 10,770 i Tilskud fra Staten), Vejvæsen 19,805 Kr. Sognekommunerne ejede i Slutn. af 1895: i Kapitaler 104,261, i faste Ejendomme 473,000 og skyldte 114,800 Kr. bort. Under Sogneraadenes Bestyrelse stode Legater til et samlet Beløb af 36,011 Kr.

Med Hensyn til Beskatningen skal anføres, at ligesom Øen gennem lange Tider har haft og endnu har mindre Skatter til Staten paa Hrtk. og Bygninger**), saaledes er Hartkornsbeskatningen til Kommunen lavere end i noget andet Amt; dette er især foranlediget ved Ligningen til Sognene. Dog maa det erindres, at 1 Td. bornh. Hartkorn kun svarer til $^{2}/_{3}$ Td. alm. Hrtk.

Amtet bestaar af Købstæderne: *Rønne*, *Hasle*, *Allinge-Sandvig*, *Svaneke*, *Neksø* og *Aakirkeby* og Herrederne: *Vester-*, *Nørre-*, *Øster-* og *Sønder Herred*. Amtets samtlige Købstæder og Landkommuner danne eet Amtsraadsdistrikt, som ovenfor nævnt, og Amtsraadet udgør tillige Skoleraadet. Amtet har i alt 15 Sognekommuner (Sognefogederne kaldes her „Sandemænd").

Amtet udgør 4. Landstingskreds og har 2 Folketingskredse.

I gejstlig Henseende hører Amtet til Sjællands Stift og udgør eet Provsti, der er delt i 21 Pastorater, i alt 15 Kirkesogne (foruden Christiansø). For Kirkerne, der alle eje sig selv, gives der ifølge gamle Vedtægter, som ikke hvile paa nogen bestemt Lov, i Modsætning til Bestyrelsen af Landets

*) I de sidste Aartier er der gjort meget for Landevejene, som nu maa siges at være fortrinlige. Der er foretaget betydelige Opfyldnings- og Udgravningsarbejder, saaledes ved Almindingen, ved Nedkørselen til Gudhjem, ved Vejene over Bobbeaa og Blykobbeaa og ved Hvide Enge i Vestermarie Sogn, saaledes at Bakkerne ikke ere saa besværlige. Landevejenes Længde var ved Udgangen af 1896 $30,_{0}$ Mil, $229,_{5}$ Km. — Øen har endnu ingen Jærnbane, men i en nær Fremtid vil der blive anlagt en fra Rønne til Neksø med Sidespor fra Aakirkeby til Almindingen (Konc. er meddelt ved Res. af $^{8}/_{5}$ 1897).

**) Gammelskatten er udregnet efter Forholdet 2 Rd. pr. Td. gl. Ager og Engs Hrtk. (mod 6 Rd. 80 Sk. andetsteds), Landskatten udgør 12 Sk (60 andetst.), Ligningsskatten 44 Sk. (1 Rd. 24 Sk. andetst.) pr. Td. Hrtk. Paa den anden Side har bornh. Landejendomme store Jordebogsafgifter at udrede til Staten, navnlig i Form af „Smørskat". — Bygningsafgiften svares med det halve Beløb mod det øvrige Land.

øvrige Kirker, en særlig Myndighed, der danner et Mellemled mellem de lokale Kirkebestyrelser og Stiftsøvrigheden, nemlig „Bornholms Kirkekommission", som bestaar af Amtmanden og Provsten, og som fører det specielle Tilsyn med Kirkernes økonomiske Forfatning. Amtmanden og Provsten udgøre tillige med et af Amtsraadet valgt Medlem Skoledirektionen for Bornholm.

I jurisdiktionel Henseende (jfr. Lov af $^{1}/_{7}$ 1870) udgør Amtet 6 Købstadsjurisdiktioner, nemlig: Rønne, Hasle, Allinge-Sandvig (hvilke tillige med Landdistriktet udgøre Hammershus Birk), Svaneke, Neksø og Aakirkeby, og 4 Landjurisdiktioner, nemlig: Vester-, Nørre-, Øster- (med Christiansø) og Sønder Herred*).

Amtet danner 6. Udskrivningskreds og Bornholms Fysikat, der er delt i 2 Lægedistrikter, nemlig Rønne eller sydvestlige Distrikt (Vester- og Sønder Hrd.) og Allinge eller nordøstlige Distrikt (Nørre- og Øster Hrd.). (Christiansø hører i den sidste Henseende under Marineministeriet). Med Hensyn til Oppebørselen af Skatter danner Amtet eet Amtstuedistrikt (i Rønne). Amtet har 7 Branddirektorater, nemlig et for Landbygningerne og et i hver af Byerne.

Statsskovene paa Bornholm (Blykobbe Plantage, Rø Plantage og Almindingen med Indlægget) ere 5922 Td. Ld. og udgøre „Bornholms Skovdistrikt" under 2. Overførsterinspektion.

I militær Henseende havde Bornholm indtil Hærloven af $^{6}/_{7}$ 1867 sin egen Forfatning, der kan føres tilbage til Chr. IV (1611), idet denne indførte for Øen et eget Værn (Milits), hvortil Indbyggerne alene vare tjenestepligtige, naar de ikke toge fast Ophold andre Steder i Riget. Efter 1867 er Bornholm indordnet i Landets almindelige Værn. Dog staar det værnepligtige Mandskab kun to Aar til Tjeneste i Hæren, hvorefter det for den øvrige Tjenestetid træder ind i Øens særlige Væbning, som bestaar af 1 Bataillon Fodfolk paa 4 Kompagnier, 1 Eskadron Rytteri, 1 Kompagni Feltartilleri og 1 Kompagni Fæstningsartilleri. Øens Kommandant er Væbningens Chef og tillige Udskrivningschef. Han saavel som de højere Befalingsmænd ere lønnede Officerer af Forstærkningen, medens Væbningens øvrige Befalingsmænd (Lieutenanter og Underofficerer) ere værnepligtige, paa Bornholm hjemmehørende Mænd, der have erhvervet sig Befalingsgrad i Hæren. Befalingsmænd og Mandskab af Væbningen sammenkaldtes tidligere i Regelen hvert Aar i 3 Dage til Mønstring og Skarpskydningsøvelser; hvert andet Aar afholdtes i Reglen større Øvelser med Bataillonen i indtil 10 Dage, hvert andet Aar i ligesaa lang Tid med Eskadronen og Artillerikompagnierne (jfr. Lov af $^{6}/_{7}$ 1867 §§ 179—84). Ved Lov af $^{1}/_{4}$ 1896 bestemtes at

*) Da Landstinget paa Bornholm ophævedes ved Plakat af $^{29}/_{6}$ 1813, paabødes det, at alle Justitssager fra Øen skulde indstævnes umiddelbart til Højesteret, og private Sager, i Tilfælde af Appel, til Landsover- samt Hof- og Stadsretten (jfr. Plak. af $^{30}/_{4}$ 1814 og $^{30}/_{7}$ 1819). Offentlige Politisager fra Landjurisdiktionerne indstævnes til Landsover- samt Hof- og Statretten (jvfr L. af $^{14}/_{6}$ 1850).

Bataillonen skal afholde Øvelser hvert andet Aar, 14 Dage i alt, Artilleri og Rytteri ligeledes, skiftevis; Øvelserne holdes ved Rønne.

Øen kaldes i de islandske Sagaer *Borghundarhólmr*, i Valdemar II's Jordebog *Burghundæ-*, *Burghænde-*, *Burghundholm*, senere *Borunde-*, *Borring-*, *Borende-* og *Borendholm*. Navnet kommer vistnok af Borg, et højt, af Naturen befæstet Sted, og Holm, o: en Ø. Hos Adam af Bremen kaldes den kun *Holm* (Hulmus), et Navn, som endnu bruges i Skaane. Saxo kalder den *Boringia*.

Ligesom Bornholm i fysisk Henseende mere slutter sig til den skandinaviske Halvø, gælder det samme vistnok i etnografisk Henseende, idet den rimeligvis er bleven befolket fra Sydsverige. Forskellige Udtryk i Sproget tyde paa Slægtskab med Sydsveriges Befolkning. — De arkæologiske Forhold paa Øen ere særdeles fyldigt undersøgte. Bebyggelsen maa være foregaaet i den fjerneste Oldtid, om det end synes, at Mennesket i Stenalderen endnu ikke havde opslaaet sine Bosteder overalt paa Øen. Den ældre Stenalder foreligger kun repræsenteret ved to Bopladsfund (fra Hammeren og Frennemark S. for Svaneke). Fra den yngre Stenalder ere Oldsagerne vel ikke faa; men Gravene findes, som det synes, kun i Kystegnene, og de ere færre i Tal end i de fleste andre østdanske Egne af lige Udstrækning; der kendes i alt omtr. 15 Gravkister, et lignende Antal Jættestuer eller store Gravkamre samt een Runddysse; Langdysser forekomme ikke. Først i Løbet af Broncealderen har Befolkningen bredt sig til Øens Indre, saaledes som det fremgaar af Gravhøjene, der maa antages for største Delen at tilhøre denne Periode; i alt er der talt omtr. 600, hvoraf dog nu næppe Halvdelen er tilbage. Højene ligge snart enkeltvis, snart samlede i mindre Grupper, og de findes især i de frugtbare Egne, medens Gravmonumenterne i de golde Egne ere de saakaldte Røser, kredsrunde, lavthvælvede Stendynger med et tyndt, dækkende Lyngtæppe, i Reglen 10—12 F. brede og $^1/_2$—1 F. høje. Af disse Røser, som ret ere ejendommelige for Bornholm, ere endnu henved et Par Tusende bevarede; mange vides i Tidens Løb at være sløjfede. De tilhøre dog ikke alene Broncealderen, men ogsaa den ældre Jærnalder, i hvilket Kulturafsnit den hyppigste Gravform i øvrigt var Brandpletten, et mindre, grubeformet Hul i den flade Mark, fyldt med Resterne af det brændte Lig, Trækul og Oldsager. Ogsaa Brandpletterne ere særlig hjemmehørende paa Bornholm, hvor de ere undersøgte i et Antal af flere Tusende; i Regelen danne de store Gravpladser (ved Store Kannikegaard i Bodilsker Sogn er der saaledes undersøgt en Gravplads med omtr. 800 Brandpletter). Den yngre Jærnalder er ogsaa repræsenteret ved et stort Antal Gravfund, som navnlig ere fremdragne i Østerlarsker og Gudhjem Sogne; i nævnte Tidsafsnit bleve Ligene hyppigst nedlagte ubrændte, snart i ganske lave Jordhøjninger, snart under flad Mark, dækkede af Stenlag eller omsluttede af Stenkister. Disse Gravfund overgaa i Tal langt de samtidige Gravfund fra hele det øvrige Danmark. Øens isolerede Beliggenhed har i det hele begunstiget Særudviklinger paa adskillige Punkter. Intetsteds i Landet findes saa mange Helleristningstene som her (omtr. 100) eller saa mange Skibssætninger (to lange Stenrækker, der løbe sammen ved Enderne) fra Vikingetiden (omtr. 25), og det samme gælder i endnu højere Grad om Bautastenene, af hvilke der kendes henved et Tusende (kun omtr. 300 ere bevarede, samlede i Grupper). Endelig har Øen ikke mindre end 40 Runestene; de fleste af disse hidrøre dog fra historisk Tid. Et meget stort Antal Monumenter er fredlyst.

Øens Beliggenhed midt i Østersøen ved den befærdede Handelsvej over Tyskland og Rusland — ad hvis Floder Varer førtes fra Sydeuropa, ja endog fra Asien til

Østersøens Kyster — til de skandinaviske Lande og Storbritannien bragte tidlig Beboerne i Forbindelse med Omverdenen. Alt i den forhistoriske Tid spores Paavirkning gennem de fundne Oldsager, og at Handelen har været Øens Hovednæringsvej allerede i den tidlige Middelalder, har man flere Vidnesbyrd om, dels gennem Møntfund*), dels gennem skriftlige Beretninger; saaledes fortæller Adam af Bremen, at Bornholm var Danmarks mest berømte Havn og en sikker Ankerplads for de Hedninger, som sejlede paa Grækenland o: de russiske Østersølande.

I den tidligste Middelalder var Bornholm et eget Rige; saaledes berette Englænderne Othar og Wulfstan, der rejste i de nordlige Farvande ved Aar 890, at Øen havde sin egen Konge. Da Danmark blev samlet til eet Rige, kom Øen ogsaa ind under den danske Konge, der lod den bestyre af Høvedsmænd; blandt disse nævnes paa Svend Tveskægs Tid Vesete, Fader til Bue den Digre, og under Knud den hellige Blod-Egil (Egil Ragnarsen), som efter Knytlingesagas Beretning paa Grund af Sørøveri blev afsat af Kongen og senere henrettet. Kristendommen skal først være indført eller have faaet fast Fod paa Øen paa Svend Estridsens Tid ved den for Lærens Udbredelse nidkære lundensiske Biskop Egins Bestræbelser. Fra den Tid har Bispestolen i Lund vistnok været ivrig betænkt paa at erhverve sig Øen, og, som det synes, fik ogsaa Ærkebiskop Eskil 1149 ved Udsoningen med Svend Grathe de tre af Øens Herreder, nemlig Haslæ-, Hænnings- og Michlingæ Herred (Nørre-, Øster- og Sønder Hrd.), medens kun Rothnæ (Rønne- eller Vester) Herred blev under Kronen. At Gejstligheden har sat megen Pris paa at bevare denne Besiddelse og værne om Øen, har man ment at have et Bevis for i de mærkelige Kirker fra 12. Aarh., særlig de 4 Rundkirker, Nylars Kirke, Ny Kirke, Ols Kirke og Østerlars Kirke, der skulle have haft det dobbelte Formaal at tjene som Gudshuse og som Udkigstaarne — de ere til Dels anlagte paa Steder med vid Udsigt — og Tilflugts- og Forsvarssteder for Beboerne i Ufredstid; ogsaa de øvrige Kirker (undt. Pouls Kirke) havde et til Forsvar indrettet firkantet Taarn, „Fæstet". Disse interessante Bygninger ere i de senere Aar ombyggede undt. Ibs og Bodils Kirker (jfr. *H. J. Holm*, B.'s ældgamle Kirkebygninger, Kbh. 1878, og *J. B. Løffler*, Udsigt osv. S. 164 fl.; se dog ogsaa *O. Blom*, Befæst. Kirker i Danm., i Aarb. f. n. Oldk. 1895). For øvrigt have Beboerne ogsaa haft et Værn i de ældre Borgpladser og Voldsteder, der gerne laa paa Højdepunkter og afsides liggende Klippepartier i nogen Afstand fra Kysten, saaledes som Storeborg i Rø Sogn, Gamleborg ved Neksø og Ringeborg i Pedersker Sogn. Kongerne have vist haft deres Værn i de to i Almindingen liggende Borge *Gamleborg* og *Lilleborg* (Rønne Hrd.). Efter Jacob Erlandsens Fængsling 1259 blev formentlig Lilleborg s. Aar indtaget og ødelagt af Ærkebispens Broder Andreas og Fyrst Jaromar af Rügen. Rimeligvis midt i 13. Aarh. under disse Stridigheder mellem Kongen og Kirken, da begge Parter stræbte at faa Øen i deres Besiddelse, opførte Lunds Ærkebisp den stærke Fæstning *Hammershus*, som snart var i den ene, snart i den anden Parts Besiddelse; i 1259—1326 skiftede Borgen 10 Gange Ejermand. Kongerne Erik Glipping og Erik Menved gjorde gentagne Forsøg paa at bemægtige sig Øen, men den sidste skal endog have maattet afstaa det 4. Herred til Ærkebispen. Imidlertid erobrede Kongens Marsk Ludv. Albertsen (Eber-

*) De ældste Mønter, der ere fundne, ere romerske Sølvmønter (Denarer) fra 1.—3. Aarh., derefter vest- og østromerske Guldmønter (Solidi) formentlig fra 5. Aarh.; saaledes fandtes 1893 ved Robbedale S. for Rønne 255 Denarer, 1850 ved Soldatergaard (Aaker S.) 36 Solidi og 1882 ved Saltholmsgaard (Ibsker S.) 29 Solidi. Endvidere er der fundet arabiske Mønter fra 8.—10. Aarh. og skandinaviske, tyske, engelske og nederlandske fra 10.—11. Aarh. De største kendte Møntfund fra denne Periode, nedlagte i 1. Halvdel af 11. Aarh., ere 1862 fra Enegaard (Nylarsker S.), 1872 fra Bolbygaard (Klemensker S., 1000 Stkr.), 1864 fra Munkegaard (Ibsker S., 866 Stkr.) og 1884 fra Holsegaard (Østerlarsker S.).

stein) 1319 Bornholm med Hammershus fra Ærkebispen, og Kongen gav Marsken Øen i Forlening. Men 1321 maatte Chrf. II atter overgive den til Ærkebispen. To Aar efter sluttede Marsken sig til Oprørerne og blev af Ærkebispen udnævnt til Høvedsmand paa Hammershus, hvor han dog blev belejret af de kgl. Tropper under Marsken Peder Vendelbo og efter en tapper Modstand maatte overgive sig. Men det varede ikke længe, inden Bornholm atter kom ind under Ærkebisperne, og disse havde den nu i omtrent 200 Aar i saa godt som uafhængig Besiddelse, idet de gave eller bekræftede Love, indsatte Embedsmændene, udstedte Adelsbreve, gave Købstæderne Privilegier osv. Vel bemægtigede Vald. Atterdag sig Øen 1360, men kort efter gav han den tilbage til Ærkebispen, dog paa den Betingelse, at Kronen maatte inddrage den, naar den fandt for godt. Det var denne Ret, som Chr. II 1522, rigtignok trods Gejstlighedens Protest, benyttede sig af. Dermed var dens Herredømme paa Øen forbi.

Havde Kirken været en myndig Herre for Øen, fik den dog snart en strengere i Lübeckerne. De havde allerede 1510 gjort et Plyndringstog til Bornholm og huseret saaledes, at Jens Holgersen Ulfstand skrev til Kongen, at de helt havde hærget Øen; 1522 kom de igen og indtoge Hammershus, og da de i Stridighederne imellem Chr. II og Fred. I stillede sig paa den sidstes Side, bortforlenede denne 1525 Øen til Lübeckerne paa 50 Aar for det Tab, de havde lidt ved Indtagelsen af Gotland, som de overgav til Danmark; Kongen beholdt dog Overhøjheden over Bornholm og den saakaldte gejstlige Jurisdiktion, saa at han kunde holde en Foged og Landsdommer paa Øen og paadømme Indbyggernes Klager over de af Lübeckerne indsatte Fogeder. Af disse er især Berent Knop (1525—43) sørgelig bekendt i Øens Historie for sine Udsugelser. Under Grevens Fejde søgte Indbyggerne 1535, opmuntrede af Kongen og under Ledelse af den kgl. Landsdommer Mogens Uf, at afkaste Aaget, men blev slaaede paa Egla Enge S. for Aakirkeby, og Chr. III maatte ved et Forlig i Hamburg 1536 indrømme Lübeckerne 50 Aars Forlængelse af Forleningstiden (altsaa til 1625). Knops Plagerier begyndte paa ny. En ikke mindre daarlig Klang har Navnet paa en af de følgende lybske Fogeder haft, nemlig Schweder Kettingk (1556—73); men det er vistnok til Dels med Urette. Under den nordiske Syvaarskrig, der var en haard Tid for Bornholm, og som for en Del førtes i Farvandene omkring Øen, gjorde han i alt Fald Danmark flere betydelige Tjenester og forsvarede Øen tappert, saaledes 1565 og 1566 mod de svenske Flaader, og han søgte at lette Beboerne for de haarde Skatter og Udskrivning af Mandskab; Kongen viste ham ogsaa stor Naade, bl. a. ved 1565 at udnævne ham til sin Jurisdiktionsfoged paa Øen. Men Dobbeltstillingen som Lübecks og Kongens Embedsmand var ikke holdbar i Længden og hidførte Kettingks Afskedigelse, først som Kongens Foged 1571 og 1573 som lybsk Foged, efter at der stærkt var klaget over hans Optræden paa Øen. Aar 1576 inddrog Fr. II Øen trods Forliget i Hamburg og Lübeckernes Bestræbelser for at beholde den, og dermed ender „Kræmmerregimentet“ (se *M. K. Zahrtmann*, Lybækkerne paa B., i Museum 1894 2. Hbd. S. 340 fl.).

De følgende 70 Aar hengik i Ro for Øen, der lidt efter lidt kom til Kræfter igen, om ogsaa den i disse Aar flere Gange hjemsøgtes alvorligt af Pesten, nemlig 1602, 1618, da omtr. 5200 Mennesker døde, og 1653—54, da Soten krævede omtr. 4500 Ofre (i 14. Aarh. rasede den sorte Død saaledes paa Øen, at den efter Sagnet næsten blev affolket). Under Krigene med de svenske ved Midten af 17. Aarh. kom der nye Ulykker over Øen. Aar 1645 gik Svenskerne under Wrangel i Land paa Øen, uden at den af Chr. IV oprettede Milits, der styredes af uduelige og landsforræderiske Officerer, kunde udrette noget; Neksø blev plyndret, og Hammershus under Lensmanden Holger Rosenkrantz til Glimminge overgav sig efter en Eftermiddags Beskydning. Ved Brømsebrofreden tilbagegav dog Sverige Bornholm til Danmark. Men ved Roskilde-

freden Feb. 1658 afstodes Øen til Sverige, og April s. Aar kom en svensk Besætning dertil under Kommando af Oberst Joh. Printzensköld, en dygtig og rettænkende Mand, som vel maatte følge den svenske Regerings strenge Paabud om Paalæg af Skatter og Udskrivning af Mandskab til den svenske Hær i Tyskland, efter at Krigen atter var udbrudt med Danmark, men dog søgte at mildne Indbyggernes Kaar, saa vidt han kunde. Men som Repræsentant for Fremmedherredømmet vendte dog Befolkningens Had sig imod ham, og der dannede sig en Sammensværgelse mellem Borgere i Hasle og Rønne under Ledelse af Præsten Poul Hansen Anker, Jens Pedersen Kofoed o. a. De sammensvorne bleve yderligere opmuntrede til Opstanden ved et af Fred. III $^{8}/_{11}$ udstedt aabent Brev, hvori der tilsagdes Bornholmerne flere Privilegier, og 8. Dec. 1658 blev Printzensköld, som havde forladt Hammershus i Tjenesteanliggender, taget til Fange af de sammensvorne og skudt paa Storegade i Rønne af Villum Klausen, hvorefter Hammershus overgav sig næste Dag uden Sværdslag. Opstanden forløb i det hele taget temmelig ublodig (der blev vistnok kun dræbt 10 svenske), og Fortællingen om et Massemord („den store Svineslagtning") har ingen historisk Hjemmel. Kort efter sendte Beboerne en Deputation til Kjøbenhavn, og $^{20}/_{12}$ 1658 overdrog denne Øen til Fred. III og hans Arvinger som evig Arv og Eje, hvorfor Kongen samme Dag tilsagde dem „saadanne Privilegier og Benaadninger, baade paa Udskrivning, Skat og i andre Maader, hvorved Landets Bedste og Opkomst kan søges". Jan. 1659 kom der en dansk Besætning til Øen under den nye Kommandant Michel Eckstein, der tilbageslog det eneste alvorlige Forsøg, som de svenske gjorde paa at generobre Øen, da en svensk Flaade $^{4}/_{7}$ vilde gøre Landgang ved Allinge (om Opstanden se *J. A. Fridericia*, Adelsvældens sidste Dage, S. 391 fl. og 485 fl. og *M. K. Zahrtmann*, Hist. Tidsskr. 6. R. V Bd. S. 223 fl. og 7. R. I Bd. S. 129 fl.).

Vedrørende de i Dec. 1658 tilsagte Privilegier udstedtes der $^{3}/_{5}$ 1659 et nyt kgl. Brev, der i al Almindelighed bekræftede det første Løfte og kun fastslog, at Kongen aldrig vilde overgive Øen til Sverige; dette Brev bekræftedes af de følgende Konger $^{12}/_{2}$ 1701, $^{7}/_{12}$ 1731 og $^{7}/_{2}$ 1747. Der tilstodes vel Bornholmerne en Del Lettelser i Skatter og Udskrivninger; men da de havde ventet mere af „Privilegierne", var der i den følgende Tid, særlig i 18. Aarh., en Del Utilfredshed paa Øen. Endelig udkom $^{21}/_{9}$ 1770 en „Forklaring paa de Bornholms Indbyggere givne Privilegier", der fastslog Fritagelse for Soldatertjeneste uden for Øen og en Del Skattebegunstigelser (se S. 10).

I 19. Aarh. har især den ovenfor (S. 8) omtalte Udskiftning af Markjorderne haft stor Betydning, idet herved de hidtil øde Oredrev (Højlyngen og Strandmarkerne) aabnedes for Opdyrkning, dels til Skov-, dels til Agerbrug. Stormfloden Nov. 1872 hjemsøgte særlig Havnene paa Nordøstkysten, hvis Klippepartier den delvis ændrede. Der fulgte derefter betydelige Havneanlæg, væsentlig ogsaa som Følge af, at Fiskerne gik over til Brugen af Dæksbaade; næsten alle Fiskerlejerne have faaet deres Havne nybyggede og udvidede. — Af senere Begivenheder, der have berørt Øen, kunne nævnes, at en svensk Flaade strandede ved Øen Dec. 1678, ved hvilken Lejlighed 1200 Mennesker omkom, og at de svenske atter Nov. 1679 lede et Skibbrud ved Sydkysten, og da skulle endog 3000 Mennesker være omkomne. Af Kongerne have Chr. IV et Par Gange, Chr. V 1687, Kronprins Chr. Fred. (Chr. VIII) 1824, Fred. VII 1833, 1847, 1851 og 1856 og Chr. IX 1876 besøgt Øen.

Øens isolerede Beliggenhed har bevirket, at Beboerne længe have bevaret noget ejendommeligt saavel i Sprog som i Skikke og Klædedragt. Sproget har saaledes beholdt mange Ord og Former fra det gammelnordiske, ogsaa fra det plattyske Sprog, og i Tonefaldet har det en Del Lighed med det skaanske. Meget af det særegne i Skikke og Klædedragt er dog nu ved at forsvinde, særlig efter at Hærloven af 1867 har bragt de unge værnepligtige i nær Berøring med Kjøbenhavn.

Bornholm var alt i Middelalderen delt i de S. 13 nævnte 4 Herreder, men den hørte ikke til noget Syssel. Bornholms Amt oprettedes 1660.

Litt. Ingen Landsdel er bleven saa meget beskreven som Bornholm. Af Monografier nævnes: *L. Thurah*, Beskr. over B. og Christiansø, Kbh. 1756. — *P. N. Skovgaard*, Beskr. over B., I Del, Kbh. 1804. — Samlinger, udg. af det Bornholmske Selskab for Efterslægten. 1808. — *F. Thaarup*, Kort Oversigt over B.'s Amt, Kbh. 1810, og Smaa Bidr. til B.s Statistik, 3 Hefter, Kbh. 1806—10. — *Vargas Bedemar*, Die Insel B. in geognost. Hinsicht, Frankfurt a. M. 1819. — *H. C. Ørsted* og *L. Esmarch*, Beretn. om en Undersøgelse over B.'s Mineralrige, udført 1818—19, Kbh. 1819—20. — *O. J. Rawert* og *G. Garlieb*, B., beskreven paa en Rejse i Aaret 1815, Kbh. 1819. — *J. S. N. Panum*, Beskr. over B. eller B.'s Vejviser osv., Slesvig 1830. — *P. N. Skovgaard*, B.'s Saga, Aalborg 1834. — *F. Thaarup*, B.'s Amt og Christiansø, beskr. efter Opfordr. af det kgl. Landhusholdningsselskab, Kbh. 1839. — *J. R. Hübertz*, Aktstykker til B.'s Hist. 1327—1621, Kbh. 1851—52. — *J. P. Trap*, Beskr. af B., Kbh. 1857 (Særtr. af nærv. Værks 1. Udg.). — *Lønborg*, Om B.'s Væbning og Forsvar, Kbh. 1856. — *A. P. Adler*, Prøve paa et bornh. Dialektlexikon, Kbh. 1856. — *C. G. Brunius*, Konstanteckninger under en resa til B. år 1857, Lund 1860. — *M. Jespersen*, Liden geogn. Vejviser paa B., Kbh. 1865. — *J. P. Møller*, Folkesagn fra Bornholm. Kbh. 1867. — Bornh. Ordbog, udg. af Lærere, Rønne 1873. — *H. J. Holm*, B.'s ældgamle Kirkebygninger, Kbh. 1878. — *J. Carlsen*, Oplysn. om Levevilkaar, Sygelighed og Dødelighed paa B., Kbh. 1886. — *J. A. Jørgensen*, B., Rønne 1886. — *Kofoed*, Fortegn. over Landejendomme paa B., Rønne 1892. — *E. Vedel*, B.'s Oldtidsminder og Oldsager, Kbh. 1886, og Efterskr. til B.'s Oldtidsminder og Oldsager, Kbh. 1897. — *Kloo*, Die Ostsee und die Insel B., Hamburg 1890. — *P. Hauberg*, B., 3. Udg., Kbh. 1894. — *Ph. R. Dam*, Folkeliv og Indstiftelser paa B., Nexø 1895.

Af Artikler, der indeholdes i større Skrifter og Tidsskrifter, nævnes: Beskr. af B. i *Danske Atlas*, III S. 162 fl. — „Fortegnelse over Adskilligt, som sig paa B. haver tildraget fra 1602 til 1687", i Danske Mag. I, S. 125 fl. — *Th. Jonsson Fjeldsted*, Promemoria om B., i Thaarups Materialier, I. H. S. 59 fl. — Om Øen B.'s Forbindelse med Danm. og dens særlige Rettigheder, i Schlegels Statsret S. 429 fl. — *L. Th. Schiøtz*, Bidr. til B.'s Flora, i Vidensk. Medd. fra den naturhist. Forening i Kbh. 1850. S. 49 fl. — *R. Quehl*, B. und die Bornholmer, i „Aus Dänem.", Berlin 1856. — *J. Fr. Johnstrup*, B.'s geogn. Beskaffenhed, i „Danmarks Statistik", I, S. 36 fl., og Abriss der Geologie von B., i Jahesber. d. geogn. Gesells. zu Greifswalde 1889—90, S 1 fl. — *Bergstedt*, B.'s Flora, i Botan. Tidsskr., XIII Bd. (1883). — *H. Zahrtmann*, Fiskerihavne paa B., i Fiskeritidende 1890. — *V. Bergsøe*, B., i M. Galschiøts Danm. i Skildringer og Billeder, II, S. 203 fl. — *M. K. Zahrtmann*, Artikler i Museum 1892 2. Hvbd. S. 1 fl., og 1894 2. Hvbd. S. 340 fl., og i Hist. Tidsskr. 6. R. V Bd., S. 223 fl. og 7. R. I Bd., S. 129 fl. — Et Uddrag af en Beskr. af B., forf. 1624 af Præsterne og dav. Landprovst Jens Pedersen, og oversendt til Dr. O. Worm (Manuskr. i Rigsarkivet), findes tillige med en Del, B. vedrørende Dokumenter i Suhms Saml. I Bd. 2 H., S. 32 fl. — Uddrag af *Rasmus Pedersen Ravns* Chronica Boringiaca eli. B.'s Hist. Beskr. fra første Insulens Bebyggelse indtil Aaret 1671 (Degn i Aakirkeby, † 1677; Manuskript i kgl. Bibliotek, Ny kgl. Saml., Fol. Nr. 398) findes i Kirkehist. Saml. 4. R. 1 Bd. S. 454 fl. — Af andre utrykte Kilder maa nævnes: Beskr. af B. *Resens Atlas* III, S. 125 fl. (i kgl. Bibl.) fra 1677. — *J. C. Urnes* Manuskripter om B. i St. kgl. Bibl. og Universitetsbibl. — *F. Thaarup*, Bornholmiana, 6. Bd., i Rigsarkivet. — Indberetn. til Nationalmuseet om antikv. Undersøgelser paa B., af *J. B. Løffler*, 1882—83.

Rønne

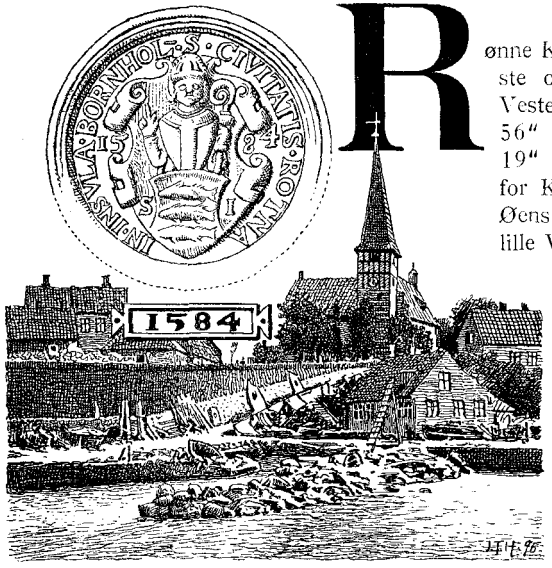

Rønne Købstad, Bornholms største og vigtigste By, ligger i Vester Herred under 55^0 5′ 56″ n. Br. og under 2^0 7′ 19″ ø. L. for Kbh. (beregnet for Kirkens vestl. Ende) paa Øens vestligste Pynt ved en lille Vig. Byen ligger paa et i det hele fladt Terræn, der hæver sig noget ind mod Landet; ved Kirken er der noget over 39 F., 12 M., ved Byens østl. Indkørsel 64 F., 20 M. Afstanden fra Kjøbenhavn er omtr. 20. fra Hasle $1^1/_4$, fra Allinge-Sandvig $2^3/_4$, fra Svaneke $3^3/_4$, fra Neksø $3^3/_4$ og fra Aakirkeby 2 Mil. Byen er meget stor i Omfang i Forhold til sit Indbyggertal, idet næsten hver Familie bebor sit eget Hus; dens største Udstrækning fra N. til S. er omtr. 2000 Al.; fra V. til Ø. er dens Bredde meget forskellig, paa Midten fra Havnen omtr. 1200, mod N. og S. kun 400 Al. Den er meget uregelmæssig bygget med en Mængde smaa, snævre og krumme Gader. Hovedgaderne ere den fra V. til Ø. løbende Østergade, der munder ud i Landevejen til Neksø, som gaar over Aakirkeby, Storegade, der gaar fra Kirken mod N. omtr. parallel med Stranden, Store Torvegade og Nørregade, der gaa fra N. til S. og udmunde i Byens største Plads Store Torv, og Søndergade, der fra Lille Torv gaar mod S. og udmunder i den søndre Landevej til Neksø; Store Torvegade fører mod N. ud til Landevejen til Hasle. Torvene og Hovedgaderne ere godt brolagte. De fleste Huse have kun eet Stokværk, mange ere af Bindingsværk; til de allerfleste Huse høre Haver, hvoraf flere ere store med gamle Træer. Uden om Byen, især mod Ø., ses endnu Spor af de Volde og Grave, der anlagdes 1688—89 til Byens Befæstning, som dog aldrig blev fuldendt. Et Led af denne Befæstning er det gamle Kastel (se S. 21), som ligger noget S. for Byen inden for den Pynt, der mod S. begrænser den lille Vig.

Rønne Købstadsgrund udgjorde ved Udgangen af 1897 1,857,557 □ Al. (omtr. 132 Td. Ld.), Markjorderne 22,515,340 □ Al. (omtr. 1609 Td. Ld.). Byen havde ved Udg. af 1897 117 Gader og Stræder og 5 Torve og Pladser. Husenes Antal var ved Folketællingen 1890

1692 (Okt. 1897 var der i alt 1963, deraf paa Byens Grund 1606). Hele det ved Matrikuleringen opmaalte Fladeindhold af Byen med tilhørende Markjorder var 1896 1735 Td. Ld.; deraf vare besaaede 565, Græsning, Høslæt, Brak og Eng 299, Kær og Fælleder 4, Have 47, Skov 485, Heder 162, Stenmarker 13, Byggegrunde og Veje 157, Vandareal 2 Td. Det saml. Hartkorn for Byen og Markjorderne var $^1/_1$ 1895 $104,_8$ Td. bornh. (72 Td. alm.); der var 30 Gaarde med ialt 60 Td. Hrtk., hvoraf $14,_6$ dreves fra 9 Ejendomme i Byen, samt 417 Huse med ialt $43,_7$ Td. Hrtk.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var Okt. 1897 7,883,100 Kr. (Antal af Forsikringer 1963).

Af Byens **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes følgende:

Kirken (se Vignetten S. 17), beliggende mod V. i Byen højt over Stranden, var fordum indviet til St. Nicolaus og bestaar af Skib og Kor med tresidet Afslutning, Taarn mod V. og Tilbygning mod N. Den oprindelige Del, Skib og Kor, er opført af utilhuggen Kamp, med nogle Munkesten til Indfatninger af Vinduer og Døre vist i 1. Halvdel af 15. Aarh.; paa Skibets Nordvæg er der en oprindelig, spidsbuet Dør, paa Sydvæggen ses Rester af en lignende, der er tilmuret. Taarnets Underdel, der er af Kamp, er istandsat 1699, hvilket Aarstal staar over Døren; den øvre Del, af Bindingsværk med et slankt, spaandækket Spir, er efter de der staaende Aarstal fornyet 1741 og 1798. (If. Ravns Chr. Boringiaca fra 1671 blev Spiret første Gang opsat 1600). Over Korafslutningen er der en lille Tagrytter. Tilbygningen, der er indviet 1797, er af Sandsten og tjener nu som Skib, medens det egentlige Skib er Korsarm. Kirken har Træloft, til Dels af buet Form. Ny Altertavle fra 1882 af C. Kofoed (Kopi af C. Blochs: „Kommer til mig alle I" osv.). Paa Oblatæsken staar „Magnus Gyllenstjerne" og et Vaaben. Prædikestolen er oven over Alteret; dens Armlæner hvile paa Alterets Gesims. Døbefonten, af gullig Kalksten, er vistnok den oprindelige. Af Klokkerne ere de to fra Middelalderen, den ene uden Aarstal, den anden fra 1433 („Primklokken", fra 1750, der før bares omkring i Byen af Skolens „Primaner" for at kalde Folk til Kirke, er fra 1878 i Nationalmuseet).

Den gamle Kirkegaard omkring Kirken er nedlagt (sidste Begravelse 1828) og til Dels beplantet. Til Kirken høre to Kirkegaarde uden for Byen, søndre Kirkegaard, der er anlagt 1813 (flere Gange udvidet), og paa hvilken der 1889 er opført et Ligkapel efter Tegn. af Arkitekt Math. Bidstrup, og østre Kirkegaard, anlagt 1839 (skal nu nedlægges). Paa søndre Kirkegaard ligge begravne bl. a. Sandflugtkommissær Peder Dam Jespersen, † 1835, der har anlagt den største Del af Sandflugtskoven mellem Rønne og Hasle, og Kommandant paa Christiansø, Generalkrigskommissær Kohl, † 1820 (Monument), og paa østre Kirkegaard Kommandant P. M. Hoffmann, † 1842, og Amtmandinde Krabbe f. Elmqvist, † 1845.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst og en residerende Kapellan, der begge tillige ere Præster for Annekset Knudsker. Kirken ejede $^1/_1$ 1897 i Kapitaler 2702 og i Bankaktier 406 Kr. samt i Jorder $3^3/_8$ Td. Ld. og skyldte 8765 Kr.

Raad-, Ting- og Arresthuset, paa Store Torv, er opført for Rønne

RØNNE.

Trap: Beskrivelse af Kongeriget Danmark. III Udgave.

Eftertryk forbydes.

1	Asyl	D 6	
2	Amtmandsbolig	C 5	
3	Amtsforvalterbolig	C 6	
4	Apotek	C 6	
5	Badeanstalt	C 7	
6	Borgervagten	B 7	
7	Fattighus	D 3	
8	Forsamlingshus „Dannebrog"	C 4	
9	" Østre-	E 4	
10	Fyr	C 7	
11	Gasværk	C 2	
12	Handelsbank (Hjörns Filial)	D 5	
13	Havnefogedbolig	C 6	
14	Havnekontor	C 6	
15	Hotel Dams-	C 5	
16	Hovedvagten	E 6	
17	Kommandantbolig	C 5	
18	Kæmnerkontor	C 4	
19	Kapel Apostolisk-	D 6	
20	" Baptist-	D 6	
21	Kirke	D 7	
22	Materialhus og Redningsst.	B 6	
23	Missionshus „Emaus"	D 4	
24	" Luthersk-	D 4	
25	" "	D 4	
26	Museum	E 4	
27	Politistation	D 6	
28	Posthus	E 6	
29	Præstebolig	D 6	
30	Raadhus	D 5	
31	Skoler Kommune-	D 5	
32	Skole Lærd-	C 6	
33	" Teknisk-	E 4	
34	" Navigations-	C 6	
35	Spare-Laanekasse Bornholms	D 5	
36	Sprøjtehus	E 7	
37	Tønder	D 6	
38	Telefonstation	D 5	
39	Telegrafstation	D 5	
40	Toldbod	B 6	

Udført af V.F.A. Berggreen

Forlagt af Universitetsbogh. G.E.C. Gad.

1898.

Axel E. Aamodts lith. Etabl.

100 50 0 1 2 3 300 Meter

100 50 0 1 2 3 4 500 Alen

Købstad og Vester Herred 1834 af Grundmur i to Stokværk efter Tegn. af Major Petersen. Bygningen indeholder i 2. Stokværk bl. a. Retslokaler, en Mødesal for Rønne Byraad og Bornholms Amtsraad, Tingstue og Kommissionsstue; i Stuen findes Arrestforvarerens Bolig og 6 Arrester, der ere bestemte til 14 Arrestanter, men efter Nutidens Fordringer er der kun Plads til 5. (Det gml. Raadhus, ombygget 1729, laa paa Hjørnet af Storegade og Raadhusstræde lige over for den lærde Skole).

Den **lærde Skole**, paa Storegade, indtil 1892 højere Realskole (se S. 25), er et temmelig stort Bygningskompleks med Bibliotek og Rektorbolig; Bygningerne ere flere Gange udvidede, senest 1890—91 efter nuv. Rektor Koefoeds Plan og efter Tegn. af Arkitekt M. Bidstrup, hvorved bl. a. Gymnastiksalen ud til Storegade ombyggedes og en ny Fløj kom til (Grundkøb og Bygningers Opførelse kostede omtr. 30,000 Kr.). Ved Skolen er ansat en Rektor, en Overlærer og 8 Adjunkter; ved Udg. af 1897 var der 134 Elever (deribl. 5 kvindelige i de to øverste Klasser); der er 8 Klasser.

Borger- og Kommuneskolen, beliggende ved Store Torv, Torvegade og Ellekongestræde, bestaar af flere Bygninger, af hvilke en er det 1881 nedlagte Hospital*), en anden er opført 1889—90 i to Stokværk efter Tegn. af M. Bidstrup, som ligeledes har opført Gymnastikhuset 1891. Skolen har 26 Klasser med Førstelærer og Inspektør og 20 Lærere og Lærerinder, hvoraf 3 ere Timelærere; ved Udg. af 1897 var der 976 Elever, deraf 185 i Pogeskolen, der har 6 Klasser. — Desuden har Byen en **teknisk Skole**, i St. Mortensgade; den er opført i Renæssancestil efter Tegn. af M. Bidstrup og har kostet 62,500 Kr.; ved Udg. af 1897 havde den 203 Elever. Endvidere en Navigationsskole, i Raadhusstræde, aabnet 1883, 6 Pogeskoler og 7 Privatskoler (deribl. Frk. Raabyes med Dimissionsret).

Fattiggaarden, paa Markjorderne S. Ø. for Byen, opført 1871, har Plads for 43 Lemmer (deraf 18 Kvinder). — **Bornholms Amtssygehus**, ved Siden af Fattiggaarden, er opført 1890—92 efter Tegn. af Arkitekt Th. Arboe. Det har kostet omtr. 100,000 Kr. og bestaar, foruden af Udbygninger, af to Bygninger, hvoraf den ene har 22 Senge for Patienter med alm. Sygdomme, Operationsstue m. m., og den anden har 16 Senge for Patienter med smitsomme Sygdomme. — **Tvangsarbejdsanstalten for Bornholm**, er opført 1896—97 som Tilbygning til Fattiggaarden efter Tegn. af Snedkermester J. Dam i Rønne; den har Plads for 6 mandlige Lemmer.

Toldkammerbygningen, paa Havnepladsen, er opført af røde Mursten og Granit 1896—97 efter Tegn. af Bygningsinspektør, Prof. V. Petersen.

Bornholms Museum, stiftet 1893, aabnedes 1894 i det 1892 nedlagte, Kommunen tilhørende Sygehus i St. Mortensgade. Det indeholder en Oldsagssaml., en kulturhist. Saml. fra Middelalder og nyere Tid samt en mineralog. og keramisk Saml., alt vedr. Bornholm; desuden en etnogr. Saml.

Rønne Børneasyl (120 Pl.), i Damgade, er oprettet 1843 af Amtmandinde Krabbe (se S. 18) og Provstinde Steenberg. Det ejer omtr. 6000 Kr. Ved Asylet er der 1893 rejst et Granitminde for Stifterinderne.

*) Rønne Hospital nævnes første Gang 1616, da det visiteredes af Superintendant Poul Mortensen Ostrup og gav da Ly til 10 fattige. Det kom siden i Forfald og blev genoprettet 1639 af Lensmand Holger Rosenkrantz til Glimminge († 1647) for 8—10 fattige og blev, efter at det var blevet nedrevet paa Grund af Brøstfældighed, genoprettet 1729 af Handelsmand H. Mortensen Bohn († 1773) og Hustru. Aar 1881 ophævedes det og substitueredes med en Legatkapital, nu omtr. 22,000 Kr., hvis Renter tillige med Forpagtningsafgiften af de Legatet tilhørende Jorder uddeles i livsvarige Portioner paa 100 Kr. til trængende uden for Fattigvæsenet (se Personalh. Tidsskr. 5. R. VI Bd., S. 277 fl.).

Hovedvagtsbygningen, beliggende paa en Plads i Søndergade, er opført 1743 af Sten fra Hammershus Slot.

Gasværket, mod N. i Byen ved Stranden, er anlagt 1896—97 med en Bekostning af 249,394 Kr. efter Plan af Ingeniør English. Samtidig har man paabegyndt Boringer i Nyker og Vestermarie Sogne til Undersøgelse af Betingelserne for Anlægget af et Vandværk for Byen.

Desuden mærkes: Posthuset, paa Østergade, Telegrafstationen, paa Store Torv, Telefonstationen, paa Lille Torv, Politistationen, paa Østergade, Amtmandsboligen, paa Storegade, Kommandantboligen, smstds., Borgervagten og Redningsstationen, paa Havnepladsen, Bornholms Spare- og Laanekasses Bygning, paa Store Torv (opf. 1894—95 efter Tegn. af M. Bidstrup), Filial af Kbh.'s Handelsbank, i Pistolstræde, en paa Havnepladsen 1891 opført Varmebadeanstalt og to Søbadeanstalter, N. og S. for Havnen.

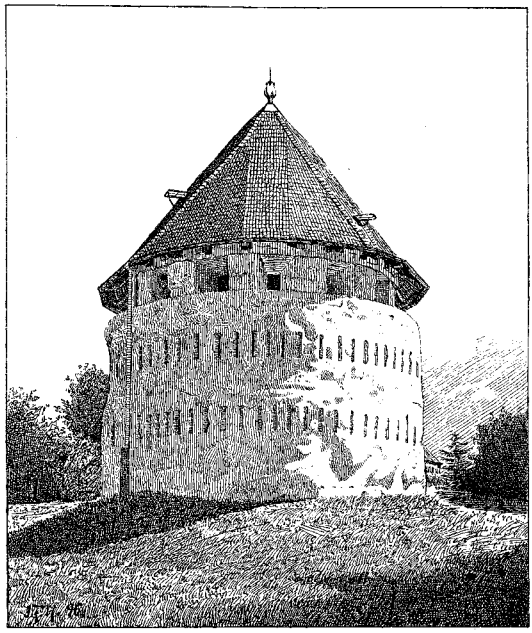

Kastellet ved Rønne.

Af Missionshuse og Forsamlingshuse har Rønne, ligesom hele Bornholm, usædvanlig mange: i Skolestræde ligger Apostolisk Kapel, opført 1880 først som Baptistkapel efter Tegn. af M. Bidstrup, i St. Mortensgade Luthersk Missionshus, opført 1881, i Nørregade Indre Missionshus „Emaus", opf. 1884 efter Tegn. af Skoleinspektør A. Hjorth, paa Lille Torv et Baptistkapel, opf. 1888 efter Tegn. af M. Bidstrup, paa St. Knudsvej et Evangel.-luthersk Missionshus, opf. 1892 efter Tegn. af Snedkermester J. Dam, og i Bagergade Ynglingehjemmet, opf. 1896. I St. Mortensgd. ligger Østre Forsamlingshus, opf. 1883 efter Tegn. af M. Bidstrup, i Borgergade Forsamlingshuset „Dannebrog" (med Restauration), opført 1887. — I Teaterstræde ligger et 1823 opført Teater (omtr. 600 Pladser).

Rønne har ingen Monumenter. Ud for den lærde Skoles Port ligger der paa Storegade i Stenbroen to flade Sten, hvoraf den største, oprindelig 3 Al. lang, nu i to Stykker, bærer Aarstallet 1658; de betegne det Sted, hvor Oberst Printzensköld blev skudt; den mindre Sten, siger Sagnet, blev lagt til Minde om hans trofaste Hund (Stenene vare en Tid lang fjernede fra Stedet og anbragte i et nærliggende Havegærde).

Noget S. for Byen og søndre Kirkegaard ligge paa den saakaldte Galge-

løkke Exercerpladsen og nær derved Bornholms **Arsenal**, hvori findes en smukt ordnet Vaabensamling, samt det runde **Kastel**, der er opført 1689 som et Led af den da paatænkte Befæstning (se S. 17). Det er omtr. 29 Al. i Gennemsnit, har et spidst Tag af Tømmer med røde Teglsten, og dets Kampestensmure ere $5^1/_2$ Al. tykke; midt i Bygningen er der en Pille, som bærer Bjælkeloftet; oppe under Taget er Kanonglugger og paa Midten af Muren Skydehuller; under Bygningen en lille Kasemat; Indgangen er nu ved Jorden, men har tidligere været 8 Al. over den. Kastellet benyttes nu til Munderingsdepot og lign.

Rundt om Byen føre flere Spasereveje i Forbindelse med mindre Anlæg; saaledes fører en Spaserevej mod S. ud over Galgeløkke til Byens søndre Plantage („Stampen"), og en anden gaar Øst om Byen. Mod N. fører en Spaserevej til Sandflugtskoven (se Knudsker Sogn), anlagt af Byens Forskønnelseskomité; gennem Sandflugtskoven fører Kongestien (anl. 1851 paa Fred. VII's Bekostning).

I Rønne Skovplantning S. for Byen ligger en fredlyst Røse med en svær, 6 F. høj Bautasten, „Ørnestenen".

Indbyggernes Antal var efter Folketællingen 1. Feb. 1890: 8281 (Dec. 1897: 8908); 1801 havde Byen 2436, 1840: 4055, 1860: 5435, 1880: 6471 Indb.

Efter Erhverv fordeltes Folkemængden 1890 i følgende Grupper, omfattende baade Forsørgere og forsørgede: 492 levede af immateriel Virksomhed, 3928 af Industri, 1042 af Handel og Omsætning, 690 af Søfart, 322 af Fiskeri, 248 af Jordbrug, 45 af Gartneri, medens 816 fordeltes paa andre Erhverv, 585 levede af deres Midler, 108 nøde Almisse, og 5 hensade i Fængsel. — Byen og dens Næringsveje ere i de sidste Aartier i ret god Opkomst; særlig lægger man Mærke til det store Antal, der beskæftiger sig med Industri og Handel; navnlig Stenhuggeriet, den keramiske Industri og Jærnindustrien tager til; ogsaa Søfart og Fiskeri ere vigtige.

Af fremmede Varer, der fortoldedes 1896, vare de vigtigste: Bomulds- og Linnedgarn 1190 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturer i øvrigt 7325 Pd., uldne Manufakturvarer 3181 Pd., Vin 6892 Pd., andre Spirituosa à 8^0 437 Vrtlr., Glas og Glasvarer 1393 Pd., Humle 2161 Pd., Kaffe 5144 Pd., Olier 11,651 Pd., Salt 359,183 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 19,108 Pd., Tobaksblade og Stilke 12,524 Pd., Stenkul 267 Clstr., 35,478 Td. og 16,055,543 Pd., Kokes og Cinders 407,742 Pd., toldpligtige Metaller og Metalvarer af alle Slags 1,095,006 Pd. samt Tømmer og Træ 1037 Clstr. og 48,245 Kbfd. Desuden tilførtes der fra andre indenlandske Steder en Del fortoldede Varer. Af indenlandske Frembringelser udførtes til Udlandet bl. a. 14,350 Td. Byg, 1305 Td. Kartofler, 425 Stkr. Hornkvæg, 13,943 Pd. røget Laks, 11,035 Kbfd. Kampesten, 203,670 Cntr. slemmet Kaolin, 11,387 Td. raat Ler og 2,597,100 Stkr. Mursten. Til indenlandske Steder uden for Øen udskibedes bl. a. 4928 Td. Byg, 2,466,306 Pd. Flæsk, 157,478 Pd. Kød, 3279 Td. Smør, 187,778 Pd. Huder og Skind, 328,731 Pd. forarbejdede Metaller, 216,885 Pd. fersk og 3279 Pd. røget Laks, 16,922 Ol fersk, 38 Td. saltet og 226,896 Pd. røget Sild, 13,487 Kbfd. tilhugne Kampesten, 60,434 Cntr. slemmet Kaolin, 10,356 Td. raat Ler,

882,350 Stkr. Mursten, 4934 Td. Grus, 85,403 Snese Æg, Fajance-, Terrakotta og Pottemagerarbejde til en Værdi af 91,888 Kr. og 8 Stkr. Ure (!).

Ved Udgangen af 1896 var der ved Toldstedet hjemmehørende 89 Fartøjer og maalte Baade med en saml. Størrelse af 5736 Tons, deraf 6 Dampskibe paa 673 T. og 350 Hestes Kraft. I udenrigsk Fart klareredes 1896 for Indgaaende 341 Skibe med 16,649 Tons Gods, for Udgaaende 398 Skibe med 13,585 T. Gods; i indenrigsk Fart indkom 726 og udgik 562 Skibe (af hvilke 361 og 356 vare Dampskibe) med henholdsvis 9100 og 11,100 T. Gods.

De ordinære Told- og Skibsafgifter udgjorde 1896, efter Fradrag af Godtgørelser, 50,958 Kr. og Krigsskatten af Vareindførselen 1322 Kr., i alt 52,280 Kr. (10,324 Kr. mere end i 1895). Brændevinsbrændingsafgiften indbragte, efter Fradrag af Godtgørelser, 18,793 Kr. (3162 Kr. mere end i 1895). Det producerede Udbytte var 274,620 Potter, hvoraf 4078 udførtes til Udlandet og 171,267 til indenlandske Steder uden for Øen.

I Rønne afholdes intet Marked. Det er Torvedag Onsdag og Lørdag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: 2 Hvidtølsbryggerier, det ene anlagt 1862, det andet stiftet 1875 af et Aktieselskab (Aktiekapital 90,000 Kr.), en Mineralvandsfabrik, et Brændevinsbrænderi, et Fællesmejeri, et Andelsmejeri, 5 Møller, hvoraf 2 Dampmøller (en er Aktieselskab, opr. 1896, Aktiekapit. 80,000 Kr.), et Andelssvineslagteri (opf. 1890—91, udvidet 1897 til det dobbelte, saa at det er beregnet til at slagte 24,000 Svin, i Forbindelse med et Kreaturslagteri og et Tarmrenseri), en Klædefabrik (anl. 1872), to større Bygningsforretninger, et Skibs- og Baadebyggeri, to Jærnstøberier og Maskinfabrikker (tilsammen over 120 Arbejdere), begge under eet Aktieselskab (opr. 1880, Aktiekapital 112,000 Kr.; 1895 paabegyndte Jærnstøberiet Bygning af Jærnskibe), 3 Stenhuggerier (tils. omtr. 180 Arb.), der ere sammensluttede til „De forenede Granitbrud og Stenhuggerier ved Rønne“ (Aktieselsk., stiftet 1896, Aktiekapital 200,000 Kr.; dets kunstmæssig tilhugne Skulptursten vinde vid Afsætning, bl. a. til Kbh's nye Raadhus), 7 Fajancefabrikker (med tils. 70—80 Arb.), af hvilke det af H. Sonne Wolffsen 1835 anlagte „Søholm“ arbejder med Majolika, 3 Terrakottafabrikker (30 Arb.), 3 Pottemagerier, 3 Teglværker, hvoraf det ene er et Aktieselskab, opr. 1890 som „Bornholmsk Lervarefabrik“ med Aktiekapital 60,000 Kr., fra 1891 kaldet „Danish Firebricks Company limited“, en Cementfabrik, et Garveri, et Lakserøgeri og Etabl. for Saltning og hermetisk Tilberedning af Sild, flere Silderøgerier, et Stentrykkeri, 4 Bogtrykkerier, m. m.

I Rønne udgives 3 Aviser: „Bornholms Avis og Amtstidende“ (Aktieselskab, opr. 1890, Aktiekapital 22,500 Kr.), „Bornholms Dagblad“ og „Bornholms Tidende“ (Aktieselsk., Kapital 15,000 Kr.).

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1893 i Byen og paa Markjorderne: 273 Heste, 324 Stkr. Hornkv. (deraf 271 Køer), 106 Faar, 189 Svin og 4 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og Byskriver. Byraadet bestaar, foruden af Formanden (Borgmesteren), af 15 valgte Medlemmer. Følgende staaende Udvalg ere nedsatte: a) for Havnevæsenet, b) for Kasse- og Regnskabsvæsenet, c) for Alderdomsunderstøttelse, d) for Fattigvæsenet, e) for Skolevæsenet, f) for Brolægnings- og Vejvæsenet, g) for Skovvæsenet, h) for Gasværket og Belysningsvæsenet, i) for Legaterne, k) for Tilsynet med Plejebørn, l) for Natrenovationsvæsenet.

Desuden er der en Bygningskommission, en Sundhedskommission og en Brandkommission.

Med Hensyn til de finansielle Forhold nævnes af Indtægterne i 1896: Skatter 91,492 (deraf Grundskat 3112, Husskat 6943, Formue- og Lejlighedsskat 81,437), Afgifter efter Næringsloven m. m. 6768, Tilskud fra Stat til Alderdomsunderstøttelse 6598, Indtægt af Aktiver 1933, Betaling for Kødkontrol 2266 Kr.; af Udgifterne: Bidrag til Stat 1471, Bidr. til Amt 15,357, Bidr. til Amtsskolefond 20, Byens Bestyrelse 4482, Fattigvæsen 16,076, Alderdomsunderstøttelse 12,900, Skolevæsen 23,609, Rets- og Politivæsen 3185, Medicinalvæsen 825, Gader og Veje 6811, Renlighed 3345, Gadebelysning 3044, Brandvæsen 1809 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1896 i Kapitaler 68,870, i faste Ejendomme, som give Udbytte, 306,022 og i Ejendomme, som ikke give Udbytte, 157,423 Kr. Kommunens Gæld var 295,070 Kr. For Aaret 1898 er Skatteprocenten for Afgiften paa Formue og Lejlighed $5^{3}/_{5}$ pCt. Den anslaaede Indtægt er 2,300,100 Kr., deraf er skattepligtig Indtægt 1,508,600 Kr.

Kommunens faste Ejendomme ere: Borgerskolen med tilhørende Gymnastikhus, det gamle Fattighus (Rønne Arbejdshus), Fattiggaarden med et Jordtilliggende af omtr. 30 Td. Ld., Sygehuset (nu nedlagt, for Tiden benyttet af Bornholms Museum), Gasværket og den søndre Udmark, omtr. 530 Td. Ld., for største Delen beplantet med Skov (Rønne Plantage). Paa dette Areal er der opført nogle mindre Bygninger til Beboelse for Skovfogden m. fl.

Byens Politikorps, den saakaldte „Ordensafdeling", bestaar af 30 Mand, og der er ansat ved det en Kommandør og to Underassistenter; Korpset er forpligtet til ved Ildebrandstilfælde og andre overord. Lejligheder under Politimesterens Befaling at bidrage til Ordenens Overholdelse. Ved Brandkorpset er ansat en Brandinspektør, 12 Assistenter og et passende Antal Underassistenter; til Korpset udskrives aarl. af Byens Folk 20 à 50 Mand.

I Bornholms Spare- og Laanekasse i Rønne og dens Filial i Allinge (opr. $^{24}/_{2}$ 1842) var $^{31}/_{3}$ 1896 Sparernes saml. Tilgodehav. 6,544,326 Kr., Rentefoden $3^{3}/_{5}$ pCt., Reservefonden 461,075 Kr., Antal af Konti 7980. — I Kjøbenhavns Handelsbanks Filial i Rønne (opr. $^{15}/_{3}$ 1875) var $^{31}/_{3}$ 1896 Sparernes saml. Tilgodehavende 1,247,247 Kr., Rentefoden $3^{3}/_{5}$ pCt., Antal af Konti 1029. — I Bornholms Øresparekasse i Rønne (opr. $^{12}/_{2}$ 1883) var $^{31}/_{3}$ 1896 Sparernes saml. Tilgodehavende 11,706 Kr., Rentefoden 4 pCt., Reservefonden 2500 Kr., Antal af Konti 669.

Havnen er den største paa Bornholm og yder, som den nu er, udmærket Tilhold for Skibe, der maa søge Havn i Isvintre, da den er isfri, længe efter at de fleste andre Havne i Østersøen ere lukkede; den har derfor meget stor Betydning for Byen. Havnen ligger mellem to Stenrev, *Søndre Rev*, der skyder sig omtr. 1500 Al. ud mod V. fra Kastelspynten, og *Nordre Rev*, der ligeledes gaar ud fra Byen i vestl. Retning, omtr. 9—1200 Al.; omtrent midt i Farvandet mellem Revene ligger Stengrunden *Trindelen* med 11 F. paa det laveste; den indsnævrer betydeligt Indløbet; Trindelen danner to Indløb, Hovedløbet gaar mellem Trindelen og Søndre Rev; Farvandet inden for Trindelen mellem de to Rev kaldes „Rønne Red". Havnen har oprindelig været lille; Skibene lagde til ved en Skibsbro, der beskyttedes ved en Dæmning, som i en Bue gik ud fra Land; 1762 skal der have været 10 F.

Vand i Indløbet og ved Bolværkerne, men 1810 var den største Dybde kun 9, ellers 6 F. I Beg. af 19. Aarh. planlagde man en Udvidelse og Forbedring af Havnen; men Arbejdet standsedes ved Krigen 1807—14; vel optoges det igen, og der fandt Udvidelser Sted flere Gange, saaledes 1825 og 1847—48, men det var først de store Arbejder 1854—59 og 1874—76, der skabte den nuv. Havn. I 1854—59 anlagdes der en Dæmning, saaledes at der opstod en Yderhavn, og 1874—76 blev Inderhavnen udvidet — efter Ingeniør Windfeld-Hansens Plan og under Ledelse af Ingeniør Zahrtmann — med en Bekostning af omtr. 250,000 Kr., saa at den blev omtr. $1^1/_2$ Td. Ld. større og fik i Inderhavnen en Dybde af indtil 16, i Yderhavnen af indtil 18 F. Endelig er der med Tilskud fra Staten paa Søndre Rev bygget en 1896 fuldført, omtr. 500 Al. lang Bølgebryder med en Bekostning af 300,000 Kr. Den lille Inderhavn (11—12 F. dyb) er 5900, den store Inderhavn (12—16 F.) 30,050 og Yderhavnen (15—21 F.) 37,925 □ Al.; Havnepladsens Størrelse er 80,500 □ Al., Bolværkernes Længde (Anlægsplads) 1525 Al. Desuden er der to Baadehavne, udvidede ved Statslaan 1884 af henholdsvis 24,500 og 18,000 Kr., nemlig Søndre Baadehavn, tæt S. Ø. for Havnen, med to Bassiner og 5—6 F. Vand, og Nørre-Kaas Baadehavn, mod N., med en 8 F. dyb Inderhavn og en 5—7 F. dyb Yderhavn. Havnevæsenet bestyres af et Udvalg, der bestaar af Borgmesteren som Formand og 5 af Byraadets Medlemmer samt en Mand uden for Byraadet. Baadehavnene have egne Bestyrelser, bestaaende af 3 Fiskere for hver, men sortere under Havneudvalget. Havnen ejer ingen rentebærende Kapitaler ud over, hvad der af Kassebeholdningen indsættes i Banken eller Sparekassen; dens Gæld var ved Udg. af 1897 88,588 Kr.; Indtægter af Havne- og Bropenge var i 1897 61,167 Kr. — Paa Havnebakken staar et ottekantet 58 F. højt, 1880 opført Jærntaarn med et rødt, fast Fyr; Flammens Højde 76 F., Lysvidde 3 Mil; paa Yderhavnens vestl. Moles Hoved er der et 28 F. højt Trætaarn, ligeledes med rødt, fast Fyr (Flammens Højde 28 F., Lysvidde 2 Mil); paa Bølgebryderens vestl. Ende er der et fast, hvidt Fyr (Fl. Højde 25 F., Lysvidde 1 Mil); endelig er der to grønne Ledefyr. — Ved Havnen er der 4 Lodser, der baade ere Havne- og Sølodser.

I Rønne findes Bornholms Søassuranceforening, oprettet 1856, der overtager Forsikring af bornholmske Skibe og disses Ladninger mod Søskade; Grundfonden er 200,000 Kr.; de i 1897 tegnede Forsikringer beløb sig til 789,550 Kr. med en Præmieindtægt af 38,761 Kr.

I gejstlig Henseende er, som ovenfor anført, Knudsker Sogn (fra 1606) annekteret til Rønne.

Rønne hører til 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 1. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, Bornholms Amtstuedistrikt (Amtsforvalteren bor her) og Rønne eller Bornholms sydvestlige Lægedistrikt (Distriktslægen, der tillige er Landfysikus, bor her) og har et Apotek. Den hører til 6. Udskrivningskreds' 1. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 1—6.

Rønne er desuden Bolig for Amtmanden og for Chefen for Bornholms Væbning, der tillige er Kommandant og Udskrivningschef.

Ved Rønne Toldsted er ansat en Toldoppebørselskontrollør og 3 Assistenter; Toldinspektøren for Bornholm bor her. Ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Ekspedient, ved Telegrafvæsenet en Bestyrer

og 4 Telegrafister. Den undersøiske Telegraftraad (fra Møen) gaar i Land N. for Rønne. Ved det private Bornholms Telefonselskab, der har Hovedstation i Rønne (opr. 1888—89), staar Rønne i Telefonforbindelse med alle Byerne paa Bornholm.

Rønne staar i daglig Dampskibsforbindelse med Kjøbenhavn; i de 4 Vintermaaneder udføres dog kun 6 ugtl. Ture (Aktieselskabet „Dampskibsselskabet af 1866"; Aktiekapital 320,000 Kr.). — Ved kgl. Resol. af $^{8}/_{5}$ 1897 er der givet Bevilling paa Anlægget af en Jærnbane fra Rønne over Aakirkeby til Neksø med Sidespor til Almindingen. Banen er projekteret at blive omtr. $5{,}_{5}$ Mil lang og skal koste 1,064,000 Kr.

Historie. Rønne (gml. Form *Rothnæ, Rotnæby, Rotne, Rodne, Rødne*) er en meget gammel By og var i Middelalderen en ret anselig Handelsplads; alt 1277 kaldtes Vester Herred efter Byen Rotne Herred. Men man har ingen historiske Efterretninger om den fra Middelalderen (1490 udstedte Ærkebisp Jens Brostrup Brev til Indb. i Rotne, som klagede over Ægterne til Hammershus; de skulde fremtidig kun køre „efter gammel Sædvane"), og fra den nyere Tid ere de meget sparsomme. Naar den er bleven Købstad, vides ikke; i Slutn. af 15. Aarh. nævnes den som saadan. Aar 1502, 29. Maj, udfærdigedes af Kardinalerne i Rom 100 Dages Aflad for de bodfærdige, som besøgte Byens Kirke og gav noget til dens Bygning og Prydelse. Byen fik $^{4}/_{12}$ 1562 kgl. Tilladelse til at føre et Vaaben med 3 hvide Torsk i blaat Felt (se S. 17), da Byen „hidtil ikke har haft noget Vaaben, men har brugt et Segl, hvori der staar 3 Fisk". Efter at den S. 17 omtalte Plan om at befæste Byen var opgiven, blev der atter 1744 taget fat paa en Befæstning, men den blev heller ikke til noget; da Havnen udvidedes 1761, anlagdes der N. og S. for den to Batterier til dens Beskyttelse. Byen har flere Gange lidt af Ildebrande, saaledes 1666 og $^{23}/_{6}$ 1760, da 27 Gaarde brændte, ligesom af Pesten; 1618 døde 291, 1654 304 Mennesker.

Rønne Latinskole gaar tilbage til 16. Aarh. (1578 fik Lensmanden paa Bornholm Befaling til at vaage over, at Skolemesteren i Rønne aarl. fik 1 Skilling af hver af Øens Indbyggere til Hjælp til hans Underholdning). Den har dog tidligere været meget lille og hørte til de Skoler, der ikke havde Dimissionsret; if. Forordn. af $^{12}/_{12}$ 1806 indskrænkedes den til „Middelskole", o: Disciplene skulde have den Undervisning, der gaves i de fuldstændige Skolers nederste Klasser; $^{8}/_{5}$ 1818 ophævedes atter denne Bestemmelse, og Skolen fik Dimissionsret; $^{14}/_{4}$ 1852 omdannedes den til en højere Realskole, som dog vedblivende var Statsskole, hvori der gaves Undervisning i Latin og Græsk, saa at Disciplene derfra kunde gaa over til de lærde Skolers Afgangsklasser; senere dannede Lærerne et privat Artiumskursus (med Tilskud fra Stat, Amt og Kommune), der styredes og betragtedes som en Del af Skolen (de første Studenter dimitteredes 1885). Ved Lov af $^{12}/_{5}$ 1892 blev Skolen atter lærd Skole med Dimissionsret. Af Eleverne ere $^{1}/_{3}$ Gratister (se *Hundrup*, om Lærerstanden, i Roskilde Skolepogram 1866).

I Rønne var der 1816—20 et Skolelærerseminarium, medens Laur. Andr. Hjorth var Sognepræst her og selv var Bestyrer af det.

I Rønne ere fødte bl. a. den fra Begivenhederne i 1658 bekendte Jens Pedersen Kofoed 1628, den russiske General Herman Jensen Bohn 1672, Legatstifterinden Etatsraadinde Marie Kofoed 1760, Legatstifteren, Etatsraad H. C. Jacobsen 1767, Prof. P. L. Panum 1821, Dr. jur., Gehejmeetatsr. A. H. F. C. Goos 1835, Prof., Dr. med. Jul. Petersen 1840 og Maleren Kr. Zahrtmann 1843.

Hasle

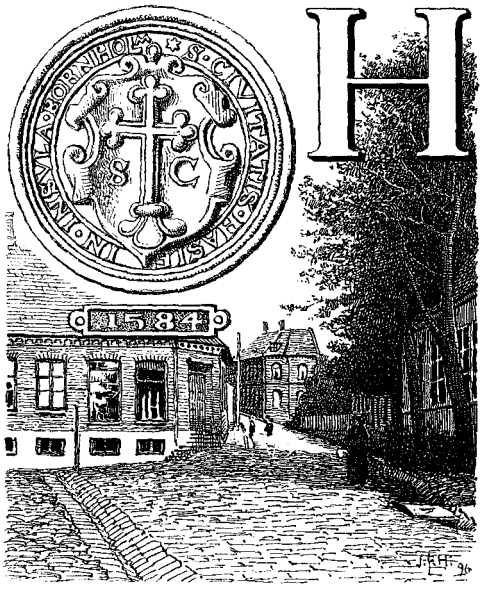

Hasle Købstad ligger i Nørre Herred under 55° 11′ 5″ n. Br. og under 2° 7′ 56″ ø. L. for Kbh. (beregnet for Kirkens vestl. Ende). Byen ligger paa Vestkysten $1^1/_4$ Mil N. for Rønne paa et fladt, men temmelig højt Terræn; Kirken ligger 84 F., $26,_4$ M., over Havet, Raadhuset 54 F., 16 M. Byens Udstrækning fra S. til N. er omtr. 1300 Al., mod S. er den omtr. 1100 Al. bred, mod N. løber den spidst til, her er dens Bredde kun 200 Al. Hovedaaren er Storegade, der mod N. løber ud i Landevejen til Rutsker og mod S. i Landevejen til Rønne. Torvet ved Raadhuset er en Udvidelse af Storegade. De øvrige Gader ere for det meste smaa, snævre og krogede, de fleste Huse ere smaa og i eet Stokværk; intet frembyder Interesse ved Ælde eller Bygningsmaade.

Hasle Købstadsgrund udgjorde Jan. 1897 omtr. $58,_4$ Td. Ld., Markjorderne $312,_6$ Td. Ld. Byen havde ved Udg. af 1897 20 Gader og Stræder samt 1 Torv. Husenes Antal var ved Folketællingen 1890 266 (Efteraar 1897 var der i alt 285, deraf paa Byens Grund 265). Hele det ved Matrikuleringen opmaalte Fladeindhold af Byen med tilhørende Markjorder var 1896 371 Td. Ld.; deraf vare besaaede 210, Afgræsning, Brak og Eng 83, Have 20, Skov 2, Byggegrunde og Veje 56 Td. Det saml. Hartkorn for Byen og Markjorderne var $^1/_1$ 1895 $33,_5$ Td. bornh. ($23,_1$ Td. alm.), hvoraf $26,_2$ hørte til 14 Gaarde, af hvilke 11 dreves fra Byen, og 7 Td. til 34 Huse.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^1/_8$ 1897 1,072,604 Kr. (Antal af Forsikringer 293).

Med Hasle Købstads Kommune er ved Resol. af $^{11}/_3$ 1850 forenet et **Landdistrikt**, bestaaende af Klemensker Strandmark, der tidligere hørte til Klemensker Sogn. Landdistriktet, der næsten helt opfattes som en Del af Købstaden og tager Del i Valget af Byraadets Medlemmer, men som dog i verdslig Henseende hører under Nørre Hrd., havde 1896 et Fladeindhold af 364 Td. Ld., hvoraf 34 vare besaaede, 18 vare Græsning osv., 114 bevokset, 185 ubevokset Skovareal og 31 Byggegrunde og Veje.

Af Byens **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes følgende:

HASLE.

Trap: Beskrivelse af Kongeriget Danmark, III Udgave.

Eftertryk forbydes.

1 Arbejdshus ..... D 4
2 By og Herredskontor ..... D 6
3 Bryggeri ..... E 7
4 Fattighus ..... C 6
5 Forsamlingshus ..... C 4
6 Hotel ..... C 4
7 „ „Erna" ..... C 4
8 Kirke ..... D 4
9 Lærerbolig ..... D 4
10 Missionshus Luthersk. ..... D 5
11 „ Evangelisk-luthersk. ..... D 5
12 Posthus og Telegrafstat. ..... D 4
13 Præstegaard ..... C 5
14 Redningsstation ..... C 3
15 Raadhus ..... C 4
16 Skole ..... D 4
17 Toldkammer ..... C 4

N
V Ø
S

RUTSKER SOGNS JORDER

Til Rutsker

Til Allinge

KØBSTADENS MARKJORDER

HAVN

ØSTERSØEN

Jernbane

Strandgade

Storegade

Adelgade

Kirkestræde

Kirkegade

Raadstue Stræde

Præstegade

Smallegade

Sandergade

Østergade

Nørregade

Nørre Grønnegade

Nørregade

Til Rønne

HASLE FRIHED

KRUDTHUS

KØBSTADENS MARKJORDER

KLEMENSKER SOGN

Udført af V.F.A. Borggreen

Forlagt af Universitetsboghandler G.E.C.Gad. 1898.

Axel E. Ammodt's lith. Etabl.

100 50 0 1 2 300 Meter

100 50 0 1 2 3 4 300 Alen

Kirken, der ligger højt (se S. 26), er en temmelig uanselig, hvidtet Bygning, der bestaar af Skib og Kor ud i eet med tresidet, uregelmæssig Afslutning, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Den oprindelige Kirke er vistnok fra 15. Aarh. og er opført af Kamp uden Taarn og Vaabenhus og med Bjælkeloft. Det senere opførte Taarn har en firkantet Overdel af Bindingsværk med et sort Spir. Kirken er fra 1847 dækket med en fladbuet Tøndehvælving af Brædder og har nye, store Vinduer og Døre; Vaabenhuset er 1883 opført af Mursten efter Tegning af Etatsraad Herholdt i Stedet for det gamle Bindingsværks Vaabenhus, paa hvis Gavl Aarstallene 1567 og 1749 stode; 1887 anbragtes en Indgangsdør i vestl. Gavl. Altertavlen, fra Midten af 15. Aarh., er et rigt malet og forgyldt Billedskærer-

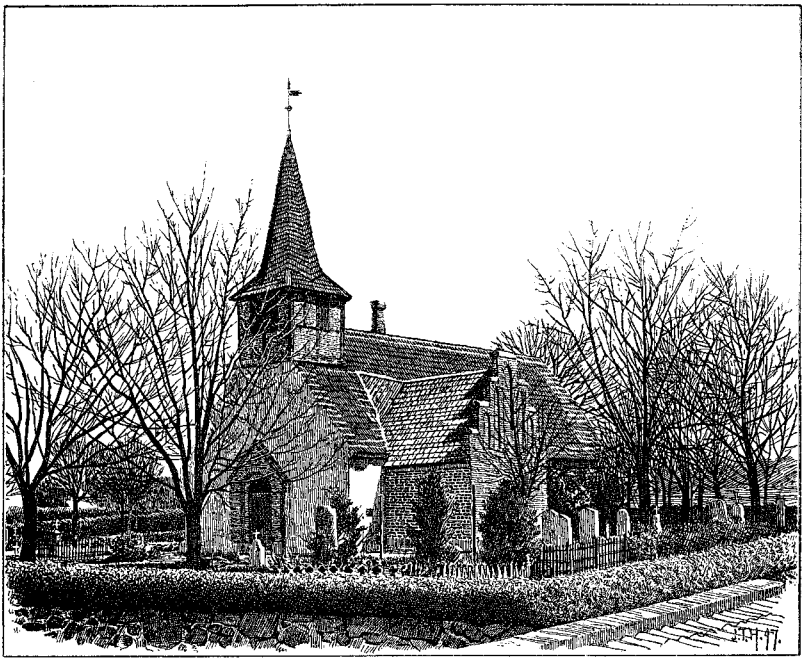

Hasle Kirke.

arbejde med Fløje og Fremstillinger af Lidelseshistorien; i Midten den korsfæstede, Maria og Johannes; to svævende Engle med Kalke opfange Herrens Blod (under Kirkens Restauration 1847 bleve Tavlens to yderste Fløje ved en Reparation i Kbh. borttagne og de derpaa værende beskadigede Malerier for en Del ødelagte; nogle skulle dog findes bevarede i Nationalmuseet). Prædikestolen er et middelmaadigt Billedskærerarbejde fra 17. Aarh.: Døbefonten er af Kalksten i Bægerform, Skaalen er prydet med trebladede, gotiske Buer. Orgelet er fra 1870. Den ældste Klokke er fra 1443; paa den anden findes et langt Vers. — Paa den smukke Kirkegaard, der omgiver Kirken, findes en omtr. 1850 fra Klemensker Sogn indflyttet Runesten, „Marevadsstenen", hvis Indskrift lyder: „Aulakr lod rejse Sten denne efter Sasur Fader sin, en god Bonde, Gud hjælpe Sjæl hans, og St. Michael".

Kirken, hvis Sognepræst tillige er Sognepræst til Rutsker, og som ejer sig selv, har en Kapital paa 216 Kr. og 8 Td. Ld. af Værdi 4400 Kr.; dens Gæld er 2154 Kr.

Raad-, Ting- og Arresthuset for Hasle og Nørre Herred, paa Torvet ved Storegade, er opført 1855 af Grundmur i to Stokværk efter Tegn. af Brandkapt. D. J. Nielsen. I Stuen findes Forligskommissionens Lokale, der tillige benyttes af Ligningskommissionen, og et Rum til Byens Sprøjte, paa 1. Sal er Retslokalet, der tillige benyttes til Byraadets Møder; i det tilbyggede Arresthus er der Plads til 7 Arrestanter i 4 Enkelt- og 1 Fællescelle.

Borger- og Friskolen, i Kirkegade, opført i eet Stokværk, er indviet 1853, udvidet 1895 med et andet Stokværk; den har 6 Klasser, 3 Lærere og 1 Lærerinde; $^1/_7$ 1897 var Elevernes Antal 161. I Nærheden ligger Lærerboligen. Paa Skolen drives af Byens Haandværker- og Industriforening en teknisk Skole. Desuden er der to Privatskoler med i alt 35 Elever.

Fattighuset, ved Grønnegade, har Plads for 5 Lemmer. — **Marie Kofoeds Arbejdshus**, i Kirkegade, stiftet $^2/_{12}$ 1812 af Etatsraadinde M. Kofoed († 1838) med 4500 Rd. til Driften af et Arbejdshus, er 1880 omdannet til en Lemmestiftelse, hvori 11 Lemmer have fri Bolig og Brændsel samt en lille Pengeunderstøttelse; Stiftelsen ejer en Legatkapital af omtr. 15,550 Kr. samt omtr. 6000 Kr.

I Storegade ligger **Posthuset** og **Telegrafstationen** samt **Toldkammeret**. I Kirkegade ligger et Forsamlingshus, opf. 1885, i Julegade to Missionshuse, Luthersk Missionsforenings og Evang.-luthersk Missionsforenings, opførte 1885 og 1896.

S. for Byen paa „Hasle Frihed" ligger Eksercerpladsen, der dog ikke benyttes mere, og Ammunitions- og Krudthuset (under Bornholms Arsenal i Rønne); endvidere S. herfor den lille Hasle Plantage i Klemensker Strandmark, der slutter sig til Sandflugtskoven, og som Kommunen har købt 1891 (omtr. 102 Td. Ld.). — Hasle er bekendt for sine dybe Brønde.

Indbyggernes Antal var efter Folketællingen 1. Feb. 1890 i Byen: 1272; 1801 havde den 513, 1840: 617, 1860: 886, 1880: 1080 Indb. — Landdistriktet (se S. 26) havde s. Aar 74 Indb. (1880: 49).

Efter Erhverv fordeltes Folkemængden i Byen i 1890 i følgende Grupper, omfattende baade Forsørgere og forsørgede: 84 levede af immateriel Virksomhed, 548 af Industri, 156 af Handel og Omsætning, 46 af Søfart, 72 af Fiskeri, 151 af Jordbrug, medens 123 fordeltes paa andre Erhverv, 74 levede af deres Midler, 11 nøde Almisse, og 7 hensade i Fængsel. — I Landdistriktet var Fordelingen s. Aar: 60 levede af Industri (Klinker- og Chamottestensfabr.), 4 af Jordbrug, og 10 af andre Erhverv. — Man lægger Mærke til, at Industri, Søfart og Fiskeri indtage en ret betydelig Plads.

Af fremmede Varer, der fortoldedes i 1896, vare de vigtigste: Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 91 Pd., Spirituosa à 8° 25 Vrtl., Kaffe 3715 Pd., Olier 19,187 Pd., Salt 72,915 Pd., Stenkul 5029 Td. og 3,694,814 Pd., Kokes 18,491 Pd., toldpligtige Metaller og Metalvarer af alle Slags 10,198 Pd. samt Tømmer og Træ 6824 Kbfd. Desuden tilførtes der fra andre indenlandske Steder en Del fortoldede Varer. Af indenlandske Frem-

bringelser udførtes til Udlandet 1911 Td. Byg, 3353 Td. Kartofler, 8756 Td. Ler og 3,271,070 Stkr. Mursten. Til indenlandske Steder uden for Øen udskibedes bl. a. 2136 Td. Kartofler, 8051 Pd. Flæsk, 5898 Pd. fersk Laks, 458 Ol fersk, 3 Td. saltet og 136,433 Pd. røget Sild, 157,000 Stkr. Mursten og 48,725 Pd. Kønrøg.

Ved Udgangen af 1896 var der ved Toldstedet hjemmehørende 14 Fartøjer og maalte Baade med en saml. Størrelse af 195 Tons, deribl. 1 Dampskib paa $100,_2$ T. og 75 Hestes Kraft. I udenrigsk Fart klareredes for Indgaaende 106 Skibe med 2136 Tons Gods, for Udgaaende 135 Skibe med 4465 Tons Gods. I indenrigsk Fart indkom 167 og udgik 116 Skibe (af hvilke 99 og 92 vare Dampskibe) med henholdsvis 1529 og 1641 T. Gods.

De ordinære Told- og Skibsafgifter udgjorde 1896, efter Fradrag af Godtgørelser, 4919 Kr. og Krigsskatten af Vareindførselen 162 Kr., i alt 5081 Kr. (503 Kr. mere end 1895). Brændevinsbrændingsafgiften indbragte, efter Fradrag af Godtgørelser, 19,548 Kr. (7636 Kr. mere end i 1895). Det producerede Udbytte var 189,320 Potter, hvoraf 165 udførtes til Udlandet og 67,392 udskibedes til indenlandske Steder uden for Øen.

Det er Torvedag hver Tirsdag og Fredag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: et Bryggeri og Brændevinsbrænderi, 3 Møller, et Jærnstøberi og Maskinfabrik (16 Arbejd.), en Kønrøgsfabrik, en Drittelstavfabrik og, i Landdistriktet, „Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik“ (før H. Kulværk), der beskæftiger omtr. 130 Personer og aarl. producerer omtr. $3,_5$ Mill. Stkr. Mursten.

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1893 i Byen og paa Markjorderne: 70 Heste, 163 Stkr. Hornkvæg (deraf 120 Køer), 21 Faar, 201 Svin og 6 Geder, i Landdistriktet: 4 Heste, 25 Stkr. Hornkv. (deraf 14 Køer), 6 Faar og 12 Svin.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og Byskriver, Herredsfoged i Nørre Herred samt Birkedommer i Hammershus Birk. Byraadet bestaar foruden af Formanden (Borgmesteren) af 7 valgte Medlemmer. Følgende staaende Udvalg ere nedsatte: a) for Havnevæsenet, b) for Kasse og Regnskabsvæsenet, c) for Fattigvæsenet, d) for Skolevæsenet, e) for Gader, Veje, Vandløb og Brønde.

Med Hensyn til de finansielle Forhold nævnes af Indtægterne i 1896: Skatter 11,844 (deraf Grundskat 1087, Husskat 473, Formue- og Lejlighedsskat 10,284), Afgifter efter Næringsloven m. m. 636, Tilskud fra Staten til Alderdomsunderstøttelse 856, Indtægt af Aktiver 752 Kr.; af Udgifterne: Bidrag til Stat 620, Bidrag til Amt 2425, Bidr. til Amtsskolefond 15, Byens Bestyrelse 415, Fattigvæsen 2074, Alderdomsunderstøttelse 1796, Skolevæsen 4632, Medicinalvæsen 558, Gader og Veje 273, Gadebelysning 538, Renlighed 80, Brandvæsen 237 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1896: i Kapitaler 5726, i Ejendomme, som give Udbytte, 12,800 og i Ejendomme, som ikke give Udbytte, 20,030 Kr. Kommunens Gæld var 10,905 Kr. Skatteprocenten for Afgift paa Formue og Lejlighed var for 1897 5 pCt. Den anslaaede Indtægt var omtr. 266,650 Kr., deraf var skattepligtig Indtægt 188,650 Kr.

Kommunens faste Ejendomme ere: Skolen, 2 Huse, som benyttes af Fattigvæsenet, beliggende i en Haveplads (1100 □ Al.), en Jordlod, omtr. 1 Td. Ld., og 102 Td. Ld. Skov og uopdyrket Hede.

Byens Politikorps bestaar af 12 Mand, og dets Bestemmelse er at an-

vendes efter Politimesterens Ordre til at opretholde den indre Orden i Byen samt at yde Politimesteren den Medhjælp, som han maatte behøve ud over det daglige. Brandkorpset er ordnet efter et af Justitsmin. udstedt Reglem. af $^{10}/_{7}$ 1869.

Havnen er anlagt i 19. Aarh. Byen havde vel tidligere en lille Havn, men den forfaldt saaledes i Tidens Løb, at den ikke engang kunde søges af Fiskerbaade. I Begyndelsen af 19. Aarh. tog man fat paa Anlægget, 1828 var der bygget to Moler, 1834 var Havnens Middeldybde 8 F., dens Størrelse 4000 □ Al.; 1874—77 udvidedes Havnen med betydelige Omkostninger — i hvilke Hasle Kulværk, nu Chamottestensfabrikken, deltog med henved $^{1}/_{3}$ for at faa et Udskibningssted, og der anlagdes en Trækbane fra Værket til Havnen —, saa at der dannedes en Yderhavn, og Dybden blev 12 F.; endelig foretoges der 1892—94 nye store Arbejder: Havnen og Indsejlingsløbet uddybedes til 14 F., en ny Inderhavn anlagdes, en 60 F. lang Mole opførtes, osv. Havnen bestaar nu af 3 Bassiner, tils. omtr. 70,000 □ Al.; Havnepladsens Størrelse er omtr. 35,000 □ Al., Bolværkernes Længde 1315 Al. I Yderhavnens sydl. Hjørne er anlagt en lille Baadehavn med 5 F. Vand. Havnevæsenet bestyres af et Udvalg, som bestaar af Borgmesteren og 4 Medlemmer, hvoraf to kunne vælges uden for Byraadets Midte. Havnens Gæld udgør 178,939 Kr., hvoraf 71,500 fra Staten ere rentefri til 1904 og afdragsfri til 1918. Indtægterne af Havne- og Bropenge ere aarl. omtr. 11,000 Kr. — Paa den vestl. Moles Hoved er der et rødt, fast Fyr (Fl. Højde 20 F., Lysvidde $^{3}/_{4}$ Mil). — Ved Havnen er der to Lodser. — Ved Havnen findes en Redningsstation.

I gejstlig Henseende er Rutsker Sogn forenet med Hasle til eet Pastorat.

Hasle hører til 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 1. Folketingskreds, Bornholms Amtstuedistrikt (Rønne) og Øens nordøstl. Lægedistrikt (Allinge). Den hører til 6. Udskrivningskreds' 7. Lægd.

Ved Hasle Toldsted er ansat en Oppebørselskontrollør, ved Postvæsenet en Postmester, der tillige er Telegrafbestyrer. Hasle staar ved Bornholms Telefonselskab (se S. 25) i Telefonforbindelse med de andre Byer paa Øen.

Hasle staar i Dampskibsforbindelse (ved „Det østbornholmske Dampskibsselskab") med Kjøbenhavn og de østbornholmske Byer, om Sommeren 4, om Vinteren 1 à 2 Gange ugentlig.

Historie. Hasle er uden Tvivl en meget gammel By ligesom Rønne, da Nørre Herred alt i 13. Aarh. kaldes Haslæ Hrd. Ligesom Rønne nævnes den som Købstad i Slutn. af 15. Aarh. Den har dog altid været en lille By, som led under Rønnes Nærhed; under Chr. IV var der endog i 1624 Tale om at fratage den dens Købstadsprivilegier paa Grund af dens Lidenhed (1569 kaldes Hasle Kirke endnu kun Kapel); 1769 havde den 428 Indb. I de for Øen vigtige Begivenheder 1658, da Hasle kun havde 60 Borgere (1618 døde 138, 1654 131 Mennesker af Pesten), spillede den en væsentlig Rolle, idet nogle af Lederne i Sammensværgelsen mod Printzensköld havde hjemme her, nemlig Sognepræsten Poul Hansen Anker, Borgmesteren Peder Olsen, Byfogden Niels Gomløs (begraven i Hasle Kirke) og Jens Pedersen Kofoed.

Jens Madsen Kofoed, der formentlig gjordes til Frimand, en Mellemstilling mellem Bonde og Adelsmand, af Ærkebispen Birger Gunnersen $^{14}/_{6}$ 1514 (se Hist. Tidsskr. 5. R., IV S. 701 fl.), er født i Hasle 1481; ligesaa den østerrigske Generalfelttøjmester Poul Mortensen Bohn 1697.

Allinge-Sandvig

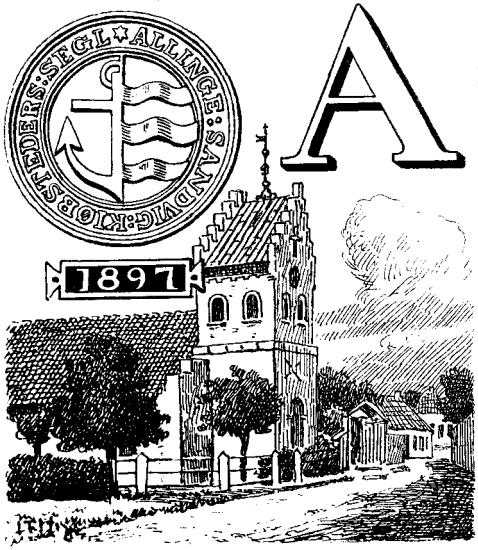

Allinge-Sandvig Købstæder, der udgøre een Kommune, ligge i Nørre Herred under 55° 16′ 33″ n. B. og under 2° 13′ 39″ ø. L. for Kbh. (beregnet for Kirkens vestl. Ende). Byerne ligge smukt paa Bornholms Nordøstkyst, Allinge omtr. $^1/_2$ Mil fra Hammerens Spids, Sandvig omtr. $^1/_4$ Mil N. V. for Allinge. *Allinge* ligger paa et jævnt skraanende Terræn; det højeste Punkt er ved Kirken, 35 F., 11 M. Byen er lejret langs Kysten i en Længde af omtr. 1800 Al., Bredden er mellem 300 og 800 Al. Hovedaaren er fra S. til N.: Søndergade, Skolegade og Nørregade, der fører til Vejen til Sandvig; fra Nærheden af Havnen føre Vestergade og Nygade til Vejen til Rønne. *Sandvig* ligger paa et af Klippen mere gennembrudt Terræn; højeste Punkt er ved Skolen, 40 F., 12,5 M. Dens Udstrækning fra S. Ø. til N. V. er omtr. 800 Al. Hovedgaderne ere Storegade og Vestergade, der føre til Vejen til Hammershus. Husene i begge Byer ere for det meste i eet Stokværk, mange med Haver, og gøre sig ikke bemærkede ved Ælde eller Bygningsmaade.

Allinge havde ved Udg. af 1897 25 Gader og Stræder, Sandvig 15. Husenes Antal var ved Folketællingen 1890 348, deraf i Allinge 262 (ved Udg. af 1897 var der 447, deraf i Allinge 316). Hele det ved Matrikuleringen opmaalte Fladeindhold af Byerne med Markjorder var 1896 720 Td. Ld., deraf vare besaaede 371, Græsning, Brak og Eng 173, Kær og Fælleder 9, Have 21, Skov 17, Heder 5, Stenmarker 80, Byggegrunde og Veje 45 Td. Det saml. Hartkorn for Byerne og Markjorderne var $^1/_1$ 1895 77,8 Td. bornh. (53,6 Td. alm.); deraf hørte 70,5 Td. til 29 Gaarde, hvoraf 25 dreves fra Købstæderne, og 6,6 til 53 Huse.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^{31}/_{12}$ 1897 for Allinge 1,373,339, for Sandvig 380,659 Kr. (Antal af Forsikringer henholdsvis 314 og 128).

Med Allinge-Sandvig Kommune er forenet et **Landdistrikt** (tidligere var det forenet med Olsker Sogn), som bestaar af Øens Nordspids med Hammeren og Slotslyngen, og som mod S. begrænses af Olsker og Rutsker Sogne. Landdistriktets Fladeindhold udgjorde 1896 1011 Td. Ld., hvoraf 116 vare besaaede, 50 Græsning, Brak og Eng, 3 Have, 341 Skovareal (75 ubevoksede), 70 Heder, 401 Stenmarker, 10 Byggegrunde og Veje og 20 Søer og Damme (Hammer Sø). Det saml. Hrtk. var $^1/_1$ 1895 24,4

Td. bornh. ($16,_8$ Td. alm.), hvoraf $20,_2$ hørte til 3 Gaarde, $2,_5$ til 51 Huse. Een Gaard, Hammersholm (tidligere kaldet Hammershus Slots Ladegaard eller Slotsvangegaard), havde $17^3/_8$ Td. bornh. Hrtk. (12 Td. alm.), 242 Td. Ld., hvoraf 10 vare Eng, 68 Skov, 4 Gaardsplads og Have, Resten Ager. Landdistriktet har Kommunalvæsen fælles med Købstæderne, og et af Beboerne valgt Medlem har Sæde i Byraadet. Se i øvrigt om Distriktet S. 36.

Af Byernes **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes følgende:

Kirken (se Vignetten S. 31), i Allinge paa en Plads ved Sønder- og Skolegade, bestaar af Skib og Kor, et Tværskib og Taarn mod V. Den oprindelige Kirke, vistnok fra omtr. 1500, bestod af det af utilhuggen Kamp, med Indfatninger af Mursten, opførte Skib; senere tilføjedes et lavt Taarn, hvis nederste Del var af Kamp, den øvre Del af Bindingsværk, og et Vaabenhus mod S.; Loftet var en fladbuet Tøndehvælving af Brædder; 1865 ombyggedes det 25 Al. høje Taarns øverste Del (Bindingsværket) med takkede Murstensgavle. Aar 1892 restaureredes Kirken efter Tegn. af Arkitekt M. Bidstrup, ved hvilken Lejlighed Tværskibet og Koret, begge af gule Mursten, opførtes, Vaabenhuset nedreves, og Kirken blev dækket af et smukt, malet Træloft i middelalderlig Stil. Kirken er nu lys og rummelig; Koret skilles fra Skibet ved en rund Bue og gør et ejendommeligt Indtryk med sin forgyldte Altertavle, der er prydet med Vinløv i Relief, med Jesu Navnetræk og et Krucifiks af Egetræ, det sidste udført af Billedhugger Fjeldskov 1866; den gule Baggrund i Alternichen og de med gult Glas forsynede Sidevinduer give Koret en gylden Glans (den ældre Altertavle, fra den senere Renæssancetid, hænger nu i Taarnet). Den udskaarne Prædikestol med Fred. III's Navnetræk fandtes ved sidste Restauration i Stykker til Dels indmuret under og bag ved det gamle Alterbord; Døbefonten er ny og af Kamp med en Himmel fra Renæssancetiden. I Loftet hænger en Lysekrone med Lübecks Vaaben; i nordl. Korsarm et gammelt, forgyldt Krucifiks. I Kirken er begravet den lybske Foged Junker Blasius v. Wickede, † 1547, hvis Ligsten nu findes i Taarnrummet, hvor der ogsaa ligger en Ligsten over den næste Foged Herm. Boitins Barn, † 1556. En Tavle minder om Chr. V's Besøg i Kirken Pinsedag 1687, en anden om Pesten 1618 og 1654. I Kirken hang der indtil Midten af 19. Aarh. en Mindetavle over den tyske Adelsmand Philip Schønaich (den afdøde saas knælende for Christus), der druknede $^2/_7$ 1577 paa en Rejse til Sverige; Tavlen afhændedes 1860 til Familien. Den ene Klokke er uden Indskrift. — Paa den gamle Kirkegaard omkring Kirken staar en smuk Runesten, „Kongevejstenen", med Indskrift: „Brune og hans Brødre lode rejse (Stenen) efter Thurlak, Fader deres, og Esker, Broder deres". Den nye Kirkegaard, anlagt 1864, ligger mod V. uden for Byen.

Ved Kirken, som ejer sig selv, er ansat en Sognepræst, som tillige er Præst i Olsker Sogn (han bor i St. Ols Præstegaard). Kirken ejer intet og havde $^1/_1$ 1897 en Gæld paa 15,905 Kr.

Raad-, Ting- og **Arresthuset**, i Allinge ved Kirken, er opført 1881 af Grundmur i to Stokværk efter Tegn. af Arkitekt M. Bidstrup; det indeholder bl. a. i Stuen to Arrester og Bolig for Arrestforvareren, paa 1. Sal Retslokalet, der tillige er Byraadets Mødesal. Det gamle Ting- og Arrest-

ALLINGE.

Trap: Beskrivelse af Kongeriget Danmark: III Udgave

Eftertryk forbydes.

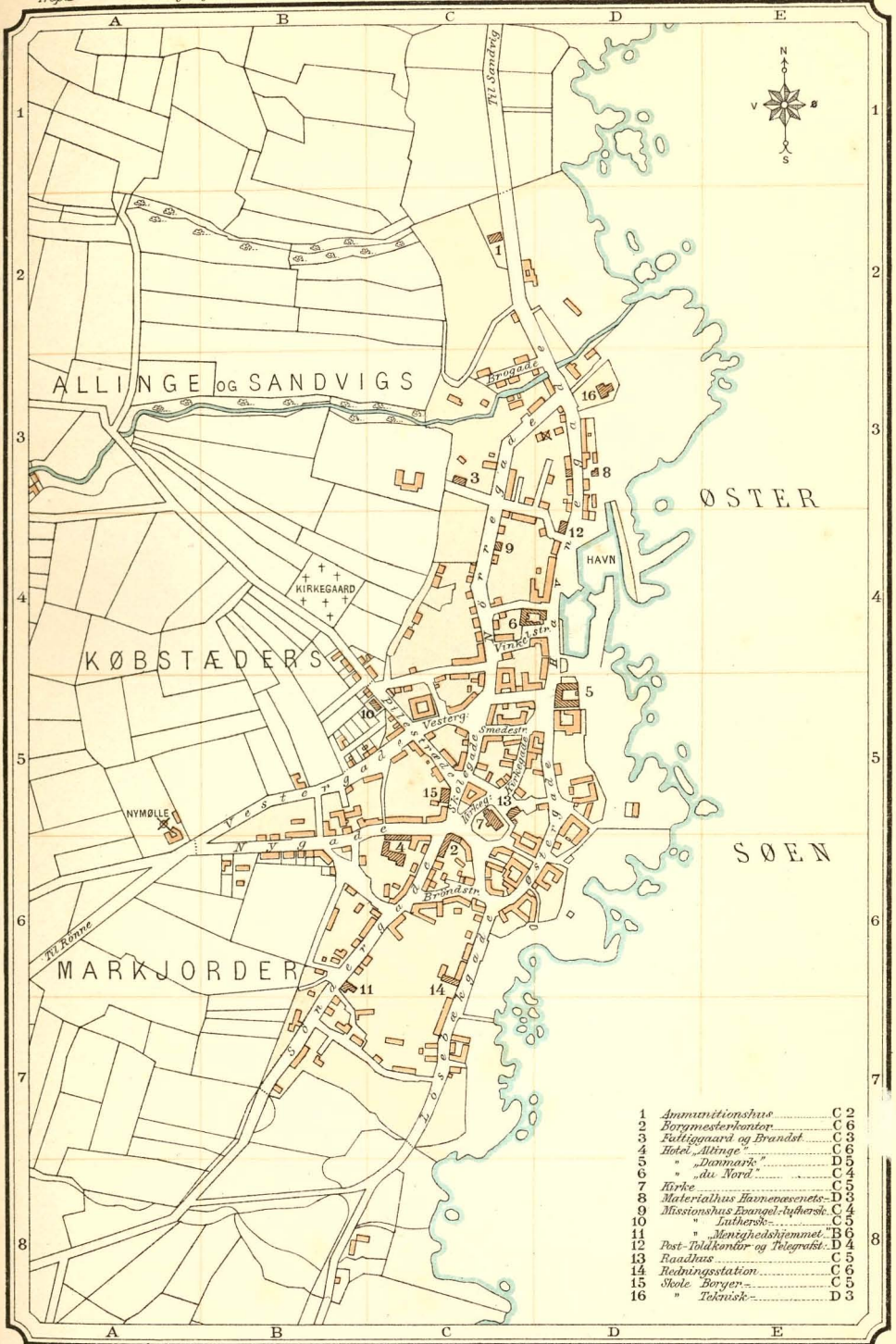

Udført af V.F.A. Berggreen — Forlagt af Universitetsboghandler G.E.C. Gad — Axel E. Aamodt's lith. Etabl.

1898.

100 50 0 1 2 300 Meter

100 50 0 1 2 3 4 500 Alen

hus, i Sandvig ved Havnen, bruges til Forsamlingslokale, Sprøjte- og Materialhus.

Kommunen har to Skoler (indtil 1857 kun een i Allinge). **Allinge Borgerskole**, i Skolegade, er opført 1890 af Grundmur i to Stokværk efter Tegn. af M. Bidstrup; 1897 er tilbygget en ny Skolebygning; Borgerskolen har 6 Lærere og Lærerinder, 10 Klasser (4 Klasseværelser) og 1. Jan. 1898 282 Elever. **Borgerskolen i Sandvig**, i Storegade, er opført 1893 af Grundmur i eet Stokværk efter Tegn. af M. Bidstrup; den har 3 Lærere og Lærerinder, 3 Klasseværelser og $^1/_1$ 1898 187 Elever. Desuden har Kommunen en **teknisk Skole**, i Allinge i Nørregade, opført af Grundmur i to Stokværk med et lille Spir efter Tegn. af M. Bidstrup (54 Elever), og to Privatskoler, hvoraf den ene er Realskole (med Lokale paa Raadhuset) med 2 Lærere og 30 Elever.

Fattighuset, i Allinge i Nærheden af Nørregade, er opført 1857; det har Plads for 16 Lemmer. — **Posthuset** med **Telegrafstationen** og **Toldkammeret** ligger i Allinge ved Havnen. — Helt mod N. i Allinge ved Nørregade ligger **Ammunitionshuset** (under Bornholms Arsenal).

Allinge har 3 Missionshuse, Luthersk Missionshus, opf. 1875, Evang.-luthersk Missionshus, opf. 1895, og Menighedshjemmet, opf. 1889. Sandvig har et Baptistkapel, opf. 1892, og et Missionshus (Menighedshjemmet), opf. 1894.

Allinge og Sandvig ere meget søgte som Sommeropholdssteder, hvorfra der let foretages Udflugter til Øens smukke Punkter paa Nordlandet.

Indbyggernes Antal var efter Folketællingen 1. Febr. 1890 i Allinge-Sandvig 1838, deraf i Allinge 1423, i Sandvig 415 (1801 havde Byerne 585, deraf Allinge 337, Sandvig 248, 1840: 784, 1860: 878, 1880: 1425 Indb.); $^1/_3$ 1896 havde de 2287 Indb., deraf Allinge 1604 og Sandvig 683. — Landdistriktet havde 1890 69 Indb. (1860: 40, 1880: 31), $^1/_3$ 1896 274.

Efter Erhverv fordeltes Folkemængden i Byerne i 1890 i følgende Grupper, omfattende baade Forsørgere og forsørgede: I Allinge levede 57 af immateriel Virksomhed, 774 af Industri, 152 af Handel og Omsætning, 67 af Søfart, 30 af Fiskeri, 125 af Jordbrug, 2 af Gartneri, medens 119 fordeltes paa andre Erhverv, 20 nøde Almisse, og 77 levede af deres Midler; i Sandvig: 10 af immat. Virksomh., 233 af Industri, 22 af Handel, 59 af Fiskeri, 55 af Jordbrug, 6 af deres Midler og 30 af andre Erhv. — I Landdistriktet levede 17 af immat. Virksomh., 10 af Industri og 42 af Jordbrug. — Som man ser, ere Byerne i betydelig Fremgang i de sidste Aartier; det er særlig Granitbruddene, der ere Grund til den store Stigen af Indbyggertallet. Søfart og Fiskeri ere vigtige Erhverv.

Af fremmede Varer, der fortoldedes 1896, vare de vigtigste: Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 1303 Pd., Vin 664 Pd., andre Spirituosa à 8° 26 Vrtlr., Kaffe 3055 Pd., Olier 1372 Pd., Salt 84,304 Pd., Sukker 3916 Pd., Stenkul 3,385,200 Pd., toldpligtige Metaller og Metalvarer af alle Slags 76,426 Pd. samt Tømmer og Træ 264 Clstr. og 8639 Kbfd. Desuden tilførtes fra andre indenlandske Steder en Del fortoldede Varer. Af indenlandske Frembringelser udførtes til Udlandet bl. a. 276 Pd.

fersk Laks, 24,282 Pd. røget Sild, 20,580 Kbfd. raa Granitsten, 16,379 Kbfd. tilhuggen Granitsten, 227,250 Kbfd. Brosten, 53,064 Kbfd. Skærver og 17,386 Td. Grus. Til indenlandske Steder uden for Øen udskibedes bl. a. 3635 Pd. fersk Laks, 497 Ol fersk og 435,415 Pd. røget Sild, 5305 Kbfd. raa Granitsten, 41,831 Kbfd. tilhuggen Granitsten og 4000 Kbfd. Brosten.

Ved Udg. af 1896 var der ved Toldstedet hjemmehørende 15 Fartøjer og maalte Baade med en samlet Størrelse af $365_{,4}$ Tons samt 60 ikke maalte Baade. I udenrigsk Fart klareredes for Indgaaende 230 Skibe med 2516 T. Gods, for Udgaaende 229 Skibe med 15,490 T. Gods. I indenrigsk Fart indkom 289 og udgik 256 Skibe med henholdsvis 2580 og 7725 T. Gods.

De ordinære Told- og Skibsafgifter udgjorde 1896, efter Fradrag af Godtgørelser, 8164 og Krigsskatten af Vareindførselen 131, i alt 8295 Kr. (1129 Kr. mere end i 1895). Brændevinsbrænderier drives ikke.

Det er Torvedag hver Fredag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: 2 Damp- Sav- og Høvleværker, 4 Stenhuggerier i Granit (tils. omtr. 200 Arbejdere), 1 Teglbrænderi (omtr. 10 Arbejd.), 1 Kalkbrænderi, 2 Møller, 1 Bryggeri, 1 Fællesmejeri, flere Fiskerøgerier og, i Landdistriktet paa Hammeren, „Bornholms Granitværk", et 1892 stiftet tysk Aktieselskab med et dansk Bestyrelsesraad (Aktiekapital omtr. 900,000 Kr.), der beskæftiger omtr. 350 Arbejdere, og som har anlagt „Hammerhavnen" i Sænebugten (se S. 39).

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1893 i Allinge-Sandvig med Markjorder: 107 Heste, 295 Stkr. Hornkvæg (deraf 224 Køer), 22 Faar, 198 Svin og 2 Geder; i Landdistriktet: 21 Heste, 68 Stkr. Hornkv. (deraf 39 Køer), 64 Faar, 27 Svin og 2 Geder.

Allinge-Sandvig har ikke nogen Byfoged, men Øvrigheden bestaar af Birkedommeren i Hammershus Birk (tillige Byfoged i Hasle og Herredsfoged i Nørre Hrd.), hvortil Byerne og deres Landdistrikt høre. Kommunen bestyres af et Byraad, der bestaar af en Borgmester og 7 valgte Medlemmer samt et Medlem for Landdistriktet. Følgende staaende Udvalg ere nedsatte: a) for Havnevæsenet, b) for Fattigvæsenet, c) for Skolevæsenet, d) for Alderdomsunderstøttelse, e) for Tilsyn med Plejebørn, f) for Gader og Veje, g) for Raadhuset, h) for Gadebelysningen, i) for Legaterne. Desuden er der en Skole-, Bygnings-, Sundheds- og Karantænekommission m. m.

Med Hensyn til de finansielle Forhold nævnes af Indtægterne i 1896: Skatter 21,536 Kr. (deraf Grundskat 413, Husskat 737, Formue- og Lejlighedsskat 18,295, Bidrag fra Landdistriktet 2091), Afgifter efter Næringsloven 1261, Tilskud fra Staten til Alderdomsunderstøttelse 876, Indtægt af Aktiver 2832 Kr.; af Udgifterne: Bidrag til Stat 291, Bidr. til Amt 3646, Bidr. til Amtsskolefond 20, Byens Bestyrelse 1527, Fattigvæsen 2187, Alderdomsunderstøttelse 1895, Skolevæsen 9159, Rets- og Politivæsen 677, Gader og Veje 1558, Gadebelysning 240, Kirken 900 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1896: i Kapitaler 75,273 og i Ejendomme, som ikke give Udbytte, 63,000 Kr.; dens Gæld var 139,026 Kr. For 1898 er Skatteprocenten for Afgiften paa Formue og Lejlighed $7^{1}/_{2}$ pCt. Den skattepligtige Indtægt er 288,100 Kr.

Kommunens faste Ejendomme ere: Raadhuset, Borgerskolerne og Fattighuset.

SANDVIG.

Trap: Beskrivelse af Kongeriget Danmark, III Udgave. — Efter trykte Forbydes.

1 Arresthus (Gl Tinghus) C 5
2 Brevsamlingssted ..... B 4
3 Kapel „Bephist" ..... A 4
4 Missionshus ..... B 4
5 Skole Borger- ..... B 4

HAMMEREN

ARBEJDERBOLIGER

ARBEJDERBOLIGER

Til Hammershus

Storegade

Storegade

Storegade

Vesterlide

HAVN

ØSTER

SØEN

SANDVIG og ALLINGE

KØBSTÆDERS

MARKJORDER

Til Allinge

Udført af V.E.A. Berggreen. — Forlagt af Universitetsboghandler G.E.C. Gad. — Axel E. Aamodt's lith. Etabl.

1898.

100 50 0 1 2 300 Meter

100 50 0 1 2 3 4 500 Alen

Kommunens Politikorps bestaar af 3 Politibetjente og et borgerligt Politikorps paa 20 Mand, Brandkorpset af 60 Mand med en Brandinspektør.

I Allinge-Sandvig er der en Filial af Bornholms Spare- og Laanekasse i Rønne.

Havneforhold. Købstæderne have hver sin Havn; begge ere anlagte i 19. Aarh. I Sandvig begyndte man 1831 at anlægge en egentlig Havn, men Arbejdet opgaves nogle Aar efter, da Storm gentagne Gange ødelagde, hvad der var gjort. Allinges Havn var indtil 1856 en ganske lille Baadehavn med kun 6 F. Vand. Da anlagdes Havnen 1857—62 ved ihærdigt og opofrende Arbejde fra Befolkningens Side; den blev sprængt ud i Klippen og kom til at bestaa af en omtr. 6000 □ Al. stor Yderhavn med $10^1/_2$ til 13 F. Dybde og en omtr. 4000 □ Al. stor Inderhavn, der dannedes ved Udvidelse af den gamle Baadehavn, med $10^1/_2$ til 12 F. Dybde. Mellem de to Havne er der en Port, der bestaar af to, paa Centrumsstolper hvilende, udad buede Halvporte, hvilket gør det muligt for Skibene at ligge i Inderhavnen selv under Paalandsstorm. Under Stormfloden Nov. 1872 ødelagdes aldeles den ydre Mole, og de indstyrtede Stenmasser gjorde Havnen utilgængelig; først 1876 kunde den atter aabnes for Skibe med 10 F.'s Dybgaaende. Dybden er nu i Yderhavnen 12, i Inderhavnen 11 F.; Bolværkernes Længde er omtr. 985 F., Havnepladsens Størrelse omtr. 20,000 □ Al. Naar Skibe kunne søge Havnen, tændes paa den nordl. Mole en rød Lanterne (Fl. Højde 10 F.). Ved Havnen findes private Lodser, der lodse ind og ud af Havnen. Sandvig har kun en, nu noget forfalden Baadehavn med 5—6 F. Vand, der er vanskelig tilgængelig; Havnepladsen er meget stor, omtr. 10,000 □ Al. — Havnene bestyres hver for sig af et af Byraadet nedsat Udvalg, der bestaar af Borgmesteren og 4 valgte Medlemmer, hvoraf to kunne vælges uden for Byraadet. Allinge Havnekasse ejede ved Udg. af 1897 39,000 Kr. i Kontanter og havde en Gæld af 98,549 Kr.; Indtægter af Havne- og Bropenge aarl. er omtr. 11,500 Kr. Sandvig Havnekasse ejer intet og har en Gæld af omtr. 4000 Kr.; dens aarl. Indtægt er omtr. 100 Kr. — Ved Allinge Havn er en Redningsstation.

I gejstlig Henseende er Allinge-Sandvig forenet med Olsker til eet Pastorat.

Allinge-Sandvig hører til 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 1. Folketingskreds, Bornholms Amtstuedistrikt (Rønne) og det nordøstl. Lægedistrikt (Distriktslægen bor i Allinge). Kommunen hører til 6. Udskrivningskreds' 8. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 7—13.

Ved Allinge-Sandvig Toldsted er ansat en Toldoppebørselskontrollør og 4 Toldassistenter, af hvilke en bor i Allinge, en ved Hammerhavnen, en i Fiskerlejet Tejn og en i Fiskerlejet Vang. Toldoppebørselskontrolløren er tillige ansat som Postekspeditør og Telegrafbestyrer. Allinge-Sandvig staar i Telefonforbindelse (ved Bornholms Telefonselskab) med de andre Byer paa Øen.

Allinge staar ved det østbornholmske Selskabs Skibe i Dampskibsforbindelse med Kjøbenhavn, Hasle og de andre østbornholmske Byer.

Historie. Allinge (gml. Form *Alandt* og *Alende*) og Sandvig (et Navn, der uden Tvivl hentyder til den sandede Vig, hvorved Byen ligger) have været Fiskerlejer helt op til vor Tid; endnu 1767 kaldes de i Danske Atl. (III S. 204) Fiskerlejer, der ikke have Købstadsfrihed, „om og de af nogle anses for Købstæder, fordi der handles, lades og losses, saa og haves siden Anno 1708 et Borger-Compagnie". Om de i det hele formelt have faaet Købstadsrettigheder, er uvist; i det mindste siges der 1810 (Thaarup, Kort Oversigt over B. Amt, S. 113): „Allinge og Sandvigs Købstadsrettighed har først i de senere Tider været indirekte tilstaaet . . . ., i ældre Anordninger om Købstæderne, f. Eks. Reskr. af $^{10}/_{11}$ 1741 og $^{5}/_{6}$ 1744, nævnes disse Byer ikke". I Middelalderen og senere have de haft nogen Betydning som Færgesteder til Skaane. Aar 1769 havde Allinge 301, Sandvig 217 Indb. Først 1897 fik Kommunen Vaaben*). — Aar 1618 døde 126, 1654 102 Mennesker af Pesten i Allinge-Sandvig.

Det var ved Allinge, at de svenske gjorde Forsøg paa at generobre Øen $^{4}/_{7}$ 1659, men bleve slaaede tilbage (se S. 15). — I Allinge har Peter den store op-

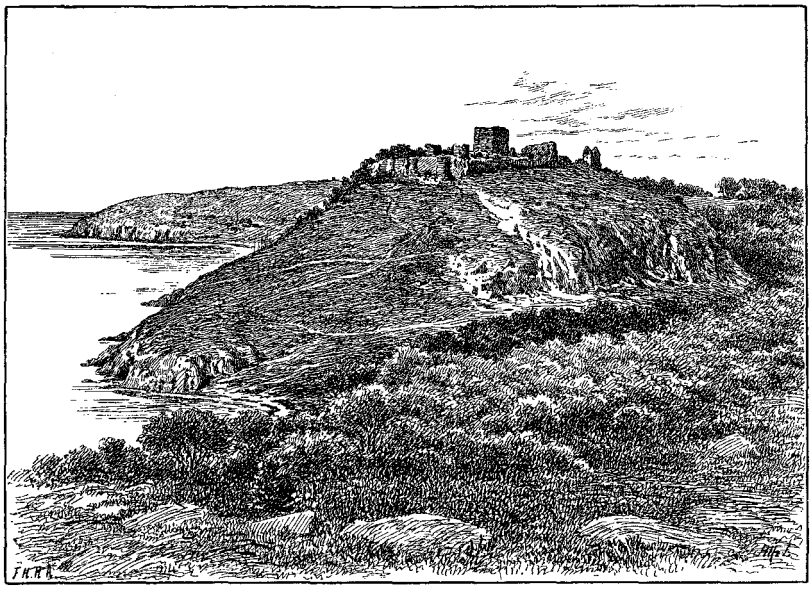

Hammershus set fra Slotslyngen.

holdt sig 20.—21. Aug. 1716. Der opsloges en Lejr S. for Byen for 3—400 syge, som bragtes i Land fra hans Flaade, og omtr. 2 Uger senere indskibedes de paa en russisk Flaade i Sænebugten.

I **Allinge-Sandvig Landdistrikt** (se S. 31) bestaar *Hammeren* af flere, ved dybe Dale adskilte Bjærgknolde. Den højeste af disse Knolde er *Stejlebjærg*, 268 F., 84 M., som falder stejlt af mod S. V., men temmelig jævnt mod N. Ø. En Del af Stejlebjærg er *Ørnebjærg*, paa hvilket, omtr. 400 F. Nord for Stejlebjærg, *Hammerens Fyrtaarn* er opført 1871, 247 F., $77{,}_{5}$ M., over Havet. Det er et hvidt Blinkfyr; Granittaarnet er 66 F.,

*) Under Forarbejderne til denne nye Udgave af nærværende Værk henvendte Redaktionen sig til Byraadet med Henstilling om, at det vilde skaffe Kommunen et Vaaben; dette blev komponeret og tegnet af Arkivar A. Thiset og fik ministeriel Approbation $^{22}/_{4}$ 1897 (se Vignetten S. 31).

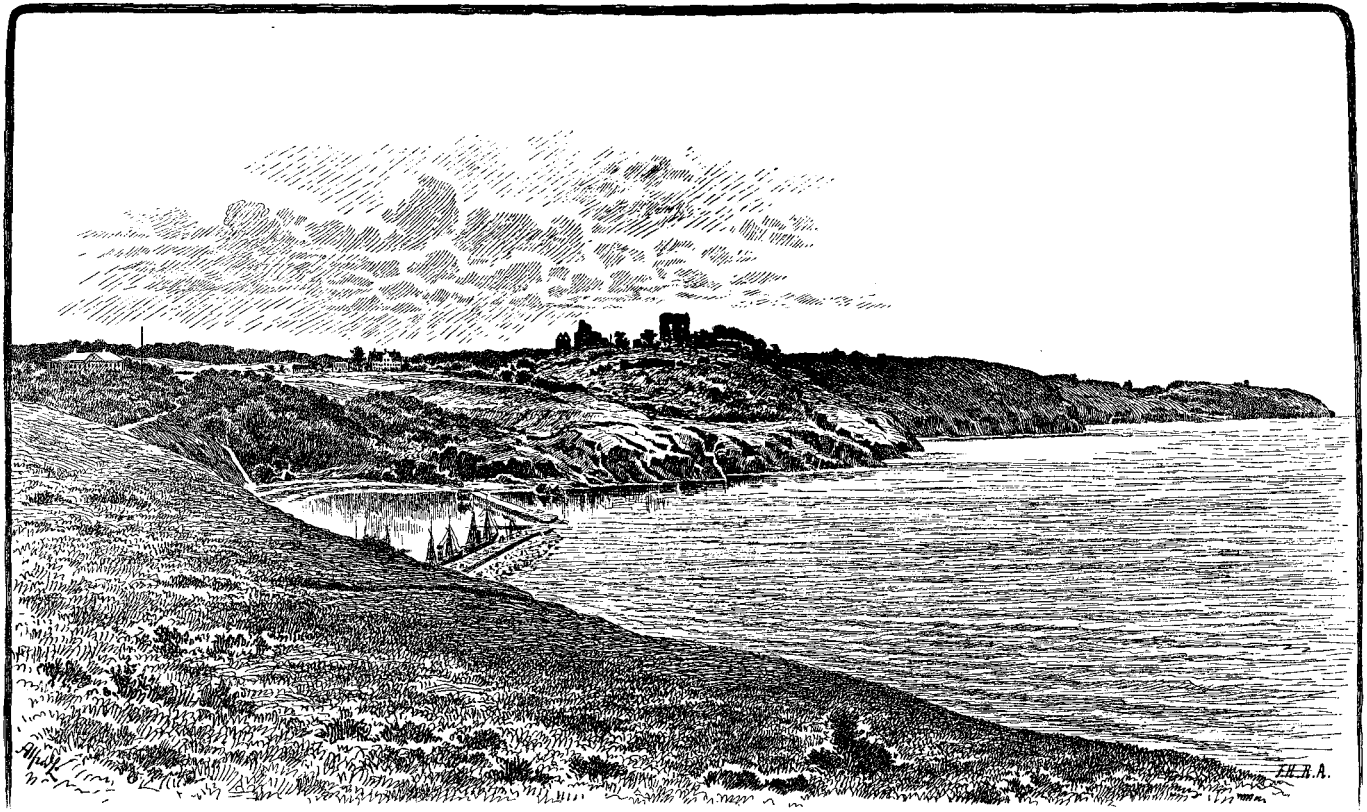

Hammershus, set fra Stejlebjærg, med Hammerhavnen.

Flammens Højde 290 F., Lysvidden $5^1/_2$ Mil; ved Fyret var der indtil 1895 et Taagesignal; der er Skibssignalstation og meteorologisk Station. (Det tidligere Stenkuls- eller Blusfyr laa paa Stejlebjærg; 1851 afløstes det af

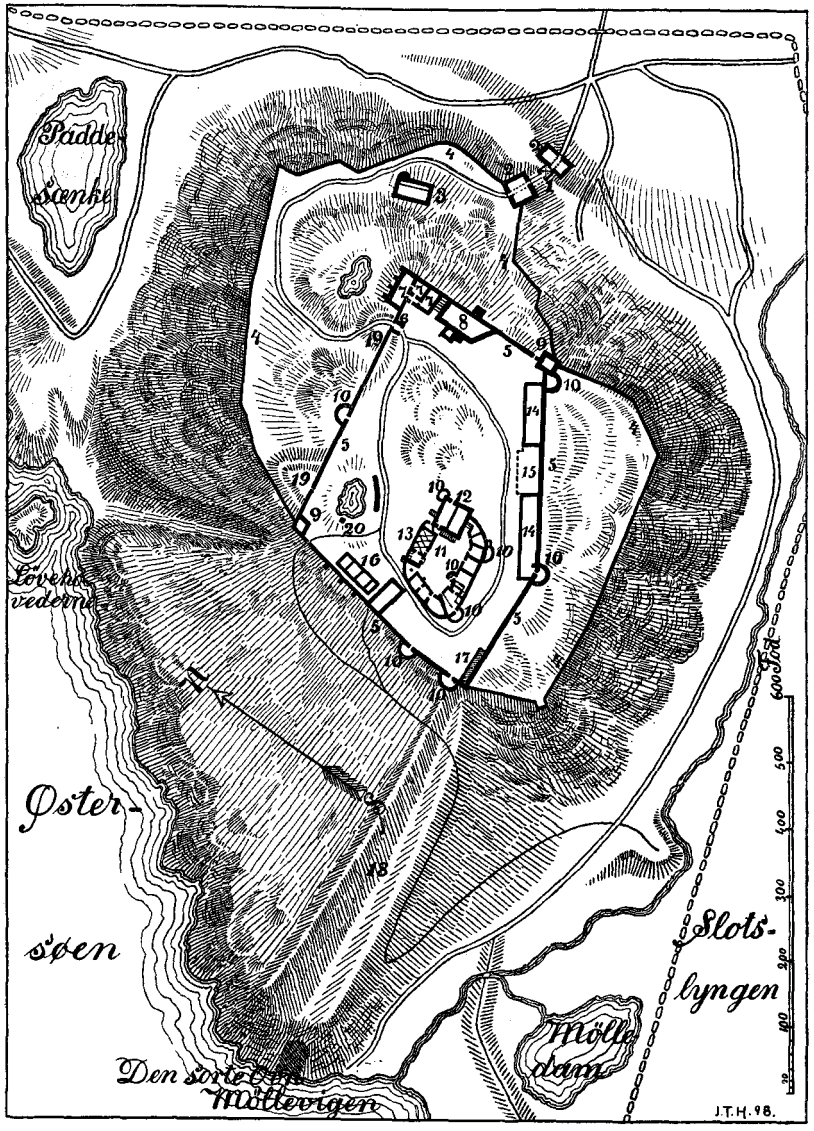

Grundplan af Hammershus.

et Lampefyr). N. Ø. for Ørnebjærg ligger *Hjortebjærg* og Ø. for Stejlebjærg *Langebjærg*. Mellem Stejle-. Hjorte- og Langebjærg er lejret i en dyb Dalsænkning den henved 20 Td. Ld. store, langagtige *Hammer Sø*

(omtr. 2000 F. lang, 42 F. dyb; Overfladen er 26 F. over Havet. Planer om at omdanne Søen til Havn ved at sætte den i Forbindelse med Havet til begge Sider, have været drøftede i de sidste 200 Aar). Tæt S. for Søen paa det lange, skovbevoksede Bakkedrag *Galgebakkerne* er der 1887 opført et Hotel („Blanchs H.") paa en tidligere Parcel af Gaarden Hammersholm. N. for Ørnebjærg sænker Granitmassen sig til en Lavning med en Flyvesandsstrækning, *„Sandhammeren"*, hvor den skærfulde Kyst danner en lille naturlig Havn, *„Kragkaas Havn"*, i hvis Nærhed Ruinerne af *Salomons Kapel* (se ndfr.) findes. Yderst mod N. ligger *Hammeroddens Fyrtaarn*, opf. 1895, 41 F. o. H.; hvidt Blinkfyr; 38 F. højt, hvidt, firkantet Taarn, Flammens Højde 66 F., Lysvidden $3^1/_4$ Mil. Ved Fyret er Taagesignal (Dynamitskud). S. for Stejlebjærg ligger den imponerende, 237 F., 74,4 M., høje Klippeknude *Hammershus Slotsbanke*, der paa de tre Sider ind mod Land er omgiven af dybe Dale — jævnest er Affaldet mod Ø., hvor Adgangen til Banken er — og paa den fjerde ud til Havet har stejle Klipper,

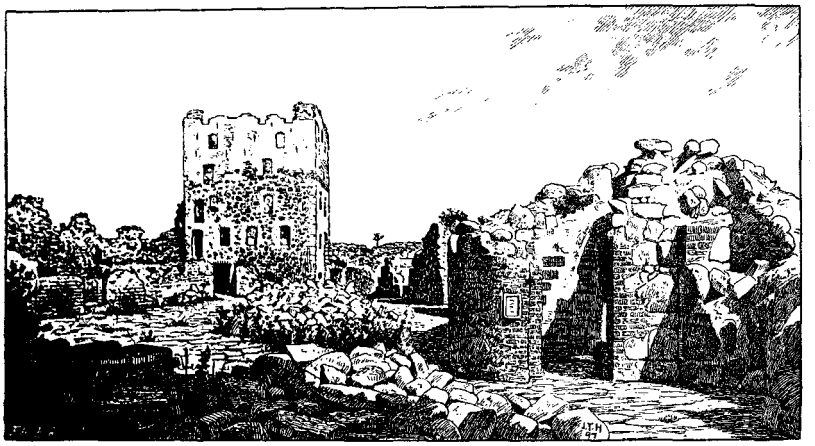

Ruinerne af Slotsgaarden med Manteltaarnet i Baggrunden og Kirken til venstre.

der næsten umuliggøre enhver Landgang, og som er rig paa interessante Formationer; paa Toppen rage de storartede *Hammershus Ruiner* i Vejret (se ndfr.), og lige uden for Slotsterrænet ligge Opsynsmandens Bolig samt *Hotel Hammershus* og et Pensionat for Sommergæster. S. for denne Banke og skilt fra den ved en Sænkning, hvori Møllebækken løber ud til Møllevigen, breder sig *Slotslyngen*, der mod S. Ø. begrænses af den smukke *Finnedal*. Mellem Stejlebjærg og Hammershus Slotsbanke trænger *Sænebugten* ind, mellem hvilken og Hammer Sø det S. 34 omtalte Aktieselskab „Bornholms Granitværk" har sine mange Bygninger. Stenværket, der har købt de tilgrænsende Arealer af Allinge-Sandvig Kommune, arbejder med en for Beskueren sørgelig Vandalisme paa at ødelægge den smukke, storslaaede Natur; langs Bakkeskraaningerne ligge Klippemasserne sprængte og nedstyrtede — for at omdannes til Brosten og Skærver! I Sænebugten har Aktieselskabet 1891—92 anlagt en Havn, *„Hammerhavnen"* (efter Ingeniørerne Bergs, Nohrs og Paullis Plan). Havnen dannes af to Stenmoler, der indeslutte et Vandareal af 5 à 6 Td. Ld.; Dybden er omtr. 15 F. yderst ved

Molerne og aftager jævnt ind i Bugten; paa Banken Ø. for Havnen er der to røde Lanterner (Flammens Højde 30 og 60 F.). — S. for Hammer Sø ligger den smukke, af Skovpartier omgivne Gaard *Hammersholm* (se S. 32), der før var Ladegaard til Hammershus, men 1744 solgtes for 1275 Rd. C.

Skønt Sagnet har nævnt Valdemar I som den, der har opført **Hammershus** 1159 som et Værn mod Venderne, har dette dog ingen Sinde fundet Bekræftelse i Historien, og det er vel hævet over al Tvivl, at Slottet først er bygget af Lunds Ærkebisp ved Midten af 13. Aarh. under Stridighederne mellem Kirken og Kongen, saaledes som det alt er omtalt S. 13, paa hvilket Sted ogsaa Slottets vekslende Skæbne i de næste Aar er berørt. Efter at de kongelige Tropper vare blevne slaaede paa Øen 1259, besatte Ærkebispens Broder Andreas Erlandsen Hammershus. Det indtoges vel af Kongen 1265, men 1276 blev det atter tillige med Øen overgivet til Ærkebispen. Under de følgende Aars Stridigheder var Borgen et sikkert Tilflugtssted saavel for

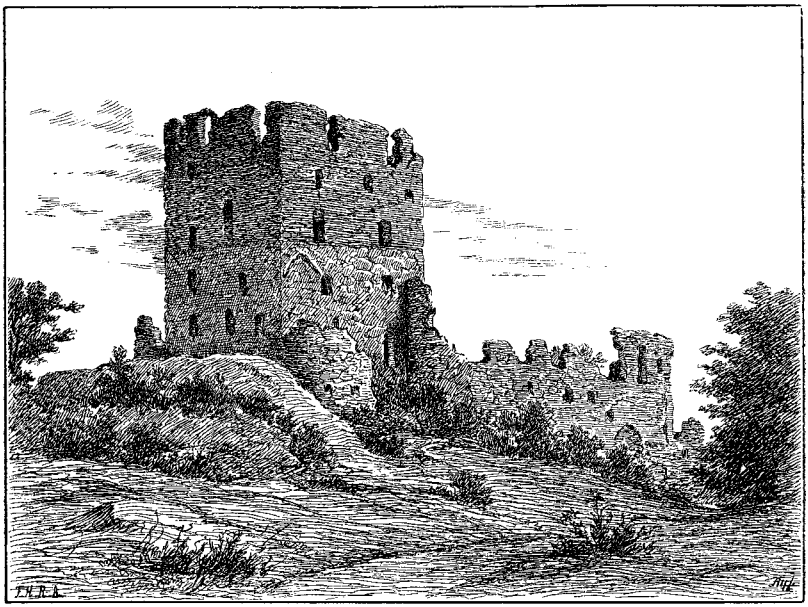

Manteltaarnet.

Ærkebispen som for hans Forbundsfæller, Kongemorderne. Da Jens Grand 1294 undkom fra Fængslet i Søborg, søgte han først hertil, inden han drog til Rom. Ogsaa den næste Ærkebisp Esger Juul havde sit sikre Tilhold her. Vel maatte han ved Forliget i Helsingborg 1314 forpligte sig til ikke at vælge nogen Høvedsmand paa Hammershus uden Kongens Samtykke og heller ikke yde fredløse Mænd Ly paa Slottet; men 1317 flygtede han efter Bruddet med Kongen til Hammershus, hvor han samlede en Hær og mange fredløse, ligesom han herfra satte Kongen i Band. Sidst paa Aaret maatte dog Ærkebispen forlade Bornholm og flygte til Pommern og derfra til Sverige, hvorefter Kongens Marsk Ludv. Albertsen (Eberstein) indtog Hammershus 1319; ved Forliget i Roskilde 1321 gav dog Chrf. II det tilbage til Esger Juul. Et Par Aar efter sluttede Ludv. Albertsen sig til Ærkebispen, men det lykkedes Kongens Marsk Peder Vendelbo at indtage Hammershus 1325 efter 16 Maaneders Belejring; 1326 kom det atter ind under Ærkebispestolen, og det forblev nu i dens Besiddelse indtil 1522 (med Undtagelse af en lille Tid under Vald. Atterdag, se S. 14). Af Høvedsmænd og Landfogeder i denne Periode kunne nævnes Hr. Jep Jensen (Galen) 1345, Hr. Jep Splid 1361, Hans Uf 1378, Aage Nielsen (Sparre) 1424—34, Hans Brostrup 1484 og 1493, Christiern van Hafn 1497 og Niels Jepsen

(Bryske) 1522. — Ogsaa Slottets Skæbne under Lübeckernes Regimente og de svenske Krige i 17. Aarh. er bleven berørt S. 14. Da Lübeckerne 1522 indtoge Borgen og nedsablede Besætningen, befriede de den fynske Biskop Jens Andersen Beldenak, som Kongen havde sat som Fange her, og førte ham med til Lübeck. Af de lybske Fogeder paa Slottet 1525—76, nemlig Berent Knop, Blasius v. Wickede, Herman Boitin, Schweder Kettingk og Kurt Hartingk, ere den første og næstsidste omtalte S. 14. Efter 1576 fik Slottet atter danske Befalingsmænd; men dets Velmagtsdage vare nu egentlig forbi, og det begyndte snart efter at forfalde. Aar 1592 omtaler Regeringen det som meget brøstfældigt; 1645 blev det efter en Eftermiddags Beskydning besat af de svenske under General Wrangel, og da Printzensköld overtog Kommandoen 1658, beskrev han det som meget forfaldent, „da det i mange Aar ikke var blevet istandsat eller holdt med Tag; det var næsten ubeboeligt, og han maatte udbedre Ringmurene med Tørv". Som Fæstning havde det efter den Tid ikke mere Betydning, især efter at Christianse fra 1684 var bleven omdannet til en fast Plads, og det forfaldt snart helt. Efter en Afbildning hos Thurah fra 1736 laa en stor Del af Bygningerne alt da i Ruiner; dog var det store Taarn, Kirken og Kommandantboligen endnu under Tag. Fra 1742 begyndte en saa at sige systematisk Nedbrydning af Resterne;

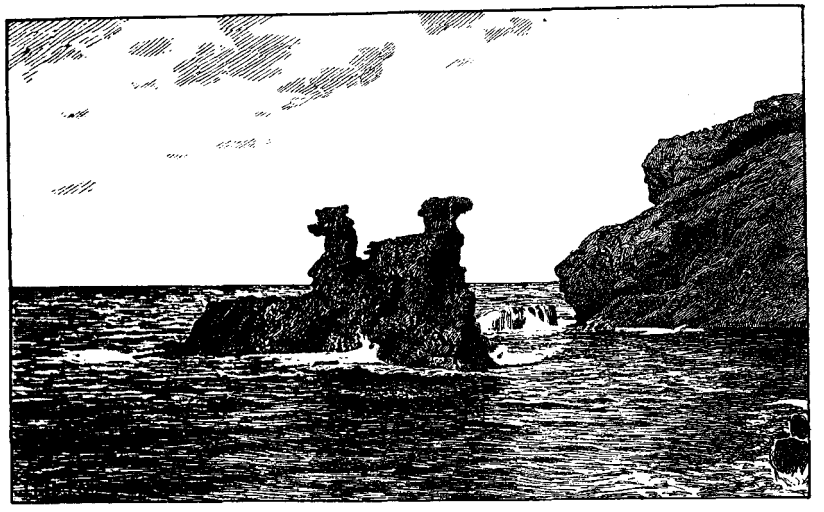

Løvehovederne ved Hammeren.

en Del af Stenene lod Regeringen 1743 føre til Rønne for at tjene til Hovedvagtsbygningens Opførelse, og Ruinerne brugtes i mange Aar til at hente Sten fra af Omegnens Beboere. En Afbildning fra 1754 hos Thurah viser Slottet helt som Ruin uden Tag. Endelig sattes der en Stopper for videre Ødelæggelse ved kgl. Resol. af $^{21}/_{4}$ 1822, hvorved Hammershus fredlystes. — Slottet er ofte blevet benyttet som Statsfængsel. Foruden den ovennævnte Bisp Jens Andersen have saaledes Korfits Ulfeldt og Leonora Christine siddet her Juli 1660—Dec. 1661, ligeledes den fra Griffenfeldts Proces bekendte Lic. jur. Otto Mauritius 1678—82 og den teol. Forfatter og Alkymist Joh. Conr. Dippel („Christianus Democritus") 1719—25.

Hammershus, over hvilket man har det bedste Overblik fra Slotslyngen, er Danmarks største og mest imponerende Borgruin, og kan godt taale Sammenligning med de interessanteste middelalderlige Ruiner i Udlandet. Skønt Ruinerne, som nævnt ovenfor, alt bleve fredlyste 1822, er det dog først i de senere Aar, at Nationalmuseet med større Kraft har søgt saa vidt muligt at standse Tidens Ødelæggelse ved en Restauration af de brøstfældige Steder. Adgangen til det store Bygningskompleks sker fra Ø. ad Slotsbroen (1), der hviler paa tre Buer, to større og en mindre; tidligere var kun den ene større af disse Buer synlig, først Rydningsarbejdet i 1897 har bragt de andre for Dagen. Paa hver Side af Broen har der været Porthuse (2), af hvilke dog kun Grunden til det indre kan spores, medens det ydre helt er

forsvundet. Det indre Porthus ligger i den ydre, meget gamle Ringmur (4), der i en Længde af omtr. 1200 Al. har omgivet Borgen, og som nu til Dels er ødelagt; saaledes er den mod S. helt nedfalden. Dernæst kommer den indre, mægtige Fæstningsmur (5), der især mod Nord og Vest endnu er ret anselig; ud mod Havet mod Vest, hvor den falder sammen med Ringmuren, er den indtil 15 Al. høj. I Fæstningsmuren findes to firkantede (9) og fem halvrunde Taarne eller „Runddele“ (10), de sidste saavel som to Voldtrekanter (19) udvendig paa Muren. Af de firkantede Taarne er det sydøstlige endnu godt bevaret med spidse Gavle (det er dette, som med Urette er blevet kaldt Ulfeldts Taarn); af det nordvestlige firkantede Taarn staar kun Grunden. Af „Runddelene“ er særlig den paa Nordmuren godt vedligeholdt. Langs Fæstningsmuren, paa dens indre Side, ligge flere Bygninger, nemlig paa Østsiden, lige inden for den paa Nordmuren anbragte Slotsport (6), tre Hvælvinger (7), hvis Bestemmelse man ikke kender, og hvoraf den nordl. ikke er udgravet, og lige op til dem den 4 Stokværk høje Magasinbygning (8), hvis østlige, mægtige Mur staar endnu, støttet af en udvendig, svær Stræbepille (det var her, at Landets Skatteydelser in natura opbevaredes); endvidere ligge ved Sydmuren Staldbygningen (14 og 15) samt ved Vestmuren Grunden til Vicekommandantboligen (16), den sidste større Bygning, der opførtes paa Slottet. I Fæstningsmurens sydvestlige Hjørne er der en Løngang (17) med to, nu tilmurede Udgange i S. og V.; den sidste førte til Løbegraven (18), som gaar ned mod Havet. I den sydvestlige Del af Borgpladsen ligger det egentlige Slot, som indeslutter den indre Slotsgaard (11), der danner en aflang, uregelmæssig Firkant, og som ogsaa er omgiven af Mure med tre udvendige „Runddele“ (10). Det er navnlig denne Slotsgaard og det omgivende Bygningskompleks — der hidtil var opfyldt med et mægtigt Lag af Jord og Sten og overgroet med Træer —, der have været Genstand for Museets Udgravninger i de sidste Aar. Slotsgaarden fandtes brolagt dels med Kampesten, dels med Cementsten fra Limensgade. I det nordøstlige Hjørne staar den mest imponerende Bygningsrest, det 6 Stokværk høje Manteltaarn (12) — ogsaa kaldet „Lübeckertaarnet“, fordi det blev restaureret af Schweder Kettingk (se S. 14) —, der i sin Tid har været Bolig for Ærkebisperne og senere for de lybske Fogeder; nu staar det uden Tag og med den øverste Del af Murene til Dels brøstfældig; af den ovennævnte Tegning hos Thurah fra 1736 ses, at det har haft tvedelt Tag, omtr. som Aa Kirke; under Bygningen findes to dybe Kælderrum, og oppe i Bygningen, der har haft 4 Rum i hvert

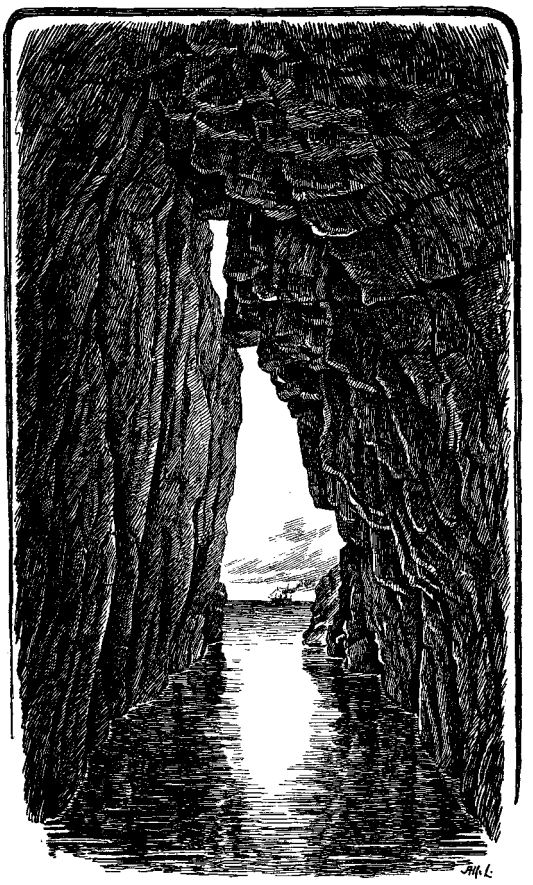

Den vaade Ovn.

Stokværk, findes Levninger af Mellemmurene m. m. Mod N. ligger Kirkefløjen (13), der udgravedes 1893. Kirken har været omtr. 44 F. lang, 21 F. bred og 14 F. høj; dens Kampestensmure vare indvendig beklædte med Mursten; Gulvet var belagt med Mursten, og man fandt Underpartierne af tre Hvælvinger, der hvilede paa 4 Hjørne- og 4 Sidepiller (de styrtede ned i Slutn. af 18. Aarh.); Kalkpudsen viste Spor af farvet Dekoration; ved Udgravningen fandtes enkelte Mønter, de ældste fra Beg. af 14. Aarh. Over Kirken har der været en stor Sal, „Kongesalen", hvor Corfits Ulfeldt og Leonora Christine have siddet fangne (efter et mislykket Forsøg paa Flugt fik de Plads i Manteltaarnet i særskilte Fangerum). Den nederste Del af den udækkede Gaardstrappe, som førte op til Kongesalen, ses endnu bevaret langs Manteltaarnets Vestside. Den vestl. og sydl. Fløj have indeholdt Smedien, ved hvis Udgravning der fremkom tydelige Vidnesbyrd om dens Anvendelse, og Kasernen; fra det nederste Stokværk i Kasernefløjen, der har indeholdt en Række Rum, kom man gennem et lille. rundt Taarn paa Bygningens Inderside (10) ad en Vindeltrappe med Granittrin op til det øvre Stokværk. Endnu maa omtales et større Udgravningsarbejde fra de sidste Aar, nemlig af den Bygning (3), hvor i gammel Tid Hammershus Broting holdtes; det er en firkantet Bygning med en halvrund Støttepille i det nordøstlige Hjørne, beliggende nærved den ydre Ringmur og ved Opkørselen til Slottet, hvilken man endnu kan se har været brolagt. Saavel Ring- og Fæstningsmuren som alle Bygningerne ere opførte af Kamp og Mursten; Kampestensmurene ere ofte beklædte med Mursten. Paa Borgpladsen inden for Fæstningsmuren laa en stensat, nu for-

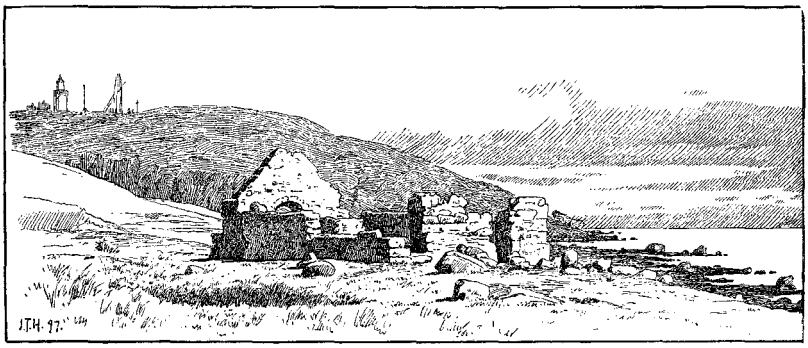

Salomons Kapel.

svunden Brønd (20). Fæstningens Havnebro, der var bygget af Birkestammer og Sten, laa i Sænebugten, hvor Hammerhavnen nu er anlagt; 1891 fandt man ved Anlægget Rester af den gamle Bro. Fæstningens Kirkegaard kan endnu paavises mellem Sandvigvejen og Hammersholms Have, ligesom der V. for Hammersholm findes betydelige Løbegrave, anlagte af de svenske 1645. (Til Dels Medd. fra Nationalmuseet).

Af Slotsbankens Omgivelser, der ere meget naturskønne, mærkes de frodigt bevoksede Dale, der ligge ved dens Fod, den lille Klippekløft Paradisdalen mod S. og Mosesøen Ankermyre mod Ø. Af de interessante Formationer ud til Havet mærkes Løvehovederne, til hvilke man har Udsigt fra det nordvestl., firkantede Taarns Grund (se S. 42), og de to mægtige Sten Studene samt den vaade Ovn, en omtr. 120 F. dyb og 40 F. høj Grotte med glatte Vægge, i hvilken man med østl. Vind kan sejle ind med Baad, og under Slotsruinen den tørre eller sorte Ovn, der dog er langt mindre end den første. Ved det nordl. Affald af Slotsbanken ligger en Sænkning med den næsten udtørrede Sø Paddesænke, oprindelig frembragt ved Opdæmning.

Salomons Kapel (se S. 39) er en Ruin, hvis stærkt forfaldne Mure, der ere af utilhuggen Kamp og Mursten, vise, at Skibet har været omtr. 43 F. langt og 23 F. bredt; desuden ses et firkantet Vaabenhus, hvis spidsbuede Døraabning endnu er ret godt bevaret. I det nordvestlige Hjørne af Kirkegaardsgærdet, der endnu kan forfølges, lige ved Stranden, er der en Kilde, Salomons Kilde, der tidligere har været en Helsekilde, og som vel er Anledningen til Kapellets Opførelse. I en Beretning fra 1624 hedder det, at deri „tilforn er holden Prædiken for Fiskerne"; efter en anden. tvivlsom Beretning blev Bjælkeloftet nedbrudt 1648, da Birkefogeden i Sandvig fik

Lov til at benytte Materialet, ligesom den mindste Klokke i Allinge Kirke skal hidrøre fra Kapellet.

Paa Galgebakkerne, hvor der tidligere har staaet en Del Bautastene, af hvilke nu kun een er tilbage, ligger det 1887 opførte Blanchs Hotel, omgivet af smukke Have- og Parkanlæg (i disse den oven for omtalte Bautasten).

Nogle af de mærkeligste bornholmske Helleristninger findes i Allinge-Sandvig Landdistrikt. Paa en Klippeflade N. V. for Allinge ses tre Grupper, den ene indeholdende en Skibsfigur og nogle skaalformede Fordybninger, den anden omtr. 35 skaalformede Fordybninger og den tredje 10 Skibsfigurer, 7 Fodsaalfigurer, et Hjul og henved 125 skaalformede Fordybninger. Tæt S. herfor har der paa en Klippeflade været 5 Skibsfigurer og en raat udhuggen Menneskefigur, og paa en anden Klippe saas 11 Skibsfigurer; disse to Flader ere nu bortsprængte.

Svaneke

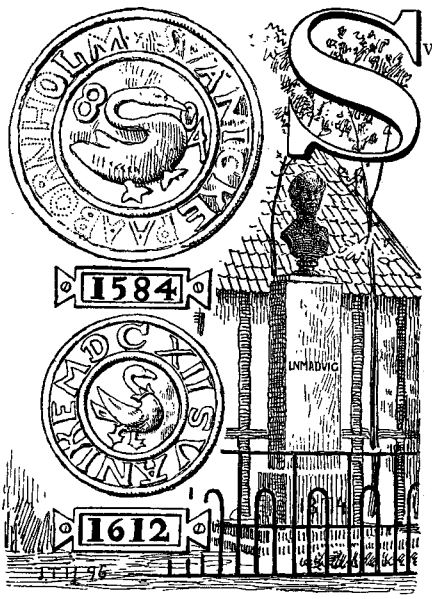

Svaneke Købstad ligger i Øster Herred under 55° 8′ 3″ n. B. og under 2° 34′ ø. L. for Kbh. (beregnet for Kirkens vestl. Ende) paa Øens østligste Punkt. Byen ligger meget smukt paa og omkring tre Klippehøjder, fra hvilke Terrænet falder terrasseformigt ned til Havet, hvor den skærfulde Kyst danner to smaa Bugter, „Vigen“ (bornh. Væjen), mellem de to Odder Møllenakke og Vagtbodnakke, og „Hoppekrogen“, mellem sidstnævnte og Hullenakke. Den ved Vigen lavtliggende Del af Byen kaldes ogsaa „Vigen“, og den sydl., ligeledes lavtliggende Del kaldes „Hullet“. Fra Højderne er der en smuk Udsigt ned over Byen og Kysten. Ud for Raadhuset er der 49 F., $15{,}_4$ M., ved Kirkens vestl. Ende 58 F., $18{,}_2$ M., over Havet. Afstanden fra Rønne er omtr. $3^3/_4$, fra Neksø 1 og fra Aakirkeby 2 Mil. Byen breder sig over et i Forhold til Indbyggertallet meget stort Areal, idet Købstadsgrunden fra S. til N. V. er omtr. 3200 Al. lang (dog er Strækningen mod N. V. næsten slet ikke og den sydl. Del slet ikke bebygget), en Følge af, at de for det meste med Smaahaver omgivne Huse til Dels ligge spredte mellem den frembrydende Klippegrund. Byen er derfor ogsaa uregelmæssig bygget med en Del krumme og snævre Gader, der ikke ere brolagte, da Underlaget er Klippegrund, men belagte med Grus. Kun

Eftertryk forbydes.

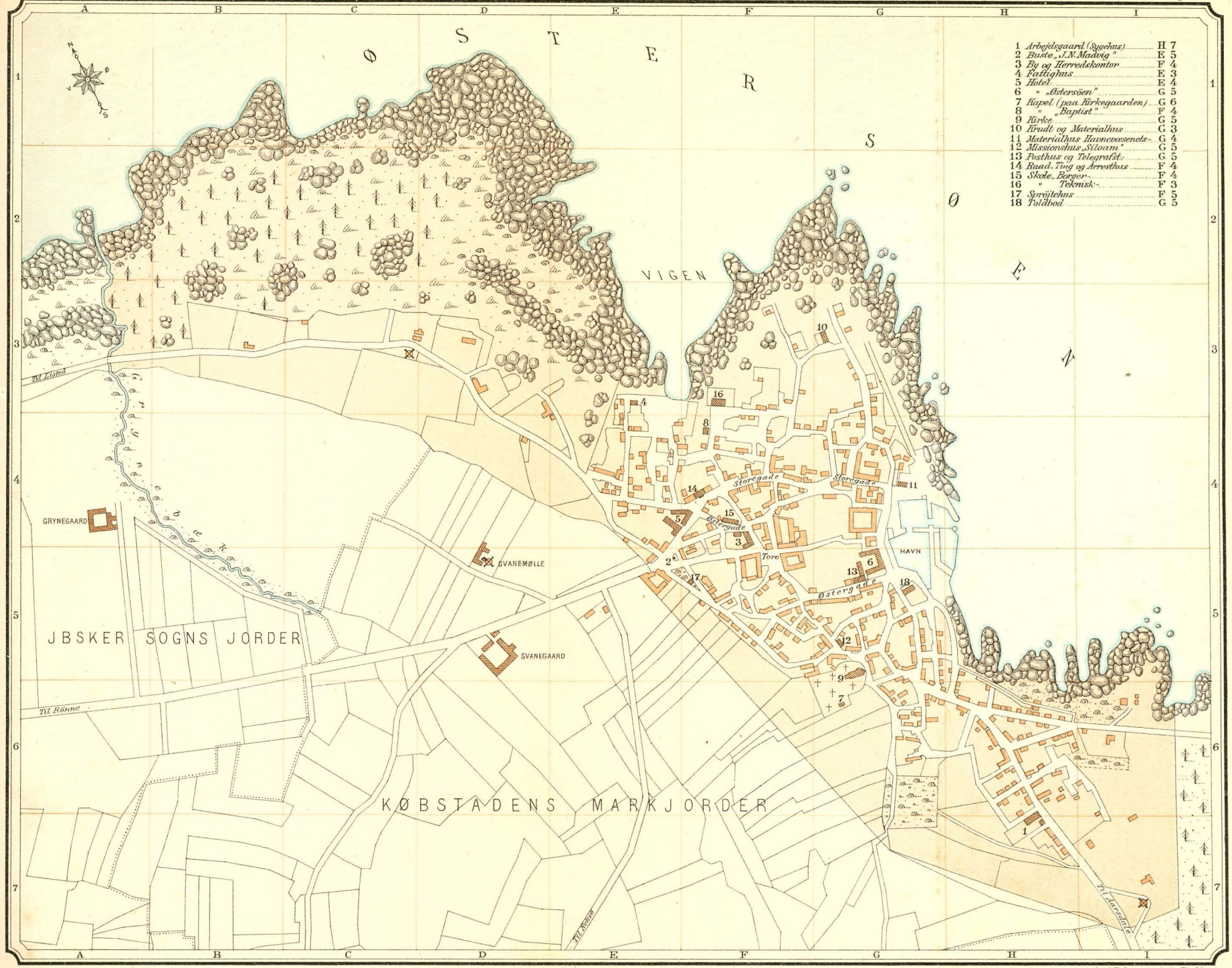

Udført af V.E.A.Berggreen.
Forlagt af Universitetsboghandler G.E.C.Gad.
1898.
Axel E.Aamodt's lith: Etabl:

faa af Gaderne have Navne. Storegade fører fra Havnen mod V. til Landevejen til Rønne; mod S. gaar Vejen til Aarsdale, mod N. til Listed. Husene ere for det meste i eet Stokværk, uden noget Særpræg; gamle, interessante Bygninger findes ikke.

Svaneke Købstadsgrund udgjorde ved Udgangen af 1897 omtr. 152 Td. Ld., Markjorderne 262 Td. Ld., og Byen havde 45 Gader og Stræder og 1 Torv. Husenes Antal var ved Folketællingen 1890 312 (Okt. 1897 var der i alt 383, hvoraf 4 paa Markjorderne). Hele det ved Matrikuleringen opmaalte Fladeindhold af Byen med tilhørende Markjorder var 1895 382 Td. Ld.; deraf vare besaaede 139, Afgræsning, Høslæt, Brak, Eng osv. 68, Have 31, Skov 35, Stenmarker 65 og Veje og Byggegrunde 44 Td. Det saml. Hartkorn for Byen og Markjorderne var $^1/_1$ 1895 $44,_3$ bornh. Td. ($30,_5$ Td. alm.); der var 14 Gaarde med tils. $34,_2$ Td. Hrtk., af hvilke 12 dreves fra Ejendomme i Byen, samt 25 Huse.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^1/_6$ 1897 1,094,300 Kr. (Antal af Forsikringer 350).

Af Byens **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes følgende:

Kirken, beliggende i den sydl. Del, er til Dels ombygget og fuldstændig fornyet udvendig samt udvidet 1880 efter Tegn. af Arkitekt M. Bidstrup; den bestaar af Skib med Apsis mod Ø. og Taarn mod V. og er bygget af Kamp og Mursten. Vinduerne ere rundbuede. Kirken er dækket af et tresidet Træloft. Det lave, firkantede Taarn er forneden af Kamp, medens Overdelen er Bindingsværk, over hvilket der hæver sig et spaantækket Spir, paa hvis Top ses en Fløj med en Svane; i Forhallen under Taarnet er der Indgang fra N.; over Skibets Østgavl er der en lille Tagrytter. Altertavlen er et Maleri fra 1882 (Christus og Synderinden); Prædikestolen er et middelmaadigt Billedskærerarbejde fra 1685; Døbefont af Træ. I Kirken hænger en smuk Malmlysekrone fra 1673, skænket af Poul Kofoed og Magdalene Margrethe Heslers Datter; i Forhallen hænger en Mindetavle om Chr. V's Besøg 1687 og to Tavler med Navnene paa Kirkens Præster fra 1529. — Paa Kirkegaarden, der omgiver Kirken, og paa hvilken der 1892 er opført et Kapel, staar ved den nordl. Indgang en Runesten (tidligere i Vaabenhuset), „Gyldens Aa Stenen", med Indskriften: „Bufe lod rejse (Sten) efter Aukil Fader sin. Gud og Christ hjælpe (hans) Sjæl". Paa Kirkegaarden en Ligsten, der tidligere har ligget over Landsdommer Ancher Müller, † 1716, og Hustru.

Kirken, der ejer sig selv, har en Kapital paa 700 Kr. og to Bankaktier; i aarl. Arvefæsteafgift betales til Kirken $9^1/_2$ Td. Byg og $9,_{20}$ Kr.; dens Gæld er 1300 Kr.

Raad-, Ting- og Arresthuset, paa Storegade, er opført for Svaneke og Øster Herred 1858 af Grundmur i 2 Stokværk efter Tegn. af Brandkapt. D. J. Nielsen. Bygningen indeholder en Tingstue, et Værelse, der benyttes til Udvalg og af Forligskommissionen m. m., en Byraadssal, 3 Enkelt- og 1 Dobbeltarrest samt Bolig for Arrestforvareren.

Borgerskolen, nær ved Torvet, med to betalende Realklasser, er opført i Slutn. af 18. Aarh. i 1 Stokværk; den har 6 Klasser, 3 Lærere og 1

Lærerinde; ved Beg. af 1898 var Elevernes Antal 164. En **teknisk Skole**, mod N. Ø. i Byen, er opført 1890 (fra Stedet vid Udsigt over Byen og Omegnen). — I 1890 er der stiftet et Legat („Fru Math. Carlsens Legat") til Opførelsen af en Haandgerningsskole for fattige Pigebørn.

Fattighuset, mod N., har Plads for 6 gamle fattige. **Sygehuset** (Arbejdsgaarden), mod S. ved Vejen til Aarsdale, har Plads til 5 Patienter, der ikke lide af smitsomme Sygdomme.

Posthuset og **Telegrafstationen** ligger ved Havnen, **Toldboden** ved Havnen, **Krudt- og Materialhuset** (under Bornholms Arsenal) mod N. Ø.

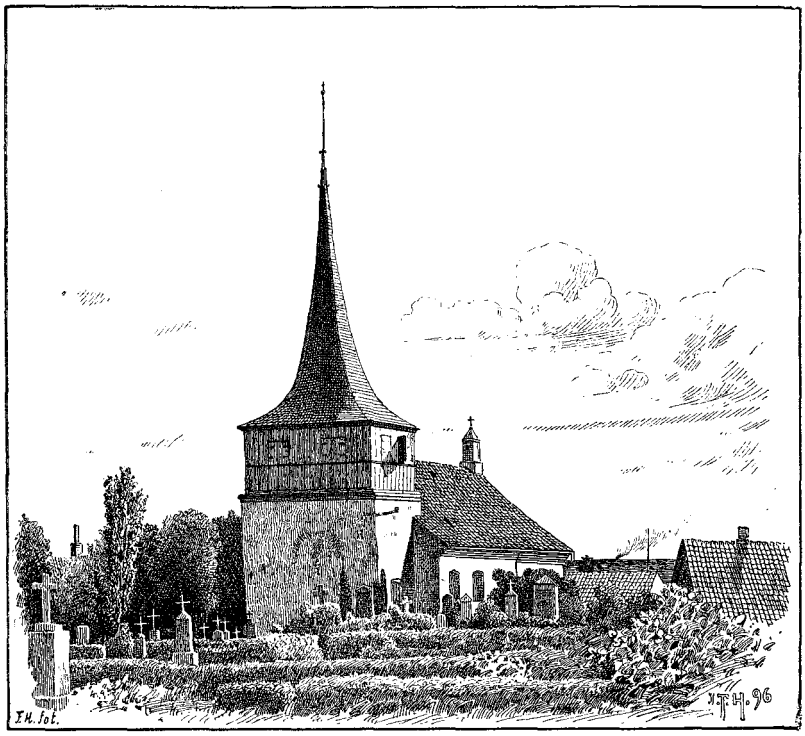

Svaneke Kirke.

ude paa Vagtbodnakke. Nær ved tekn. Skole ligger et 1893 opført Missionshus (Baptistkap.), ved Kirken et 1897 opf. Indre Missionshus, „Siloam".

Ved Byen er der to offentlige Lystanlæg, et mod N. og et mod S. — For Filologen *J. N. Madvig*, der er født i Svaneke $^{7}/_{8}$ 1804, er der ved den vestl. Indkørsel til Byen ved Østergade 1874 rejst ved Subskription fra hele Bornholm et Mindesmærke, bestaaende af en af Bissen udført Broncebuste paa en Granitstøtte (se Vignetten S. 44). — I Hotel „Østersøens" Have staar et Morbærtræ, der skal være det største paa Øen, og i Købmand Holsts Have et usædvanlig stort Valnødtræ.

Indbyggernes Antal var efter Folketællingen 1. Feb. 1890: 1318; 1801 havde den 663, 1840: 893, 1860: 1065, 1880: 1250 Indb.

Efter Erhverv fordeltes Folkemængden i 1890 i følgende Grupper, omfattende baade Forsørgere og forsørgede: 85 levede af immateriel Virksomhed, 443 af Industri, 199 af Handel og Omsætning, 63 af Søfart, 202 af Fiskeri, 84 af Jordbrug, medens 124 fordeltes paa andre Erhverv, 28 nøde Almisse, og 90 levede af deres Midler. — Fiskeriet og Søfarten have en Del Betydning. Forholdsvis mange leve af deres Midler, da Byen staar i Ry som behageligt Opholdssted for Aftægtsfolk.

Af fremmede Varer, der fortoldedes i 1896, vare de vigtigste: Bomulds- og Linnedgarn 2762 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturer i øvrigt 1412 Pd., Kaffe 11,864 Pd., Salt 156,863 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 21,428 Pd., Stenkul 3595 Td. og 1,925,594 Pd., toldpligtige Metaller og Metalvarer af alle Slags 125,577 Pd. samt Tømmer og Træ 105 Clstr. og 15,720 Kbfd. Desuden tilførtes der fra andre indenlandske Steder en Del fortoldede Varer. Af indenlandske Frembringelser udførtes til Udlandet bl. a. 8086 Ol fersk og 100,660 Pd. røget Sild. Til indenl. Steder uden for Øen udskibedes bl. a. 11,198 Pd. fersk Laks, 2128 Ol fersk og 276,126 Pd. røget Sild samt 4522 Kbfd. tilhuggen Granit og 7806 Td. Grus.

Ved Udgangen af 1896 var der ved Toldstedet hjemmehørende 63 Fartøjer og maalte Baade med en saml. Størrelse af 1099 Tons, deraf 2 Dampskibe tils. paa 522 T. og med 93 Hestes Kr. I udenrigsk Fart klareredes for Indgaaende 144 Skibe med 3004 og for Udgaaende 123 Skibe med 330 T. Gods. I indenrigsk Fart indkom 144 og udgik 159 Skibe, (hvoraf 101 og 94 Dampsk.) med henholdsvis 2187 og 2708 T. Gods.

De ordinære Told- og Skibsafgifter udgjorde 1896, efter Fradrag af Godtgørelser, 8390 Kr. og Krigsskatten af Vareindførselen 567 Kr., ialt 8957 Kr. (172 Kr. mere end i 1895).

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: et Savværk, et Dampspinderi, 2 Baadebyggerier, et Garveri, 5 Silderøgerier, et Stenhuggeri, et Bryggeri og 3 Møller.

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1893: 62 Heste, 150 Stkr. Hornkvæg (deraf 117 Køer), 26 Faar og 82 Svin.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og Byskriver samt Herredsfoged og Skriver i Øster Herred med Christiansø. Byraadet bestaar, foruden af Borgmesteren, af 9 valgte Medlemmer. Følgende staaende Udvalg ere nedsatte: a) for Havnevæsenet, b) for Kasse- og Regnskabsvæsenet, c) for Fattigvæsenet, d) for Skolevæsenet, e) for Gade- og Vejvæsenet, f) for Belysningen, g) for Lystanlæggene, h) for Udmarkerne, i) for Alderdomsunderstøttelse, k) for de kommunale Valg.

Med Hensyn til de finansielle Forhold nævnes af Indtægterne: Skatter 11,445 Kr. (deraf Grundskat 811, Husskat 489, Formue- og Lejlighedsskat 10,145), Afgifter efter Næringsloven m. m. 680, Tilskud fra Staten til Alderdomsunderstøttelse 1769, Indtægt af Aktiver 1571 Kr.; af Udgifterne: Bidr. til Stat 216, Bidr. til Amt 2547, Bidr. til Amtsskolefond 15, Byens Bestyrelse 627, Fattigvæsen 1645, Alderdomsunderstøttelse 4072, Skolevæsen 4641, Rets- og Politivæsen 45, Gader og Veje 2306, Gadebelysning 152, Renlighed 85 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1896 i Kapitaler 33,969 og i faste Ejendomme, som ikke give Udbytte, 9900 Kr.; den havde ingen

Gæld. For Aaret 1898 er Skatteprocenten for Afgiften paa Formue og Lejlighed $1_{,1}$ pCt. Den anslaaede Indtægt er 332,200 Kr., deraf er skattepligtig Indtægt 187,500 Kr.

Kommunens faste Ejendomme ere Raadhuset, Borgerskolen, Fattighuset og et Sprøjtehus.

Byens Politikorps bestaar af 1 Formand og 10 Mand, som have at give Møde og fungere efter Politimesterens Ordre. Brandkorpset bestaar af 1 Brandinspektør, 1 Assistent, 2 Brandmestre og for hver af de 3 Sprøjter 1 Sprøjtemester, 2 Straalemestre og 10—16 Mand.

I Sparekassen for Svaneke og Omegn (opr. $^1/_4$ 1895) var $^{31}/_3$ 1896 Sparernes saml. Tilgodehavende 1,087,306 Kr., Rentefoden $3^3/_5$ pCt., Reservefonden 68,795 Kr., Antal af Konti 1672.

Havnen. Byen havde i ældre Tid en ret god Havn; men ved Beg. af 19. Aarh. var den saa at sige helt ødelagt paa Grund af manglende Tilsyn. Da begyndte man, navnlig ved Købmand Jeppe Holsts Bestræbelser, omtr. 1810 at anlægge en ny Havn, som man sprængte ud i Klippegrunden; 1816 var der $5—7^1/_2$ F. Vand; omtr. 1850 uddybedes den sydlige Del, 1866 havde Havnen en Dybde af omtr. 12 F. Da maatte man, efter at Havnen var bleven saa godt som ødelagt ved Stormfloden Nov. 1872, atter tage fat paa Arbejdet, som fuldendtes 1877 med en Bekostning af 240,000 Kr. Havnen bestaar af en Forhavn, der kun kan benyttes af Baade (tidligere Baadehavn var Frennehavn S. for Sandkaas Odde), en Yderhavn med $11^1/_2$ og en Inderhavn med 12 F. Vand. Mellem Yder- og Inderhavnen er der en Port (fornyet i 1895), hvorved Rulning i Inderhavnen kan forhindres. Molerne ere alle af Granit. Havnen er vanskelig tilgængelig ved østl. og nordøstl. Storme, hvilket formentlig skyldes den forandrede Retning, der ved Ombygningen gaves den ydre Mole. Med Paalandsstorm kan Skummet staa indtil 100 F. i Vejret og føres langt ind i Byen. Havnens Størrelse er omtr. 15,000, Havnepladsens 20,000 □ Al.; Bolværkernes Længde er i Yderhavnen 190, i Inderhavnen 335 F. Havnevæsenet bestyres af et Udvalg, der bestaar af Borgmesteren som Formand og 4 Byraadsmedlemmer. Havnen ejede i Efteraaret 1897 i Kapitaler 4583 og i faste Ejendomme, Inventar m. m. 4700 Kr.; dens Gæld var 153,332 Kr., hvoraf 82,000 skyldtes til Statskassen, 70,828 til Amtet og 504 til Byfogedkontoret. Den aarl. Indtægt af Havne- og Bropenge er omtr. 12,500 Kr. — Ved Havnen er der Redningsstation. Fra Havnen besørges pr. Baad Postforbindelsen med Christiansø.

I gejstlig Hens. har Svaneke til Anneks Ibsker, hvor Sognepræsten bor.

Svaneke hører til 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 2. Folketingskreds, Bornholms Amtstuedistrikt (Rønne) og Øens nordøstl. Lægedistrikt (Allinge). Den hører til 6. Udskrivningskreds' 14. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 14—19.

Ved Svaneke Toldsted er ansat en Toldoppebørselskontrollør, ved Postvæsenet en Postekspeditør, der tillige er Telegrafbestyrer. Svaneke staar ved Bornholms Telefonselskab (se S. 25) i Forbindelse med de andre Byer paa Øen og ved det østbornholmske Dampskibsselskab i Dampskibsforbindelse med Kjøbenhavn, Hasle og de andre østbornholmske Byer.

Historie. Svaneke (*Svanike*) nævnes ligesom Rønne som Købstad i Slutningen af 15. Aarh. og fik ligesom den sine Privilegier fornyede 1555. Til dens Historie kender man intet. Aar 1610 brændte næsten Halvdelen af Byen; en mindre Ildebrand nævnes $^{24}/_{5}$ 1751; 1658 havde den 70 Borgere, 1769 var Indbyggerantallet 559. Da de svenske under Wrangel $^{9}/_{6}$ 1645 gjorde Landgang ved Malkværnen N. for Neksø, gjorde kun en Del unge Svanekeboere tapper Modstand under Anførsel af Raadmandssønnen Albret Wolfsen, der blev skudt ned og begravet i Svaneke Kirkes Vaabenhus. — Svaneke har haft et Hospital. (Om Byen i 19. Aarh.'s Beg. se *J. N. Madvig*, Livserindringer, Kbh. 1887, S. 24 fl.).

Neksø

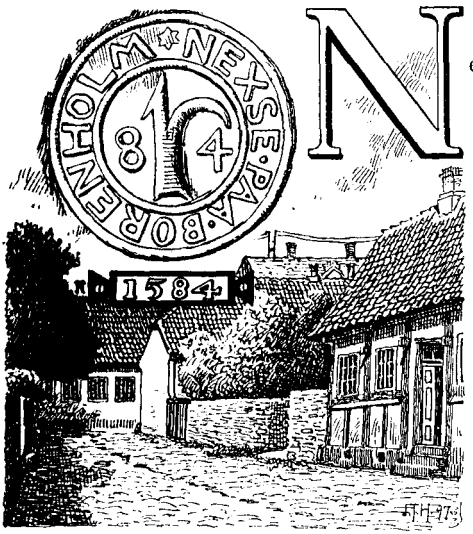

Neksø Købstad, Bornholms næststørste By, ligger i Sønder Herred under 54° 3′ 38″ n. Br. og under 2° 33′ 24″ ø. L. for Kbh. (beregnet for Kirkens vestl. Ende) paa Østkysten paa en flad Kyststrækning, hvis Underlag er Sandsten, og som omtr. $^{1}/_{2}$ Mil S. for Byen gaar over til Sandbund med Klitdannelser. Bygrunden er ogsaa omgiven af lavtliggende Byjorder; men ikke langt mod V. hæver sig en ret betydelig Højdestrækning, der mod N. gaar over i Helvedes- og Paradisbakkerne. Kirken ligger 10 F., 3 M., Teknisk Skole, ved den vestl. Indkørsel til Byen, 26,5 F., 8,3 M. over Havet. Afstanden fra Svaneke er omtr. 1, fra Rønne $3^{3}/_{4}$ Mil. Byens Udstrækning fra N. til S. er omtr. 2000 Al., dens største Bredde er omtr. 1100 Al. Hovedgaderne ere de fra Havnepladsen mod S. løbende Strandgade og Brogade, hvilken sidste fortsættes i Stormgade, som udmunder i Vejen til Langede By, samt den mod S. V. løbende Havnegade, der fører ud til den nordl. Vej til Rønne; endvidere de mod N. gaaende Nørregade og Hallandsaas, som føre ud til Vejen til Svaneke. Husene ere for det meste i eet Stokværk, og mange ere endnu af Bindingsværk, dog ere ingen særlig gamle. Karakteristisk for Byen ere de omkring Gaardspladser og Haver omhyggeligt opsatte Sandstensgærder (se Vignetten), der delvis ere rejste af Affaldet fra Frederiks Stenbrud.

Byens Købstadsgrund udgjorde Efteraar 1897 1,214,600 □ Al. (omtr. 87 Td. Ld.), Markjorderne 9,548,900 □ Al. (682 Td. Ld.). Byen havde Efteraar 1897 45 Gader og Stræder og 1 Torv. Husenes Antal var ved Folketællingen 1890 502 (Efteraar 1897 var der i alt 548, hvoraf 18 paa Markjorderne). Hele det ved Matrikuleringen opmaalte Fladeind-

hold af Byen med Markjorderne var 1896 769 Td.; deraf vare besaaede 282, Afgræsning, Brak og Eng 227, Kær og Fælleder 62, Have 21, Skov 38, Stenmarker 49, Veje og Byggegrunde 80 og Søer og Damme 9. Det saml. Hartkorn for Byen og Markjorderne var $^1/_1$ 1895 $80,_4$ bornh. Td. ($55,_8$ Td. alm.), hvoraf $64,_2$ hørte til 22 Gaarde, og af disse dreves 12 fra Byen; desuden 55 Huse med $15,_1$ Td. Hrtk.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^1/_8$ 1897 1,758,280 Kr. (Antal af Forsikringer 573).

Af **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes følgende:

Kirken, ved Storegade, er en ret anselig, men tarvelig Bygning, der er opført af Kamp og hvidtet. Den bestaar af et Skib uden Kor, et lavt

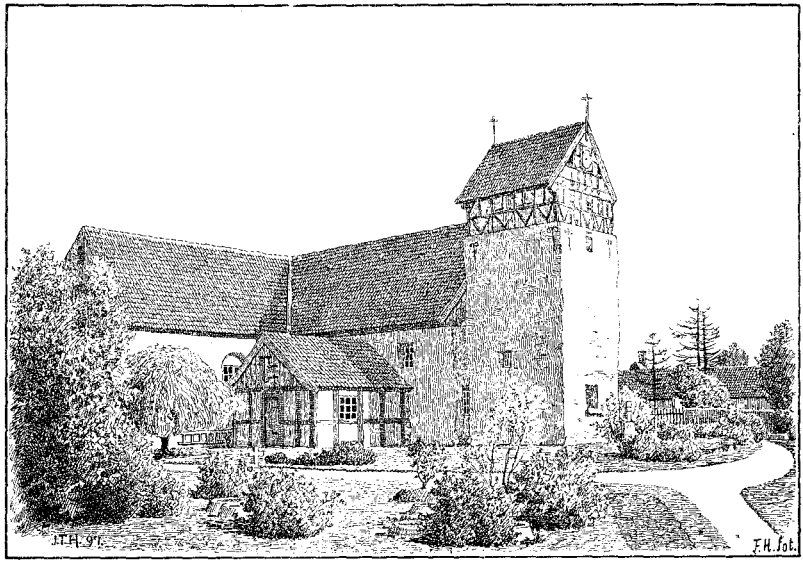

Neksø Kirke.

Taarn mod V., en større Tilbygning mod N. ved Skibets østlige Ende, saa at Kirken har Plan som en ret Vinkel, samt to Vaabenhuse, et mod N. og et mod S., og et lille Sakristi ved Skibets østl. Ende. Kirken har oprindelig været meget lille; 1569 kaldes den kun Kapel; den var indviet til St. Nicolaus; ved en Restauration 1730—31 forhøjedes Murene 4 Al. (paa Pulpituret staar: „Men Kirkens Værge saasom den, der hele Værket gjorde klar, Capitainen Ole Sonne var"). Tilbygningen mod N. er tilføjet 1760 efter en over Bygningens Dør indmuret Sten med Fred. V's Navnetræk og Indskriften: „Kirkens langsom samlet Skat — Haver denne Bygning sat — Kongen hertil Stene gav — Byens Folk hjalp ogsaa brav". Det nordl. Vaabenhus (nu Ligkapel) er af Bindingsværk, ligesom Taarnets øverste Del. Indvendig ere Skibet og Tilbygningen dækkede med gibsede Tøndehvælvinger af Træ. Altertavlen er en af Carl Andersen udført Kopi

NEKSØ.

Trap. Beskrivelse af Kongeriget Danmark. III Udgave. Eftertryk forbydes.

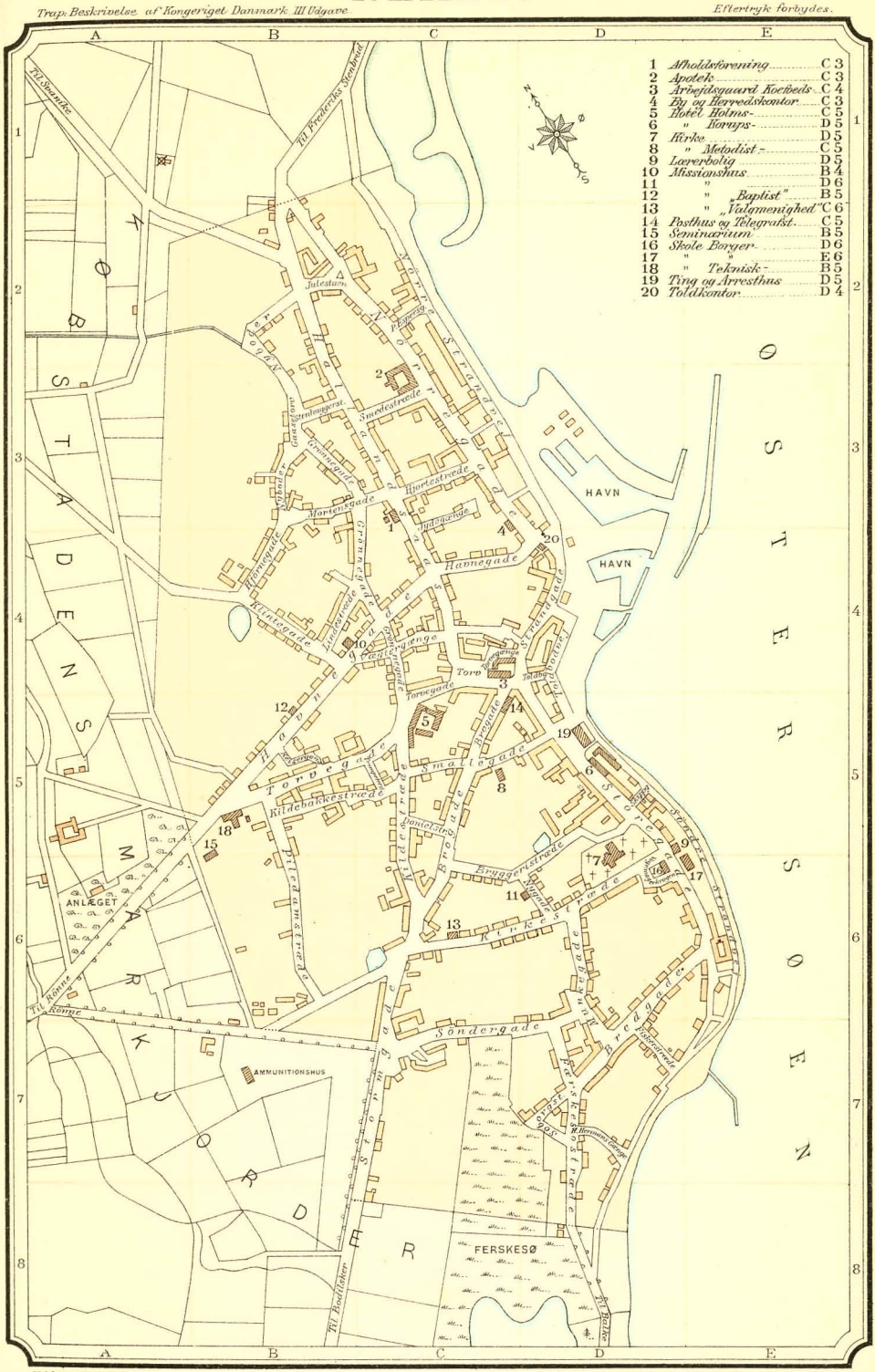

Udført af V.F.A.Berggreen. Forlagt af Universitetsboghandler G.E.C.Gad. Axel E.Aamodt's lith. Etabl.

1897.

100 50 0 1 2 300 Meter

100 50 0 1 2 3 4 500 Alen

af A. Dorphs Maleri i Emauskirken i Kbh. („Kun eet er fornødent"), der er indfattet i en samtidig Ramme (i Taarnrummet hænger den gamle, smagløse Altertavle fra Fred. VI's Tid). Prædikestolen er et tarveligt, fra forskellige Tider sammenstykket Arbejde; Sandstensdøbefont fra 1784. Over Prædikestolen et lille Krucifiks fra meget sen katolsk Tid; i Skibets vestl. Ende et Pulpitur med Orgel. I det sydl. Vaabenhus findes to Trætavler, der minde om Chr. V's Besøg i Maj 1687 og Prins Chr. Fred.'s (Chr. VIII) Besøg med Korvetten Freja i Juli 1824. — Kirkegaarden, der omgiver Kirken, har flere smukke Gravmonumenter af Sandsten.

Kirken, der ejer sig selv, ejer i Kapitaler 7300 Kr. og af Jord $12^2/_7$ Td. Ld.; dens Gæld er 8700 Kr.

Ting og Arresthuset, ved Storegade, med Indskrift: „Ingen maa tage sig selv Ret", er opført 1856 af Grundmur i eet Stokværk og indeholder bl. a. en Sal, der benyttes baade til Retslokale og Byraadsmøder, og et Værelse, der anvendes til Udvalgsmøder, samt 4 Enkelt- og en Fællesarrest. (Det gamle Raadhus, af Bindingsværk med en høj Stenkælder, ligger paa Havnepladsen).

Borgerskolen, i Storegade, bestaar af to Bygninger, den gamle i eet Stokværk, og en 1883 opført Bygning i 2 Stokværk, samt en Lærerbolig; Skolen har 7 Klasser, 3 Lærere og 2 Lærerinder; $^1/_7$ 1897 havde den 262 Elever. **Teknisk Skole**, ved Havnegade ved den vestl. Indkørsel til Byen, er opført 1884 i 2 Stokværk af Haandværker- og Industriforeningen. Forbundne med denne ere en Realskole, oprettet 1885, der har Ret til at afholde alm. Forberedelseseksamen, og i Nærheden Bornholms private Seminarium, oprettet 1896, begge ligeledes tilhørende Haandværker- og Industriforeningen. — Desuden er der et Par Pogeskoler.

Etatsraadinde Kofoeds Legats Arbejdsgaard, ved Brogade og Torvet, afgiver billige Boliger for gamle Kvinder og indeholder tillige Varmestuer, hvor fattige Folk kunne arbejde. Desuden er der i Bygningen indrettet Sygehus med Plads til 6 à 7 Patienter. Legatet stiftedes 1812 af Etatsraadinde M. Kofoed med 8500 Rd., Gaarden købtes 1820 for 3500 Rd., og Legatet er nu omtr. 16,530 Kr., hvis Renter anvendes til Arbejdsgaardens Drift, og det bestyres af Byfogden, Sognepræsten, Forligskommissæren og et Byraadsmedlem.

Posthuset og **Telegrafstationen**, i Brogade, og **Toldkontoret**, paa Hjørnet af Havnegade og Havnepladsen, ere begge Lejeboliger.

Methodistkirken „Ebenezer", i Smallegade, er opført i 1895 efter Tegn. af Arkitekt Jensen. Desuden er der Frimenighedskapellet „Siloam", i Kirkestræde, opført 1870, Den lutherske Missionsforenings Missionshus, i Havnegade, opf. 1880, Baptisternes Missionshus, i Havnegade, opf. 1889, og Indre Missionsforenings Missionshus, i Nygade, opf. 1897.

V. for Byen ved Vejen til Rønne ligger der et lille offentligt Anlæg, og S. for Byen er der et lignende, beplantet med Gran, ved den tidligere „*Ferskesø*", der nu er Eng, og hvorigennem der flyder en Bæk.

Indbyggernes Antal var efter Folketællingen 1. Febr. 1890: 2322; 1801 havde Byen 1274, 1840: 1408, 1860; 1485, 1880: 1999 Indb.

Efter Erhverv fordeltes Folkemængden i 1890 i følgende Grupper, omfattende baade Forsørgere og forsørgede: 139 levede af immateriel Virksomhed, 990 af Industri, 275 af Handel og Omsætning, 199 af Søfart, 213 af Fiskeri, 106 af Jordbrug og 7 af Gartneri, medens 191 fordeltes paa andre Erhverv, 35 nøde Almisse, 1 hensad i Fængsel, og 166 levede af deres Midler. — Byen har ret betydelig Handel med Landboerne. Ved Siden af Handel og Haandværk have Søfart og Fiskeri ikke ringe Betydning.

Af fremmede Varer, der fortoldedes 1896, vare de vigtigste: Bomulds- og Linnedgarn 2005 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturer i øvrigt 1546 Pd., Kaffe 21,262 Pd., Olier 34,369 Pd., Salt 279,355 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 73,877 Pd., Stenkul 7,130,925 Td., Kokes 174,142 Pd., Metaller og Metalvarer af alle Slags 1406 Pd. samt Tømmer og Træ 65 Clstr. og 24,500 Kbfd. Desuden tilførtes der fra andre indenlandske Steder en Del fortoldede Varer. Af indenlandske Frembringelser udførtes der til Udlandet bl. a. 3966 Pd. røget Sild, 9180 Kbfd. Brosten og 7030 Td. Formsand; til indenlandske Steder uden for Øen udskibedes bl. a. 7894 Pd. Laks, 46,594 Pd. røget Sild og 13,420 Kbfd. tilhugne Granitsten.

Ved Udgangen af 1896 var der ved Toldstedet hjemmehørende 38 Fartøjer og maalte Baade med en saml. Størrelse af 1483 Tons, deribl. et Dampskib med 90 T. og 70 Hestes Kraft. I udenrigsk Fart klareredes for Indgaaende 109 Skibe med 4660 Tons Gods, for Udgaaende 125 Skibe med 1484 T. Gods. I indenrigsk Fart indkom 282 og udgik 192 Skibe (deraf 133 og 113 Dampskibe) med henholdsvis 3228 og 2520 T. Gods.

De ordinære Told og Skibsafgifter udgjorde 1896, efter Fradrag af Godtgørelser, 15,698 Kr. og Krigsskatten paa Vareindførselen 1126 Kr., i alt 16,824 Kr. (3858 Kr. mere end i 1895). Brændevinsbrændingsafgiften indbragte, efter Fradrag af Godtgørelser, 21,069 Kr. (1900 Kr. mere end i 1895), og det producerede Udbytte var 245,800 Potter, hvoraf 1623 udførtes til Udlandet.

Der er Torvedag hver Fredag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: et Stenhuggeri (omtr. 65 Arbejdere; Stenene tages fra Helledsgaarden ved Helvedesbakkerne), et Jærnstøberi og Maskinværksted (omtr. 30 Arb.), Bornholms Falstagstensfabrik, et Brændevinsbrænderi (Aktieselsk., stiftet 1848), et Ølbryggeri, et Skibs- og Baadebyggeri og 4 Møller. Frederiks Sterbrud (se S. 9) er nu i privat Eje, men har ikke stor Betydning.

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1893 i Byen og paa Markjorderne: 83 Heste, 288 Stkr. Hornkvæg (deraf 228 Køer), 13 Faar og 177 Svin.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og Byskriver saavel i Neksø som i Aakirkeby samt Herredsfoged og Herredsskriver i Sønder Herred. Byraadet bestaar, foruden af Formanden (Borgmesteren), af 9 valgte Medlemmer. Følgende staaende Udvalg ere nedsatte: a) for Havnevæsenet, b) for Kasse- og Regnskabsvæsenet, c) for Fattigvæsenet, d) for Alderdomsunderstøttelse, e) for Skolevæsenet, f) for Brolægnings- og Vejvæsenet, g) for Byens Mose, Træplantning og Udmarker.

Med Hensyn til de finansielle Forhold nævnes af Indtægterne i 1896: Skatter 20,572 (deraf Grundskat 934, Husskat 1357, Formue- og Lejlighedsskat 18,281), Afgifter efter Næringsloven m. m. 521, Tilskud fra Staten til Alderdomsunderstøttelse 1478, Indtægt af Aktiver 3185 Kr.; af

Udgifterne: Bidr. til Stat 761, Bidr. til Amt 4499, Bidr. til Amtsskolefond 15, Byens Bestyrelse 1735, Fattigvæsen 3791, Alderdomsunderstøttelse 3069, Skolevæsen 6705, Gader og Veje 1131, Gadebelysning 410, Renlighed 165 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1896: i Kapitaler 57,338, i Ejendomme, som give Udbytte, 30,500 og i Ejendomme, som ikke give Udbytte, 41,500 Kr. Kommunens Gæld var 28,232 Kr. Skatteprocenten for Afgift paa Formue og Lejlighed var 1898 $6^1/_2$ pCt. Den anslaaede Indtægt var omtr. 479,900 Kr.; deraf var skattepligtig Indtægt 355,745 Kr.

Kommunens faste Ejendomme ere: Borgerskolens Bygninger, en Degnebolig, nogle mindre Huse og $131^1/_2$ Td. Ld., til Dels beplantede Markjorder.

Tjeneste i Brandkorpset, hvoraf Politikorpset er en Del, er saavel for Befalingsmænd som for menige borgerligt Ombud. Brandkorpset har 4 Sprøjter og et Sugeværk.

I Sparekassen for Neksø og Omegn (opr. $^1/_5$ 1866) var $^{31}/_3$ 1896 Sparernes saml. Tilgodehav. 1,663,062 Kr., Rentefoden $3^3/_5$ pCt., Reservefonden 115,548 Kr., Antal af Konti 2228. — I Byen er der en Assuranceforening for Baadefartøjer.

Havnen. Ved Slutn. af 18. Aarh. havde Neksø kun et 2 F. dybt, meget lille Havnebassin, og Byens faa Fartøjer maatte ligge udenfor, fortøjede mellem to Bolværker. Da tog Befolkningen selv fat paa Anlægget af en Havn, som ved 1810 havde en Dybde af 6 F. og derover, men Indløbet var kun mellem 5 og 6 F. dybt; senere gjordes der flere Forbedringer, navnlig ved Opførelsen af nye Bolværker og Indløbets Uddybning til omtr. 7 F. Dernæst anlagdes 1879 under Ledelse af Ingeniør H. Zahrtmann, og med 72,000 Kr. i Tilskud fra Staten, et nyt, i Sandstensgrunden udsprængt Havnebassin N. for det gamle, og i 1891 forlængedes Molerne, ligesom der samtidig byggedes en Tørdok, ligeledes under Ledelse af Zahrtmann (indviet $^{25}/_{11}$ 1892), den første kommunale Tørdok i Danmark; den er sprængt ud af et gammelt Sandstensbrud, har kostet omtr. 30,000 Kr. og kan lukkes med en Pontonport; den kan optage Skibe af 165 F. Længde og 12 F. Dybgaaende. Havnen bestaar nu af den omtr. 8400 □ Al. store gamle Havn med en Dybde af 11 F. og en Bolværkslængde af 460 Al., og den 9760 □ Al. store nye Havn med en Dybde af 14 F. og 430 Al. Bolværkslængde. Havnepladsens Størrelse er omtr. 45,800 □ Al. Desuden ligger der V. for den gamle Havn en Baadehavn med 4 F. Vand. Ved Indløbet til de to Havnebassiner er der Porte, som kunne holde Dønning ude. Udfor Indløbet, med 12 F. Vand, ligger der en omtr. 600 Al. lang Bølgebryder. Havnevæsenet bestyres af et Udvalg af Byraadet, der bestaar af Borgmesteren som Formand og 4 andre Medlemmer, hvoraf de to vælges af Byraadets Midte, de to uden for dette. Havnen ejer i Kapitaler omtr. 25,000 Kr. og i faste Ejendomme, Inventar og lign. andre 25,000 Kr.; dens Gæld er omtr. 270,000 Kr. Indtægter af Havne- og Bropenge er aarlig omtr. 17,700 Kr. Ved Havnen er der to Ledefyr. Der er to Lodser.

I gejstlig Henseende er Bodilsker Sogn forenet med Neksø. Sognepræsten bor i St. Bodils Præstegaard.

Neksø hører til 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 2. Folketingskreds, Bornholms Amtstuedistrikt (Rønne) og Øens syd

vestl. Lægedistrikt (Rønne) og har et Apotek. Den hører til 6. Udskrivningskreds' 20. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 20—26.

Ved Neksø Toldsted er ansat en Toldoppebørselskontrollør, ved Postvæsenet en Postmester, der tillige er Telegrafbestyrer. Ved Bornholms Telefonselskab (se S. 25) staar Neksø i Forbindelse med de andre Byer paa Bornholm. Det østbornholmske Dampskibsselskab vedligeholder Forbindelse med Kjøbenhavn, Hasle og de andre østbornholmske Byer. — Den bornholmske Jærnbane (se S. 25) faar Endestation ved Neksø Havn.

Historie. Neksø (Nexø) nævnes som Købstad allerede 1451 og fik ligesom Rønne sine Privilegier bekræftede 1555. I Thurah, Beskr. over B., S. 165 og i D. Atl. (III S. 210) fortælles, at de ældste Privilegier for Byen, som kendes, ere givne 1346 af Lunds Ærkebisp Peder. Colbergerne handlede meget paa Bonholm og især i Neksø, hvor de havde et eget Gilde. Ved Lübeckernes Angreb paa Øen 1510 blev Byen afbrændt; ligeledes led den meget ved de svenskes Overfald $^{9}/_{8}$ 1645, da de under Wrangel beskød og plyndrede den. Under Pesten 1654 døde 413 Mennesker i Byen, 1658 angaves den at have 100 Borgere, 1769 var Indbyggertallet 1172; $^{28}/_{10}$ 1756 hærgedes den af en voldsom Ildebrand. Byen har haft en Latinskole, der dog har været meget ubetydelig (1621 havde den 12 Elever); 1627 blev Forfatteren til Chronica Boringiaca, Rasm. Pedersen Ravn (se S. 16) Rektor ved den. — N. og S. for Byen ligge henholdsvis Skanserne „Jomfruens Batteri" og „Langeskanse".

Aakirkeby

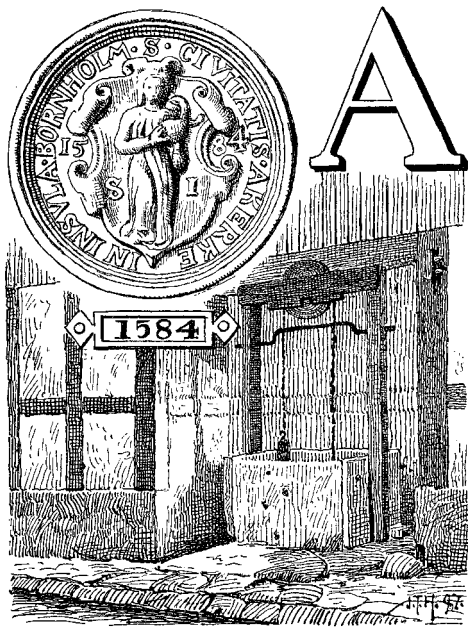

Aakirkeby Købstad, Bornholms eneste Landstad, ligger i Sønder Herred under 55° 4′ 14″ n. Br. og under 2° 20′ 36″ ø. L. for Kbh. (beregnet for Kirkens vestl. Ende). Den er lejret paa en 273 F., 86 M., høj Granitbakke (Posthuset ved Torvet ligger i en Højde af 270 F., 85 M.); lidt N. for Byen hæver et Punkt sig til 293 F., 92 M. (se Kortet S. 3). Den ligger omtr. lige langt fra Rønne og Neksø, nemlig henved 2 Mil. Byens Udstrækning er fra V. til Ø. omtr. 900 Al., fra N. til S. er den meget smal, paa det bredeste Sted omtr. 400 Al. Hovedgaden er Storegade, der fører fra Landevejen fra Rønne mod Ø. over Torvet til Landevejen til Neksø. Husene ere for det meste i eet Stokværk uden noget Særpræg.

Aakirkebys Købstadsgrund udgjorde Septb. 1897 121,909 □ Al.

AAKIRKEBY.

Trap: Beskrivelse af Kongeriget Danmark, III Udgave.

Eftertryk forbydes.

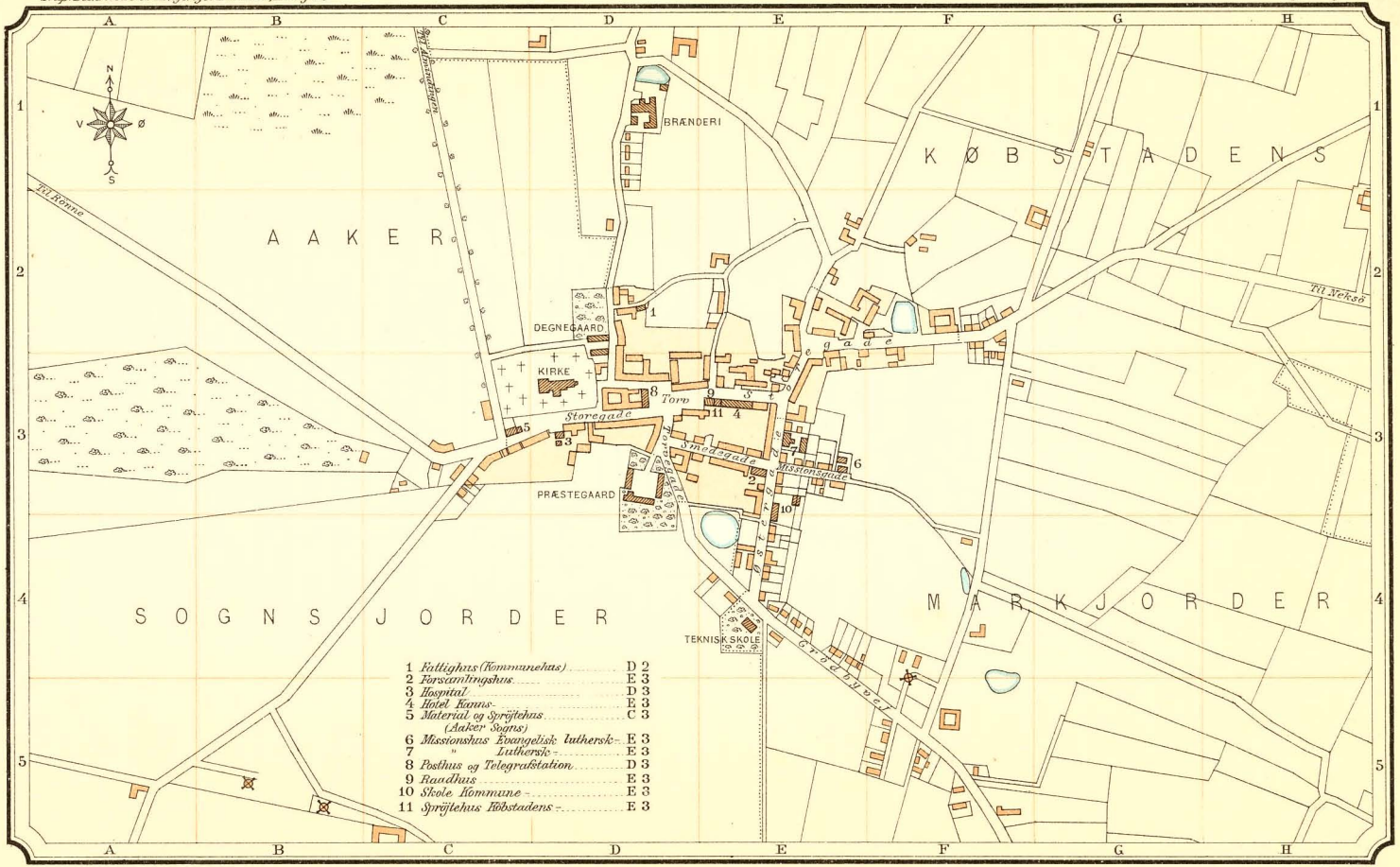

1 Fattighus (Kommunehus) ..... D 2
2 Forsamlingshus ..... E 3
3 Hospital ..... D 3
4 Hotel Ramus ..... E 3
5 Materiel og Sprøjtehus (Aaker Sogns) ..... C 3
6 Missionshus Evangelisk-luthersk ..... E 3
7 " Luthersk ..... E 3
8 Posthus og Telegrafstation ..... D 3
9 Raadhus ..... E 3
10 Skole, Kommune ..... E 3
11 Sprøjtehus Købstadens ..... E 3

Udført af V.F.A.Berggreen. Forlagt af Universitetsboghandler G.E.C.Gad. Axel E Aamodt's lith Etabl.
1898.

100 50 0 1 2 300 Meter
100 50 0 1 2 3 4 500 Alen

(omtr. $8,_7$ Td. Ld.), Markjorderne (under hvilke „Smaalyngen“ og „Højlyngslodden“) omtr. 962 Td. Ld. Byen havde da 12 Gader og Stræder og et Torv. Husenes Antal var ved Folketællingen 1890 221 (Sept. 1897 var der i alt 274 Huse, deraf paa Byens Grund 98). Hele det ved Matrikuleringen opmaalte Fladeindhold af Byen med tilhørende Markjorder var 1896 961 Td. Ld.; deraf vare besaaede 475, Afgræsning, Brak og Eng 294, Have 15, Skov 131, Stenmarker 15, Veje og Byggegrunde 30 og Damme 1 Td. Det saml. Hartkorn for Byen og Markjorderne var $^1/_1$ 1895 113 Td. bornh. ($77,_8$ Td. alm.); der var 39 Gaarde ($84,_5$ Td. H.) hvoraf de 38 med $83,_3$ Td. dreves fra Ejendomme i Købstaden, desuden 137 Huse, hvoraf de 125 med $23,_6$ Td. dreves fra Ejendomme i Købstaden*).

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var Sept. 1897 964,785 Kr. (Antal af Forsikringer 274).

Af **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes følgende:

Kirken (*Aa Kirke*), ved den vestl. Indkørsel til Byen paa Aaker Sogns Grund, tidligere kaldt St. Hans Kirke**), er Bornholms anseligste og smukkeste Kirkebygning og har fordum været Øens Hovedkirke. Den er opført af Cementsten med iblandet kløvet Kamp (dog er der ogsaa anvendt Sandsten i Korrundingen og Buegesimsen, medens Taarngavlene hovedsagelig vare af Mursten) og bestaar af et omtr. 30 Al. langt, 14 Al. bredt og $11^1/_2$ Al. højt Skib, et omtr. 12 Al. langt og $10^1/_2$ Al. bredt Kor med Korrunding, der har en indv. Radius af henved $4^1/_2$ Al., et til Taggesimsen omtr. 30 Al. højt Taarn mod V., hvis nederste Stokværk indv. er omtr. $13^1/_2$ Al. langt og $12^1/_2$ Al. bredt, samt et Vaabenhus mod Syd. Murenes Tykkelse er i Skibet omtr. $2^1/_2$, i Koret 2 og i Taarnets Nord- og Sydmur omtr. $4^1/_2$ Al. Kirkens ældste Dele, Skibet og Koret med Korrunding samt et nu forsvundet Parti ved Skibets Vestside, stamme vistnok fra noget før Midten af 12. Aarh. og vare opførte i Rundbuestil; Korbuen er rund, Korrundingen har oprindelig haft tre, Korets Nordside et og hver af Skibets Sider tre Vinduer, ligesom der har været to rundbuede Døre, en paa hver af Skibets Sider. Hvorledes det forsvundne, vestl. Parti har set ud, vides ikke; maaske har det været en Forhal eller et Taarn; en Arkadebue, der kan spores paa Gavlens Inderside, kunde tyde paa, at det har dannet en vestl. Apsis. Ikke længe efter Kirkens Opførelse, vistnok i 2. Halvdel af 12. Aarh., er der sket betydelige Forandringer ved Kirken, idet Vaabenhuset og Taarnet opførtes. I Skibets Midte fandtes der tidligere en med Buer gennembrudt Længdemur, saa at der dannedes to lige store Skibe (efter gotlandsk Kirkeform), og i Kirkens vestl. Ende var der en, ligeledes af Buer gennembrudt Tværmur. Man har opstillet flere Gisninger om, hvad disse Mure have været bestemte til (saaledes at Kirken oprindelig har haft tvedelt Tag ligesom Taarnet, eller at Kirkeloftet har været bestemt til at bære tunge Blider og andre Kaste-

*) Indtil 1875 var en Landkommune (Lov af $^6/_7$ 1867) forenet med Købstaden. Ved kgl. Resol. af $^5/_9$ 1877, $^{31}/_7$ 1882 og $^{31}/_3$ 1886 ere flere Ejendomme fra Aaker Sogn blevne henlagte til Byen.

**) Naar Thurah (Bornh. Beskr. S. 179) fortæller, at Kirken er en Model af Lunds Domkirke, er dette urigtigt, og hans Udsagn, at Kirken en Tid har været kaldt „St. Laurentii Kirke“, har vel kun sin Støtte i, at Lundekapitlets Emblemer med Laurentius med Risten findes paa Altertavlen.

vaaben); det rimeligste er vel, at man har tænkt paa at give Kirken to Rækker Tøndehvælvinger, for hvilke Længdemuren skulde være en Støtte (en Plan, som ikke kom til Udførelse, medens Koret alene senere fik Krydshvælving), og at Tværmuren har afskillet et Daabskammer. Vaabenhuset, der vistnok er den første Tilbygning af den Art i Landet, fik en af raa Kamp muret Kuppelhvælving og en rundbuet Dør, der smykkedes med Kragsten, formede som Dyrehoveder, og paa hver Side af Døren anbragtes et ved en Søjle tvedelt Vindue. Den interessanteste Del er dog det 4 Stokværk høje Taarn, der øjensynligt er opført som Forsvarstaarn. Det nederste Stokværk har i Midten 4, i Firkant stillede Piller, der ere forbundne ved Gjordbuer, og paa disse hvile 3 fra V. til Ø. gaaende Tøndehvælvinger. Fra nederste Stokværk kommer man

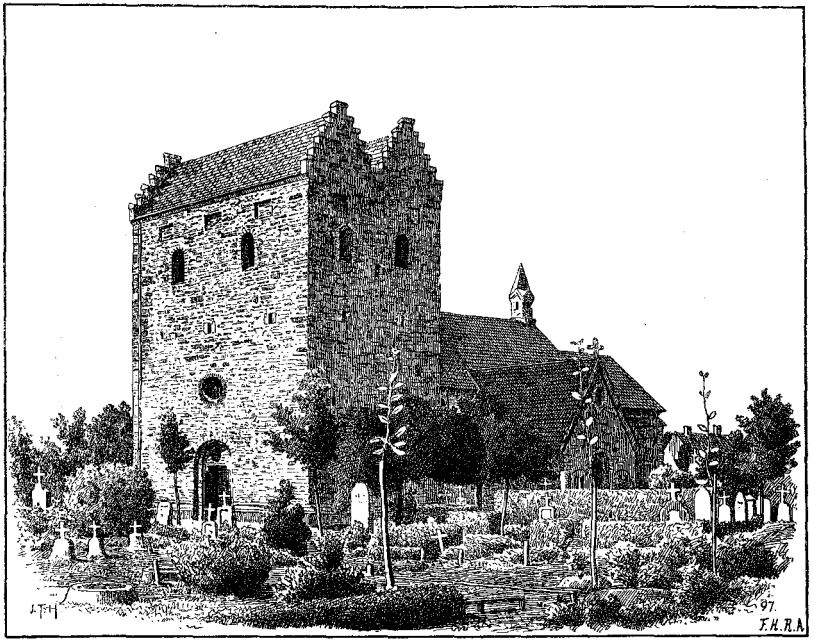

Aa Kirke.

ad Trapper, der ere anbragte i den nordl. og sydl. Mur, og af hvilke den sydl. begynder som en Vindeltrappe, op til de øvre Stokværk. I 2. Stokværk bære ogsaa 4 Piller Tøndehvælvingerne, men nærmest Skibet gaar Hvælvingen fra N. til S., medens de andre ligge som nedenunder; i den sydl. Sidemur findes en Niche. I 3. Stokværk ere Hvælvingerne ordnede paa samme Maade som i 2., blot at der her kun er 2 Piller, medens den østl. Tøndehvælving hviler paa en gennemgaaende Mur, paa hvis Midte der er en Dør; fra dette saaledes afskildrede Rum er der Indgang til Kirkeloftet; i den vestl. Afdeling er Gulvet lidt højere. I øverste Stokværk, der er højere end de andre, var der kun en Tværmur, paa hvilket det tvedelte Tag hvilede; dog var denne Mur ikke oprindelig, og Taarnet har maaske fra Begyndelsen haft Bjælkeloft og et firsidet Spir. I Taarnets nederste Stokværk førte en Dør ind fra V.; men den var ikke oprindelig og er rimeligvis anbragt, da man

lukkede den tidligere Dør, der førte ind til Kirken. Taarnet har øverst en Afsats helt rundt.

I 1874 undergik Kirken en omfattende Restauration under Ledelse af Arkitekt F. Blichfeldt, ved hvilken Lejlighed de omtalte Mure i Skibet fjernedes, saa at det nu udgør eet Rum; Taarnets nederste Rum, som tidligere havde tjent til Materialhus, omdannedes til Forhal, den lille Dør i Vestmuren gjordes til Hovedindgang og udførtes ligesom Kirkens Vinduer (de sidste dog noget større end de oprindelige) saa vidt muligt i Stil med Kirken; Taarngavlene, der vare takkede, nedreves, men Tvedelingen af Taget bevaredes, og Takkerne opførtes igen af Cementsten; det store, i Kirkegaardsmuren staaende Klokketaarn af Kamp og Bindingsværk nedbrødes, og Klokkerne anbragtes i øverste Stokværk, hvis Tværmur fjernedes; Trappen i Nordmuren tilmuredes, og Kirken fik Skifertag i Stedet for det tidligere Blytag*). Kirkens Indre fornyedes, og Bjælkeloftet dekoreredes med røde og grønne Farver (under Pudsen i Skibet fandtes nogle ubetydelige Rester af Kalkmalerier); ligeledes blev Koret dekoreret. Desværre maatte der for at skaffe Plads til Menigheden anbringes et bredt Pulpitur i Kirkens vestl. Ende i Flugt med Taarnets 2. Stokværk til liden Pryd for Kirken. (Om Kirkebygningen se *Brunius*, Konstanteckningar-

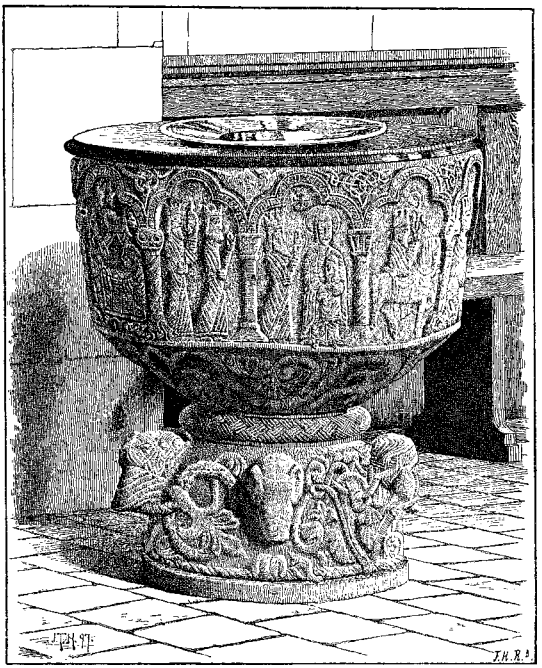

Døbefont i Aa Kirke.

S. 115; *H. J. Holm*, Bornholms ældgml. Kirkebygn. S. 13; *J. B. Løffler*, Udsigt over Danm. Kirkebygn. S. 93 og 131).

Altertavlen er et ret anseligt Billedskærerarbejde i Renæssancestil fra 1600 med kglt. Navnetræk og Lundekapitlets Navn og Emblemer; det rigt udskaarne Alterbord er fra samme Tid; Kalken er fra Middelalderen. Rigt udskaaren og malet Prædikestol fra Chr. IV's Tid; paa Partiet mellem Opgangen og selve Stolen staar: 1623; ved Prædikestolen er der et smukt Sandur fra Renæssancetiden med Indskr.: Forfærdiget af Jacobhus Hartman, Sandurmager i Leipzig. Kirkens prægtigste Stykke er Døbefonten, der nu staar til venstre i Koret, men indtil 1874 havde sin Plads i Kirkens vest-

*) Det var Arkitektens Plan at opføre Taarnet som et med Tinder og Skydeskaar (af hvilke der fandtes Spor) forsynet Forsvarstaarn, paa hvis Midte der atter skulde opføres en mindre Taarnbygning med firsidet Spir; men Planen blev ikke approberet af Ministeriet.

ligste Del (om Daabskammeret se ovfr.). Den er udført i Slutn. af 13. Aarh. paa Gotland af Sandsten og er en af de mærkeligste Fonte, Danmark ejer. Paa Kummens Sider er der i 11 Felter i Relief fremstillet Scener af Christi Liv, og i Kløverbladsbuerne over Felterne er der med Runer givet Forklaring over Billederne, ligesom der staar Mesterens Navn: Sighraf. Foden omsnos af sammenslyngede Slanger med Løve- og Vædderhoveder (*L. Wimmer*, Døbefonten i Aakirkeby Kirke, Kbh. 1887; se ogsaa *L. F. Leffler* og *H. Hildebrand*, Artikler i Kgl. vitterhets hist. og antiquitets akademiens månadsblad 1887, S. 13 fl. og 179 fl.). Stolestaderne ere nye. I Vaabenhusets vestl. Indervæg staar en Gravsten (tidligere i Korgulvet) over den lybske Foged Schweder Kettingk (se S. 14) med hans to Hustruer; deres Billeder ses i hel Figur. Ved hver Side af Ligstenen staar der en Runesten; paa den største („Grødbystenen"; den laa i Grødby Bro indtil omtr. 1820, da den flyttedes hertil) staar: „Thurfastr og Thurils og Bufe de satte Kummel (Minder) disse efter I... og Brødre (hans). Gud have Aander deres og Guds Moder. Sartr ristede Skriften"; paa den mindre („Møllegaardsstenen", flyttet hertil 1824): „Gudmund og Frubjørn rejste Stenen efter Isbjørn, Fader deres, Gud hjælpe Sjæl hans". Smstds. er der et Epitafium med et Maleri af den korsfæstede og flere gejstlige Personer og Indskriften: „25. Febr. 1652 haffuer Jens Hansøn bekostet denne Taffle". I Taarnets 2. Stokværk findes Mindetavler om Chr. V's og Fred. VII's Besøg her 1687 og 1851. Paa Skibets nordl. Væg blev 1875 ophængt et Basrelief (Uddrivelsen af Templet), udf. af L. Hasselriis. — Kirken ligger midt paa den firkantede Kirkegaard, der er indhegnet af Kampestensmure; i det nordvestl. Hjørne er der en Brønd.

Kirken, der ejer sig selv, ejede Jan. 1897 i Kapitaler 5163 Kr. og omtr. 45 Td. Ld. (Arvefæsteafgift $6^1/_2$ Td. Byg efter Kapiteltakst); dens Gæld var 7144 Kr.

Raadhuset, paa Torvet, er opført 1867—68 af Grundmur i eet Stokværk efter Tegn. af Tømrermester M. P. Bidstrup og indeholder bl. a. en Raadhussal, et Kommissionsværelse og et Varetægtsfængsel.

Kommuneskolen (Borgerskolen), Ø. for Byen paa Markjorderne ved Østergade, er opført 1876 og fornyet og udvidet 1897; den har 3 Lærere, 4 Klasser og noget over 100 Elever. — En **teknisk Skole**, mod S. paa Markjorderne ved Nybyvej, tilhører Haandværkerforeningen og er opført 1894. — Desuden er der en privat Børneskole.

Hospitalet, ved Storegade, er opført 1856; det afgiver Plads til 5 Lemmer (2 fra Aakirkeby, 3 fra Aaker Sogn), der nyde fri Bolig og Varme samt omtr. 11 Kr. og 5 Skpr. Rugmel aarlig. Hospitalet, der ejer en Kapital af omtr. 4400 Kr., bestyres under Amtmandens og Provstens Tilsyn og Sognepræstens Inspektion af en Forstander. Hospitalet har sin Oprindelse fra en i Middelalderen grundlagt St. Jørgens Gaard for spedalske („Spedelegaarden", "Spitalsgaarden"), der laa N. V. uden for Byen ved den nuv. Spidlegaard (Aaker Sogn), og hvortil der var knyttet et St. Jørgens Kapel. St. Jørgens Gaarden nævnes tidligst i 16. Aarh.; den var da en kgl. Forlening; 1532 havde Carsten Lyneborg den, senere Mikkel Hals, hvilken sidste oplod den 1542. Aar 1551 forlenede Chr. III den til sin Hofsinde Henning Gagge, som skulde bo i Hospitalet og der underholde saa mange fattige, „som Renten, der tilligger, taale kan"; paa lign. Vilkaar overdroges den 1562 til Mogens Uf, $^{12}/_3$ 1565 til Jakob Iversen og $^{11}/_4$ 1565 til den

lybske Foged Schweder Kettingk. Til Hospitalet hørte en Del Jordegods, særlig i Aaker Sogn, og deraf havde 4 fattige deres Underhold; i Beg. af 17. Aarh. var Lemmernes Antal dog gaaet ned til 2. Endnu paa Resens Tid (1677) stod Hospitalet ved Spidlegaarden, hvor Levninger af det ere bevarede; men snart efter er det blevet flyttet ind til Aakirkeby. Aar 1680 inddrog Amtsskriveren Aug. Dechner Hospitalets Indkomster, da Adkomstdokumentet til at nyde Afgiften af Gaardene i Aaker Sogn var bortkommet (Printzensköld havde 1658 trods dette dog ladet Hospitalet beholde Afgiften), men ved en Højesteretsdom 1693 tilpligtedes Bornholms Amtstue til fremtidig at betale Hospitalet aarl. 60 Rd. og 3 Td. Rugmel af Spidle-Mølle (disse 3 Td. Mel, konverteret i Penge, udredes nu direkte af Spidlegaard til Hospitalet).

Fattighuset, i Svanekegade, er blevet omdannet til et „Kommunehus", der afgiver Bolig til billig Leje. — Paa Byens Jorder ligger Aaker Sogns **Fattiggaard**, opf. 1869 efter Tegn. af Brandkapt. D. J. Nielsen; Plads for 11 Mænd og 10 Kvinder. — **Posthuset** og **Telegrafstationen** ligger ved Storegade og Torvet.

I Aakirkeby findes to Missionshuse, opførte 1872 og 1892, begge Ø. for Bygrunden, det ene i Smedegade, det andet ved Østergade; desuden et Forsamlingshus, opf. 1877 i Smedegade.

Til Byen hører en af Kommunen ejet Lystskov i Klintebakke Skovlod, beliggende omtr. 800 Al. S. Ø. for Byen.

Indbyggernes Antal var efter Folketællingen 1. Feb. 1890 967; 1801 havde Byen 455, 1840: 542, 1860: 613, 1880: 832 Indb.

Efter Erhverv fordeltes Folkemængden 1890 i følgende Grupper, omfattende baade Forsørgere og forsørgede: 52 levede af immateriel Virksomhed, 348 af Industri, 127 af Handel, 237 af Jordbrug, 9 af Gartneri, medens 100 fordeltes paa andre Erhverv, 28 nøde Almisse, og 66 levede af deres Midler. De vigtigste Erhverv ere Jordbrug, Handel og Haandværk.

I Aakirkeby holdes Marked 1. Fredag i April og Okt. for Kvæg og andre Kreaturer.

Af industrielle Anlæg nævnes et Dampbrænderi og Bryggeri (Aktieselsk.), et Fællesmejeri og tre Møller.

Kreaturholdet var $^{15}/_{7}$ 1893: 107 Heste, 461 Stkr. Hornkvæg (deraf 344 Køer), 148 Faar, 265 Svin og 3 Geder.

Købstadens Øvrighed er en Byfoged, der tillige er Byskriver, ligesom han ogsaa er Byfoged og Byskriver i Neksø, hvor han bor, samt Herredsfoged og Herredsskriver i Sønder Herred. Byen har sin egen Borgmester. Byraadet bestaar, foruden af Formanden (Borgmesteren), af 7 valgte Medlemmer. Følgende staaende Udvalg ere nedsatte: a) for Raad- og Tinghuset, b) for Kasse- og Regnskabsvæsenet, c) for Skolevæsenet, d) for Fattigvæsenet, e) for Alderdomsunderstøttelse, f) for Bygningerne, g) for Vej- og Brolægningsvæsenet, h) for Gadebelysningen, i) for Sundhedsvæsenet, k) for Skovvæsenet, l) for Snekastningen, m) for Skatteligningen, n) for Svendeprøver.

Med Hensyn til de finansielle Forhold nævnes i 1896 af Indtægterne: Skatter 6459 (deraf Grundskat 310, Husskat 418, Formue- og Lejlighedsskat 5731), Afgifter efter Næringsloven m. m. 340, Tilskud fra Staten

til Alderdomsunderstøttelse 439, Indtægt af Aktiver 2925 Kr.; af Udgifterne: Bidrag til Stat 109, Bidr. til Amt 2169, Bidr. til Amtsskolefond 4, Byens Bestyrelse 516, Fattigvæsen 474, Alderdomsunderstøttelse 954, Skolevæsen 1701, Rets- og Politivæsen 79, Gader og Veje 1227, Gadebelysning 196, Renlighed 125 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1896 i Kapitaler 31,069, i faste Ejendomme, som give Udbytte, 13,800 og i Ejendomme, som ikke give Udbytte, 14,270 Kr. Kommunens Gæld var 3500 Kr. Skatteprocenten for Afgift paa Formue og Lejlighed var for 1897 4,$_2$ pCt. Den anslaaede Indtægt var omtr. 13,000 Kr., deraf var skattepligtig Indtægt omtr. 6500 Kr.

Kommunens faste Ejendomme ere: Raadhuset, Skolen, Hospitalet, Kommunehuset og et Sprøjtehus, samt af Jorder: Nordre Skovlod, Klintebakke Skovlod (Lystskoven), en Parcel i „Brobækken", en Parcel i „Smaalyngen" og Skolelodden (Have), tilsammen 138 Td. Ld.

Byens Politikorps bestaar af en Befalingsmand og 10 menige, Brandkorpset af 10 Befalingsmænd og 50 menige.

I Bornholms Landbo- Spare- og Laanekasse (opr. $^1/_5$ 1869), der har Hjemsted her, var $^{31}/_3$ 1896 Sparernes saml. Tilgodehav. 691,140 Kr., Rentefoden $3^3/_5$ pCt., Reservefonden 40,796 Kr., Antal af Konti 1590.

I gejstlig Henseende danne Købstaden og Aaker Sogn eet Kirkesogn, hvis Beboere alle søge Aa Kirke. Præstegaarden*) ligger i Aaker Sogn lige op til Byens Grund.

Aakirkeby hører til 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 2. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, Bornholms Amtstuedistrikt (Rønne) og Øens sydvestl. Lægedistrikt (Rønne). Den hører til 6. Udskrivningskreds' 21. Lægd.

Aakirkeby har Toldvæsen fælles med Neksø. Ved Postvæsenet er ansat en Postekspeditør, der tillige er Telegrafbestyrer.

Byen staar ved Bornholms Telefonselskab (se S. 25) i Forbindelse med de andre Byer paa Bornholm. Den bornholmske Jærnbane (se S. 25) faar Station ved Aakirkeby, hvorfra en Sidebane fører til Almindingen.

Historie. Aakirkeby er maaske grundlagt midt i 12. Aarh. af Ærkebisp Eskil, efter at han 1149 havde faaet det meste af Øen; sikkert er det, at en af hans Efterfølgere Peder Saxesen, † 1228, har givet den Privilegier, som gentagne Gange bleve bekræftede af de senere Ærkebisper. Den var Øens vigtigste By i Middelalderen, Sæde for Bornholms kirkelige Styrelse, ligesom ogsaa Landstinget holdtes her lige til 1776, da det flyttedes til Rønne. Senere blev den overfløjet af de opkommende Havnebyer (den har dog selv haft en Havn ved Sydkysten ved Raghammer, lidt Ø. for Grødby Aas Udløb, men den var helt tilsandet i Beg. af 19. Aarh.) og tabte mere og mere i Betydning; kun Kirken og det S. 58 omtalte Hospital ere Minder om dens fordums Storhed. Lübeckerne hærgede den saa voldsomt 1509 og 1510, at Ærkebisp Birger 1511 maatte eftergive den Afgiften af Smør og nedsætte Afgiften for de næste syv Aar. Aar 1658 havde den i alt 60 Borgere, 1769 357 Indb. I Aakirkeby og Aaker Sogn døde af Pesten 1618: 928 og 1654: 557. En Del af Byen med Hospitalet og Skolen brændte $^{10}/_5$ 1760.

Ved Aakirkeby oprettede Politikeren Lucianus Kofod 1856 en Folkehøjskole, som han dog opgav to Aar efter.

---

*) Præstegaarden blev if. Bev. af $^{27}/_8$ 1622 fra Kirkens Værge Willich v. Westhofen indkøbt for Aa Kirkes Penge („120 Dl. Mynt") og tillagt Præstekaldet i Stedet for Kannikegaard, der hidtil havde været Præstegaard.

Vester Herred.

Sogne:

Knudsker, S. 61. — Nyker, S. 63. — Vester-Mariæ, S. 65. — Nylarsker, S. 69.

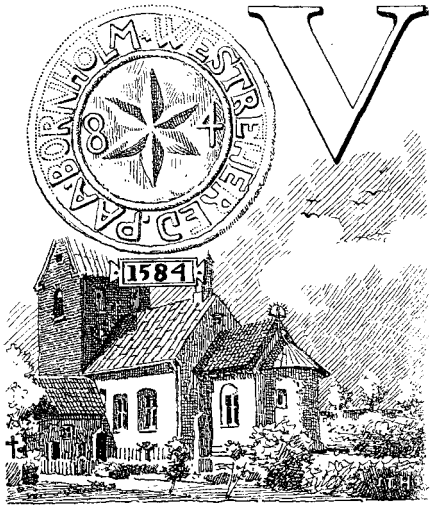

Vester Herred, sydvestlig paa Øen, omgives af Østersøen og Nørre-, Øster- og Sønder Herreder. Dets Bredde fra V. til Ø. er i den nordlige Del omtr. $2^1/_4$ Mil, fra N. til S. er det bredeste Sted omtr. $1^3/_4$ Mil. I Herredet ligger Øens højeste Punkt, Rytterknægten (se S. 2, til hvilket Sted ogsaa henvises angaaende Naturforholdene). Henved $^1/_5$ er dækket med Skov (Almindingen m. m., tils. 5800 Td. Ld.). Af Vandløbene mærkes mod V. Blykobbe Aa og Bagaa, hvilken sidste paa et Stykke danner Nordgrænsen. Efter Matrikuleringen var Herredets Fladeindhold ansat til 26,415 Td. Ld. ($2,_6$ □ Mil, $145,_{36}$ □ Km.). Ager og Engs Hartkorn var $^1/_1$ 1895 $1883,_8$ Td. (i Gennemsnit 13 Td. Ld. paa 1 Td. bornh., 18 paa 1 Td. alm. Hrtk.). Folketallet var $^1/_2$ 1890 i Landdistrikterne 4798 (1801: 2858, 1840: 3529, 1860: 4024, 1880: 4630). I Herredet ligger Købstaden Rønne. I gejstlig Henseende danner det eet Provsti med Øens andre Herreder, i verdslig udgør det Vester Herreds Jurisdiktion og hører til Amtets 1. Forligskreds.

Herredets gamle Navn er *Rønne* (*Rothnæ*) *Herred.*

Knudsker Sogn *), Anneks til Rønne Købstad, omgives af Rønne Købstads Jorder, Østersøen, Nyker Sogn, fra hvilket det for en stor Del adskilles ved Blykobbe Aa, Vester-Mariæ og Nylarsker Sogne. Kirken, mod Ø. i Sognet, ligger omtr. $^1/_2$ Mil Ø. for Rønne. Den østl. Del af Sognet hører til Granitplateauet, mod V. findes Kaolin og andre Lerarter. Mod N. V. langs Kysten ligger den største Del af den Staten tilhørende Blykobbe

*) Endelsen „ker" er Forkortelse af „Kirke".

Plantage (Sandflugtsskoven); den sydøstl. Del hører for en Del til „Blemme Lyng". Gennem Sognet gaar Landevejene fra Rønne til samtlige Øens Købstæder; Jærnbanen vil komme til at gennemskære det fra N. V. til S. Ø. med Holdepladser ved Rabekkegd. og Robbedale Huse.

Fladeindholdet var $^{16}/_{7}$ 1896: 3463 Td. Ld., hvoraf 1603 besaaede (deraf med Hvede 71, Rug 278, Byg 351, Havre 365, Bælgsæd 12, Blandsæd til Modenh. 217, Grøntf. 61, Kartofler 118, andre Rodfr. 125), medens der henlaa til Afgræsn. 592, Høslæt, Brak, Eng m. m. 314, Have 45, Skov 550, Moser og Kær 22, Heder, Stenmarker 175, Byggegr. og Veje 142, Vandareal m. m. 20 Td. Kreaturhold 1893: 299 Heste, 1084 Stkr. Hornkv. (deraf 730 Køer), 309 Faar, 475 Svin og 6 Geder. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^{1}/_{1}$ 1895: 301,$_{2}$ Td. (208 Td. alm.). Der var 44 Selvejergaarde med 262,$_{4}$, 3 Arvefæstegaarde med 16,$_{0}$, 62 Huse med 20,$_{5}$ Td. Hrtk. og 22 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1890: 727 (1801: 385, 1840: 505, 1860: 565, 1880: 659), boede i 127 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 17 levede af immat. Virksomh., 527 af Jordbrug, 119 af Industri, 4 af Handel, 40 af andre Erhv., 14 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet *St. Knuds Kirke* og *Skole*, V. for Kirken ved Svanekevejen. *Store Almegaard* (Proprietærgd.) har $21^{1}/_{3}$ Td. Hrtk. (14,$_{7}$ Td. alm.), 180 Td. Ld., hvoraf 15 Græsning, 23 Skov, 4 Gaardsplads og Have og 3 hørende til 4 Fæstehuse, Resten Ager. Der er Kaolinslemmerier ved *Buskegaard* (anlagt 1871) og *Rabekkegaard* (anl. 1874), tilhørende „Kaolinselskabet paa Bornholm" (hvormed er forbunden en Chamottestensfabrik, anl. 1891), samt ved *„Torneværket"* (se Danm. geol. Unders., *K. Rørdam*, Undersøgl. af mesozoiske Lerarter og Kaolin paa B., Kbh. 1890); fra *Sejersgaard* udføres raa Kaolin. Desuden 2 Granitbrud (se S. 9). Af større Gaarde nævnes desuden *Tornegaard*, *Rosmannegaard* og *Smørbygaard*. Nogle Gaarde kaldes *Tjærebygaarde*. I Sognet en Mølle.

Knudsker Sogn, der danner en egen Sognekommune, hører under Vester Herreds Jurisdiktion, Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens sydvestl. Lægedistrikt (Rønne), 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 1. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 2. Lægd. Kirken ejer sig selv.

St. Knuds Kirke (se Vignetten S. 61), der ligger 222 F., 70 M., over Havet, bestaar af Skib, Kor med Korrunding, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Kirken, der hører til Øens gamle Kirker, er rimeligvis opført i Slutn. af 11. eller Beg. af 12. Aarh. af Kamp, dog med Cementsten til Trapper, Indfatninger om Døre og Vinduer osv.; alle Delene ere opførte samtidig undtagen Vaabenhuset, der stammer fra nyere Tid og er af Mursten. Af de oprindelige Vinduer er der kun Spor af et paa Skibets Sydside; den nordl. Dør er velbevaret; paa hver Side af Korbuen er der en Niche, i sin Tid bestemt til Sidealtere; den ene er gennembrudt som Opgang til Prædikestolen. Koret og Apsis ere tidligt blevne overhvælvede (den første med Tøndehvælving, den anden med Halvkuppel), hvorimod Skibet beholdt sit Bjælkeloft indtil ind i nyere Tid, da det fik et smagløst, hvælvet Bræddeloft. Den oprindelig interessanteste Del af Bygningen er det 4 Stokværk høje Taarn, ombygget 1879 under Ledelse af Etatsraad Herholdt; de to nederste Stokværk have Tøndehvælvinger (i 2. Stokværk er Hvælvingen ombygget); fra 3. Stokværk er der Adgang til Kirkeloftet (før Bræddehvælvingens Opførelse var Adgangen fra 2. Stokværk); i 4. Stokværk hænge Klokkerne; Taget er nu skraat og med murede Gavle (tidligere af Brædder); den tidligere, højst ejendommelige Vindeltrappe i Sydmuren op til 3. Stokværk er desværre nedbrudt ved Ombygningen, og Opgangen er nu i Vestmuren. Alteret er en Træopstilling med Nadverordene; Prædikestolen er et tarveligt Billedskærerarbejde; Granitdøbefont. Paa Skibets nordl. Side er der bevaret en, nu tilspærret, interessant Trædør (se *H. J. Holm*, Bornh. ældgamle Kirker, S. 3 og 18).

Rabekkegaard blev $^{29}/_{12}$ 1658 af Fr. III skænket paa Livstid og fri for Landgilde til Villum Klausen som Belønning for hans Daad (se S. 15).

Blykobbe Plantage eller *Sandflugtsskoven*, der i en smal Stribe strækker sig langs Kysten fra noget N. for Rønne igennem Nyker Sogn, var indtil 1819 en Flyvesands-

strækning, der gjorde megen Skade; da tog Staten den under Fredning, og den forvandledes til Skov under Ledelse af Sandflugtskommissær Peder Dam Jespersen (se S. 18). I Skoven, der er en Blandingsskov, mest bestaaende af Naal og Birk, ligger *Prins Christians Kilde* og 6, til Dels undersøgte Gravhøje, *„Tillehøje"*; paa en af dem er der 1886 rejst en Granitmindestøtte for Peder Dam Jespersen. Sydligere i Skoven Traktørstedet *Villa Nova* (se *M. K. Zahrtmann*, i Naturen og Mennesket, 1893, S. 237 fl.).

Ved Almegaard ligger en større Gruppe Røser, ved Tornegaard og Rosmannegaard to fredlyste Gravhøje. En anselig Gravplads med 11 Røser og henved 300 Brandpletter er undersøgt ved den nu nedlagte Kanegaard (under Rabekkegaard).

Nyker Sogn omgives af Østersøen, Knudsker Sogn, fra hvilket det adskilles ved Blykobbe Aa, Vester-Mariæ Sogn og Nørre Herred (Klemensker Sogn og Hasle Købstads Jorder), fra hvilket det paa en Strækning adskilles ved Bagaa. Kirken, midt i Sognet, ligger omtr. $^3/_4$ Mil N. Ø. for Rønne. Den østl. Del hører til Granitplateauet og er mindre frugtbar end den vestl. Del, der hører til Kridt- og Juraformationen. Landet skraaner jævnt ned til Kysten, hvor Sandflugtsskoven ligger (se Knudsker S.). Gennem Sognet gaar bl. a. Landevejen til Hasle. Et Enklave (Sognets Andel i Udmarksjorderne) af Sognet ligger mod Ø. langs Almindingens Vestrand.

Fladeindholdet var $^{16}/_7$ 1896: 4437 Td. Ld., hvoraf 2181 besaaede (deraf med **Hvede** 26, Rug 405, Byg 528, Havre 435, Bælgsæd 45, Blandsæd til Modenh. 277, **Grøntf.** 96, Kartofler 182, andre Rodfr. 179, andre Handelspl. 7), medens der henlaa **til Afgræsn.** 974, Brak, Eng m. m. 418, Have 41, Skov 468, Moser og Kær 16, **Heder og Flyvesand** 191, Byggegr. og Veje 87, Vandareal m. m. 16 Td. Kreaturhold 1893: 329 Heste, 1425 Stkr. Hornkv. (deraf 911 Køer), 358 Faar, 716 Svin **og 9 Geder.** Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^1/_1$ 1895: 438,$_4$ Td. (307 Td. alm.). **Der var 53 Selvejergaarde** med 388,$_2$, 3 Arvefæstegd. med 14,$_2$, 99 Huse med 32,$_1$ **Td. Hrtk. og 57 jordløse Huse.** Befolkningen, $^1/_2$ 1890: 1019 (1801: 664, 1840: 865, 1860: 1032, 1880: 1017), boede i 199 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 21 levede af immat. Virksomhed, 680 af Jordbrug, 15 af Gartneri, 20 af Fiskeri, 214 af Industri, 29 af andre Erhv., 22 af deres Midler, og 18 vare under Fattigv.

I Sognet *Ny Kirke*, tæt ved *Præstegaarden*, og lidt mod V. *Skolen*. Desuden er der Missionshus, „Salem" (opf. 1896), et Andelsmejeri og to Møller. — Gaarden *Risenholm* har 16 Td. Hrtk. (11 Td. alm.), 136 Td. Ld., hvoraf 20 Skov, Resten Ager; *Vællensgaard* (Proprietærgd.) har $16^1/_4$ Td. Hrtk., (11 Td. alm.), 136 Td. Ld., hvoraf 2 Eng og lidt Skov, Resten Ager; *Aabygaard* har $17^3/_4$ Td. Hrtk. (12 Td. alm.), 141 Td. Ld., hvoraf 3 Eng, 8 Skov, Resten Ager; *Tornegaard* har $17^1/_2$ Td. Hrtk. (12 Td. alm.), 144 Td. Ld., hvoraf 1 Eng, 6 Skov, 23 Lynglod, Resten Ager. Af andre større Gaarde mærkes *Blykobbegd.* (Proprietærgd.), $14^3/_4$ Td. Hrtk., 133 Td. Ld., og *Bukkegd.*, $13^1/_4$ Td. Hrtk., 90 Td. Ld.; endvidere *Kyndegd.* (Proprietærgd.), *Aagd.*, *Søndregd.*, *Agregd.* og *Yppernegd.* Saml. af Gaarde: *Mæby* og *Kirkeby*. I Sognet ligger ved Blykobbe Aas Udløb det nu nedlagte *Sorthat Kulværk* (se S. 8; se ogsaa *J. P. M. Jespersen*, En Skitse af Sorth. Kulv., Rønne 1866) og en Skanse.

Nyker S., der danner en egen Sognekommune, hører under Vester Herreds Jurisdiktion (Rønne), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens sydvestl. Lægedistrikt (Rønne), 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 1. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 3. Lægd. Kirken ejer sig selv.

Ny Kirke, tidligere Allehelgens Kirke, maaske den ældste af Øens 4 Rundkirker (Navnet kan tyde paa det, og dens raa Bygningsmaade bekræfter det; paa en Kirkedør har tidligere staaet, at Kirken var opført 1287), bestaar af Rundhuset, Kor

med Korrunding og Vaabenhus mod S. Kirken, der er opført af utilhuggen Kamp, dog med Anvendelse af Cementsten til Trapper, Dør- og Vinduesindfatninger osv., stammer vistnok fra 12. Aarh. Midt i Rundhuset, hvis Ydermure ere 5 F. tykke, er der en svær Pille, 25 F. i Omkreds, fra hvilken der er spændt en ringformet Tøndehvælving over til Ydermuren. Rotundens nordl. Dør er tilmuret, foran den sydl. Dør er Vaabenhuset senere tilbygget. Fra Rundhuset fører en i senere Tid forstørret Rundbue, paa hvis Sider der har været Nicher, ind til det med Tøndehvælving forsynede Kor; Korrundingen har Halvkuppelhvælving. I Korrundingen skimtes et lille,

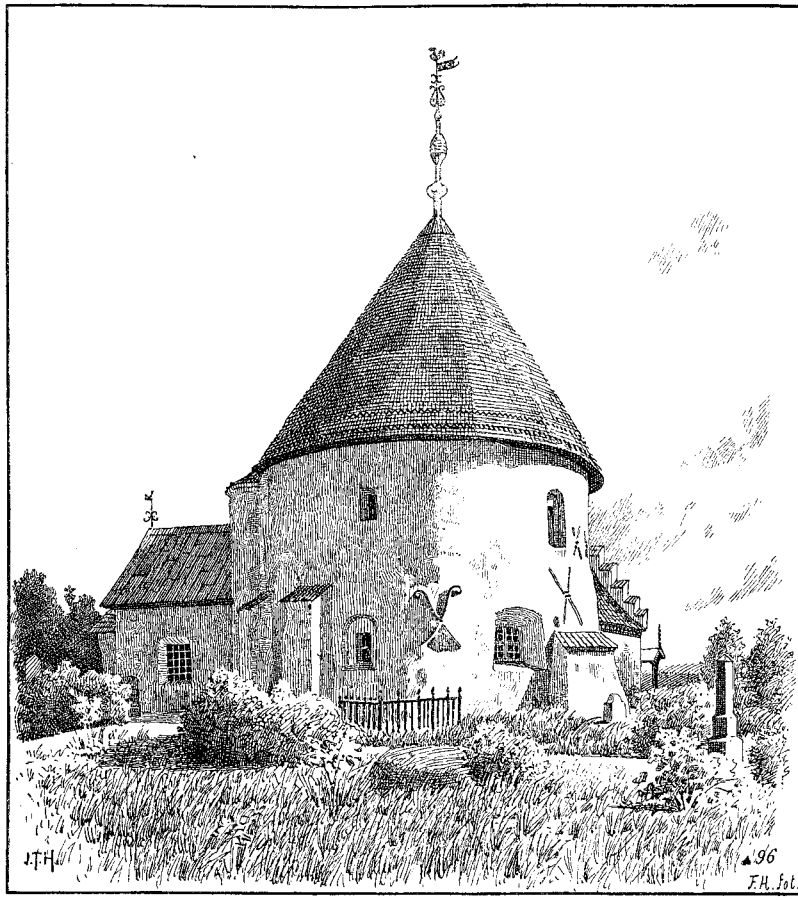

Ny Kirke.

oprindeligt Vindue. I den nordl. Mur af Rundhuset er fra Koret Opgang til 2. Stokværk, der har, nu tilmurede Spygatter, og gennem hvilket Midterpillen fortsættes og bærer Tagværket; Trappen fortsættes videre og viser, at Bygningen har haft et 3. Stokværk, der for længe siden er nedbrudt; over Rundhuset hæver sig et kegleformet, spaandækket Tag med Fløj. Der er fundet Kalkmalerier saavel over Korbuen som paa Midtpillen og Ydermuren, vistnok hidrørende fra Slutn. af 14. Aarh. Altertavlen er en Kopi af C. Blochs Opstandelsen fra St. Jakobskirke i Kbh. Kalken fra 2. Halvdel af 15. Aarh., Prædikestolen delvis fra Chr. IV's Tid; ved den er der ophængt 4 Timeglas; Døbefont af Granit og Kalksten. I Vaabenhuset findes en Ligsten fra den tidligere Middelalder med et Kors i Relief, et Epitafium over Præsten Jens Nielsen

Jennum, † 1648, og Hustru, to Trætavler, der opgive Tallet paa de i Pestaarene 1618 og 1654 døde, en Series pastorum m. m. Ved Kirken findes 2 Runesten; paa den ene staar: „. . . . satte Sten denne efter Sven, Søn sin, Dreng . . . , Broder. Christ hellige hjælpe Aand (deres)"; paa den anden: „Glo lod rejse Stenen (efter) . . . . og hans Brødre. Den algode (Christ) hjælpe deres Sjæle". Klokkerne hænge i et Klokketaarn paa Kirkegaarden (se *Brunius*, Konstanteckn. S. 151 fl., og *H. J. Holm*, B.'s ældgl. Kirkebygn. S. 4).

Kyndegaard ejedes af Landsdommer Jens Kofoed († 1625), som 1590 lod den „opbygge, mure og med Tegltag omhænge".

I Sognet er der fredl. 7 Gravhøje, deribl. ved Vællensgaard den smukke, stenomsatte „*Bavnehøj*", en af de faa bornholmske Gravhøje, som paa Toppen bære en Bavtasten.

Vester-Mariæ Sogn, det største paa Øen, omgives af Nylarsker,

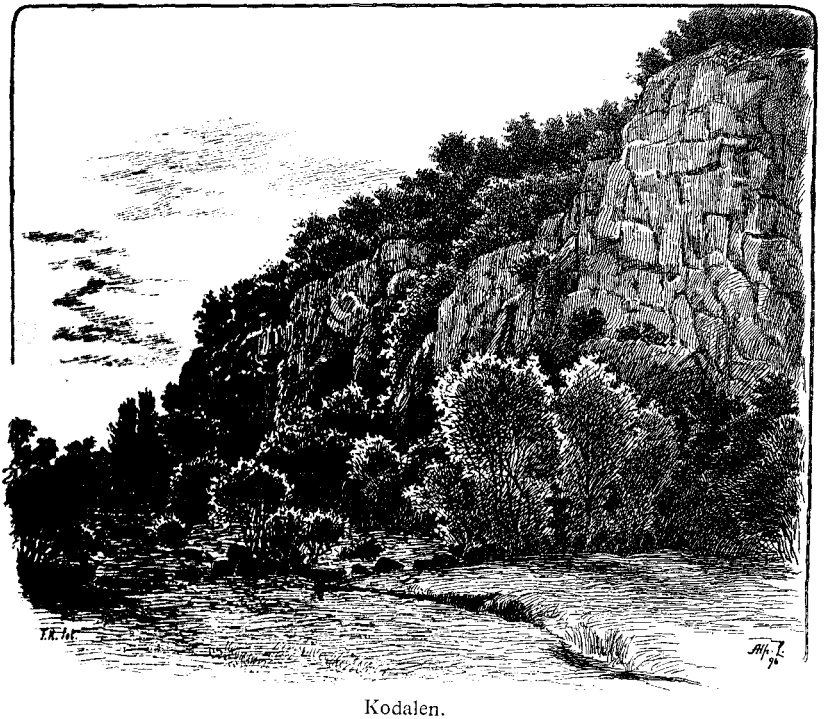

Kodalen.

Knudsker og Nyker Sogne, Nørre Herred (Klemensker S.), Enklavet af Nyker Sogn, Øster Herred (Østerlarsker og Øster-Mariæ S.) og Sønder Herred (Aaker S.) samt Østersøen. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger omtr. 1 Mil Ø. for Rønne og ligesaa langt N. V. for Aakirkeby. Den nordl. Del af Sognet hører til Graniten, den sydl. til Sandstenen og Juraformationen. Den nordlige Del er for en stor Del opfyldt af Højlyngen; her ligger Statsskoven Almindingen (med „Indlæget") med Øens højeste Punkt Rytterknægten, 516 F., 162 M.; S. for Højlyngen er Egnen temmelig flad og frugtbar undtagen Blemme Lyng, hvor Jorderne ikke ere gode. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Rønne til Aakirkeby, Neksø og Svaneke. Jærnbanen vil komme til at gennemskære den sydøstl. Del af Sognet med Holdepladser ved Lobbæk og Tvillingsgaarde.

Fladeindholdet var $^{16}/_{7}$ 1896: 12589 Td. Ld., hvoraf 3997 besaaede (deraf med Hvede 52, Rug 792, Byg 730, Havre 982, Bælgsæd 29, Blandsæd til Modenh. 818, Grøntf. 154, Kartofler 194, andre Rodfr. 230, andre Handelspl. 8, Spergel 8), medens der henlaa til Afgræsn. 1932, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1045, Have 79, Skov 3198, Moser og Kær 546, Heder m. m. 1360, Byggegr. og Veje, 298, Vandareal m. m. 131 Td. Kreaturhold 1893: 708 Heste, 2828 Stkr. Hornkv. (deraf 1923 Køer), 1195 Faar, 1337 Svin og 11 Geder. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^{1}/_{1}$ 1895: 790,$_{0}$ Td. (544 Td. alm.). Der var 113 Selvejergaarde med 607,$_{14}$, 25 Arvefæstegd. med 59,$_{2}$, 203 Huse med 68,$_{7}$ Td. Hrtk. og 49 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1890: 2111 (1801: 1180, 1840: 1460, 1860: 1688, 1880: 2040), boede i 390 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 84 levede af immat. Virksomh., 1430 af Jordbrug, 1 af Fiskeri, 310 af Industri, 5 af Handel, 153 af forsk. Daglejervirksomh., 67 af deres Midler, og 61 vare under Fattigv.

I Sognet: *Vester-Mariæ Kirke*, i Nærheden *Præstegaarden*, *nordre Skole* (Kirkeskolen) og et *Forsamlingshus* (opf. 1897). Desuden *Søndre Skole*, *Sose Skole* og *Tingsted Skole*, to Andelsmejerier (Lobbæk og Central), 5 Møller

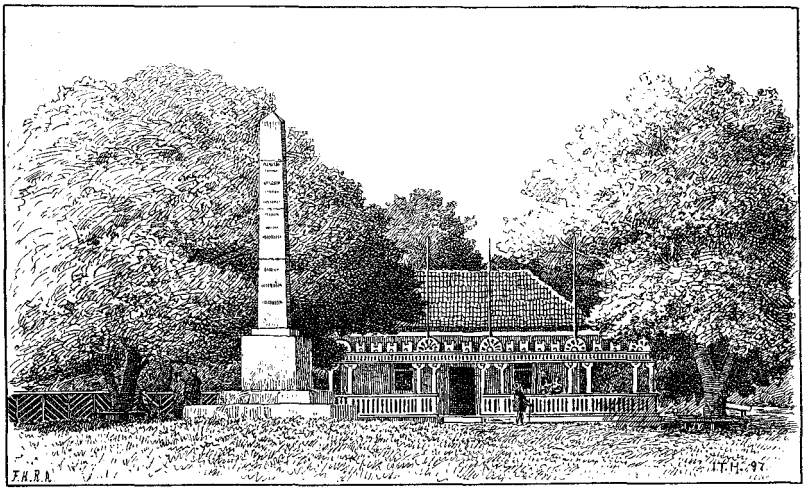

Christianshøj.

og 1 Savmølle. Mod N. Ø. ligger den omtr. 4500 Td. Ld. store Statsskov *Almindingen* med Indlægsplantagerne, $50^{3}/_{8}$ Td. Hrtk. (34,$_{7}$ Td. alm.) og med Planteskoler, Skovfogedboligerne *Koldekildehus* og *Lindesbjærghus*, Gæstgiveriet *Christianshøj* og Hotel „*Jomfrubjærget*". *Vestergaard* (8. Vornedegd.) har $23^{7}/_{8}$ Td. Hrtk. (16,$_{5}$ Td. alm.), 195 Td. Ld., hvoraf 136 ere Ager. Af andre større Gaarde: *St. Gadegd.*, *Ellebygd.* og *Smørengegd.* Saml. af Gaarde: *Sose*, *Klinte*, *Smørenge*, *Myreby*, *Tingsted.*, *Elleby*, *Ringeby* m. m.

Vester-Mariæ S., der danner en egen Sognekommune, men er delt i et nordl. og et sydl. Sognefogeddistrikt, hører under Vester Herreds Jurisdiktion (Rønne), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens sydvestl. Lægedistrikt (Rønne), 4. Landstingskr. og Bornholms Amts 1. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 5. (nordl.) og 6. Lægd (sydl. Distr.). Kirken ejer sig selv.

Vester-Mariæ Kirke er ny opført 1884—85 efter Tegn. af Arkitekt M. Bidstrup, efter at den gamle var bleven nedbrudt. Kirken er bygget af huggen, rødgraa Kamp (med blaagraa Kvadre paa Hjørner, Gesimser, Sokkel, Vinduesindfatninger osv.) i

romansk Stil til Dels med Motiver fra den gamle*) og bestaar af Skib, Kor med Korrunding og Taarn, med pyramideformet Tag, mod V. Kirken har fladt, kassetteret Træloft; Hovedindgangen, hvis Portal bæres af to fritstaaende Søjler, er i Taarnets Vestmur. Altertavlen er et Maleri af A. Dorph, Christus i Gethsemane (den gamle Tavle var fra 18. Aarh.), Prædikestolen er et Billedskærerarbejde fra Fr. IV's Tid; Kalkstensdøbefont. I Kor og Skib to Malmlysekroner fra 2. Halvdel af 18. Aarh. Ved Nedbrydningen af den gamle Kirke fandtes nogle Mønter fra Middelalderen og to Runesten, af hvilke den ene, 8 F. 10 T. høj, er kølformet og meget smuk og bærer Indskriften: „Asvalde rejste Sten denne efter Alfar, Broder sin, en brav Mand. Træbenesønnerne og Skægge svege den sagesløse". Denne Sten tillige med en anden med Indskriften: „Thorsten og Svend rejste Stenen efter Alfvin, Fader sin, og Thorlak, Broder sin. Gud hjælpe Aand deres og Guds Moder" (tidligere i den gamle Kirkes Vaabenhus), findes nu paa Kirkegaarden.

Almindingen. Af den tidligere frodige Skov „Kongens Alminding" („Almingen") var der i Slutn. af 18. Aarh. kun omtr. 1100 Td. Ld. tilbage, men heraf vare kun omtr. 300 Td. Ld. bevoksede, særlig med Eg, Avnbøg og Birk, foruden en Del forkrøblet Krat; Resten var ødelagt ved Vanrøgt og Tyverier, og Regeringen gjorde 1774 forgæves Forsøg paa at faa Skoven solgt. Da blev Arealet ved Aar 1800 indtaget til Fredning, kort efter lagdes der omtr. 300 Td. Ld. til, alt blev indhegnet, og Beplantningen med Naaletræer og Bøg dreves med Kraft, alt ledet af den nye „Holtzforster", Lieutn. Hans Rømer († 1836); 1842 forøgedes Arealet med henved 3000 Td. Ld., og nu er Skoven omtr. 4500 Td. Ld., hvoraf kun 700 nu ere ubeplantede. Skønt Højlyngen en Del minder om de jydske Heder, har Beplantningen her dog mødt langt mindre Vanskeligheder, da Morænegruset paa den forvitrende Klippegrund byder langt flere Næringsstoffer for de unge Planter end Hedesandet. Almindingen er en af Danmarks smukkeste Skove, og det stærkt kuperede Terræn, de mange smukke Udsigtspunkter, karakteristiske Klippepartier, navnlig den smukke *Kodal* (Ekkodal), der paa den ene Side begrænses af indtil 70 F. høje Klippevægge, foruden smaa Søer (Borre Sø, Aare Myre, Pykkekullekær, Kohullet m. fl.) og gamle Borgpladser give Skoven en særegen Tiltrækning. Skoven, som ligger omtr. i Øens Midte, er Samlingssted for Befolkningen ved festlige Lejligheder. Samlingsstedet er

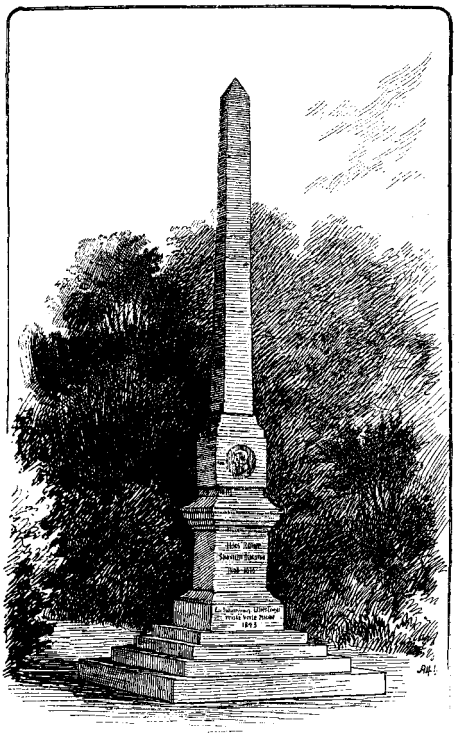

Rømers Monument.

*) Den gamle Kirke — Skib og Kor med Korrunding, hvilken sidste dog i ny Tid var bleven nedrevet, hvorefter Koret var blevet forlænget — var hovedsagelig opført af raa Kamp, dog ogsaa for en Del af Cement- og Sandsten, og stammede vistnok fra Beg. af 13. Aarh.; Taarnet, væsentlig af Kamp og Cementsten, var opført noget senere og bestod af 3 Stokværk, af hvilke de to nederste havde Tøndehvælvinger; i 2. Stokværk var der senere fra Ø. til V. opført en Støttemur for Hvælvingen; Taget var pyramideformet, tidligere det eneste af den Slags paa Bornholm; Koret og Skibet havde senere indbyggede Bræddehvælvinger. Paa Sydsiden stod et senere opført Vaabenhus. Ved svære Støttepiller og Ankre havde man i den nyere Tid søgt at bøde paa Kirkens og Taarnets Brøstfældighed. Ved Nedbrydningen 1885 fandtes i Korhvælvingen nogle malede Dekorationer (se *Brunius*, Konstanteckn., S. 54 fl., og *H. J. Holm*, B.'s ældgl. Kirkebygn. S. 5).

nu paa det 399 F., 125 M., høje *Jomfrubjærg* ved Pavillonen *Christianshøj* (tidligere ved Koldekilde). Her staar midt paa en rund Plads „Prinsestøtten", en 20 F. høj Sandstensobelisk, der rejstes til Minde om Prins Chr. Frederiks (Chr. VIII) Besøg $^{21}/_{7}$ 1824; i Nærheden og nærved det 1891 opførte Hotel „*Jomfrubjærget*" er der 1882 rejst et Mindesmærke (en $9^{1}/_{2}$ F. høj Granitblok i Form af en Kile, efter Tegn. af Kr. Zahrtmann) med Portrætmedaillon (af Bissen) for Etatsraadinde Marie Kofoed, der ved sine Legater ogsaa fremmede Skovplantningen her. S. for Christianshøj i den gamle Planteskole er der 1893 rejst en Mindestøtte (en omtr. 26 F. høj Granitobelisk med Fodstykke, i Lighed med Albertistøtten ved Sorø) med Portrætmedaillon for Hans Rømer; ved den vestl. og sydl. Indkørsel til Skoven staar der ligeledes Sten til Minde om ham med Aarstallet 1809, og paa en Klippe i Ekkodalen staar hans Navn og et Vers af V. Bergsøe. Det største Nutidsmonument er dog „*Kongemindet*" paa Rytterknægten, et 40 F. højt Granittaarn, rejst 1856 ved frivillige Bidrag af Øens Beboere efter Tegn. af Arkit. M. G. Bindesbøll, til Minde om Fred. VII's Besøg paa Øen i Aug. 1851. Fra Indgangen i den østl. Side fører en Granittrappe op til Platformen, der er omgiven med et Jærngitter; den smukke Gesims, der afslutter Taarnet, er aldrig bleven fuldendt. Fra Platformen har man tidligere haft en glimrende Udsigt over hele Øen og det omgivende Hav; men efterhaanden har den opvoksende Skov til Dels lukket for Udsigten, hvorfor man i 1898 efter Tegn. af Arkit. M. Bindesbøll jun. agter at forhøjet Taarnet med et 30 F. højt Jærnstativ. — I Kodalen findes *H. C. Ørsteds Kilde*. — De to „*Rokkesten*" i Almindingen kunne nu ikke mere rokke.

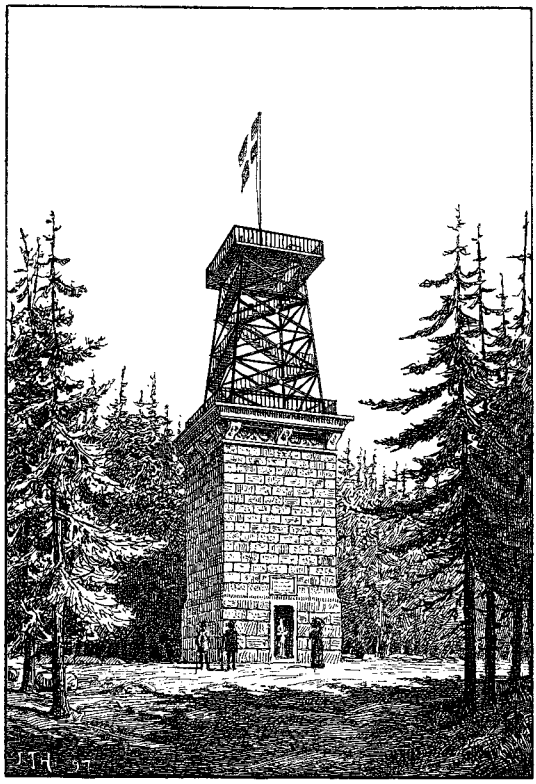

Kongemindet.

Omtrent midt i Skoven ligger paa en brat affaldende, langstrakt, omtr. 50 F. høj Klippeknude, der har været omgiven af den nu til Dels udtørrede Borre Sø, *Lilleborg*, næst Hammershus Øens betydeligste Ruin fra Middelalderen. Den laa uænset hen, indtil Rømer 1820 lod Vandet fra Borre Sø aflede til Græssømose og lagde en Vej hen over Borgpladsen. Ved denne Lejlighed blottedes flere Bygningsrester. De bestaa af en oval, for største Delen nedfalden, dog paa flere Steder endnu indtil 10 F. høj Ydermur (2), der indfattede den omtr. 4000 □ Al. store Borggaard; dernæst Fundamenterne af et firkantet Taarn (1), der indvendig er 14 F. paa hver Side, og hvis Mure ere $7^{1}/_{2}$ Fod tykke; det har maaske været benyttet til Fængsel; inde fra Borggaarden har en Dør ført ind til Taarnet over Kælderrummet; ved den indvendige Side af Ydermuren er der Fundamenter af Bygninger (4), nemlig en mindre mod N. og en større, i to Afdelinger delt Bygning ved Sydsiden; i den ene Afdeling fandtes forkullet Korn, et Vidnesbyrd om, at Borgen er gaaet til Grunde ved Ild, i den anden, der maaske har været Smedie, fandtes Vaaben, Jærnsager m. m. Hovedindgangen med Port (5) har ført forbi Taarnet ved den sydlige Bygning; men ogsaa fra den modsatte Side

har der været Indgang (8). Mod N. Ø. findes Levninger af en indre Mur, der hidrører fra en tidligere Periode. Ved den sydl. Bygning fandtes en Ledning (7), der førte Borgpladsens Vand ned til Søen. Paa Nord- og Sydsiden er der opført mægtige Murpiller (6), der strakte sig i hele Skrænten Højde op til Ydermuren. Materialet var Kampestenskvadre, bundne ved Cementkalk. I de seneste Aar er der af Nationalmuseet foretaget en til Dels gennemført Restauration af Ruinerne. Udgravningerne have omfattet dels en fuldstændig Rydning af Fylden i Bygningsgrunden, dels en Afgravning af Borggaarden, hvor der gjordes et rigt Fund af Vaaben, Brugsgenstande og Mønter, væsentlig prægede i Lund i Tiden Vald. I—Erik Plovpenning. Ligeledes fremkom der til yderligere Bekræftelse paa, at Borgen er ødelagt ved Ild, en Del Rester af forkullet Tømmer. Ogsaa enkelte Mursten fandtes. Afgravningen af Terrænet uden for Borgen, som endnu ikke er afsluttet, vil bringe de oprindelige Forhold tilbage og blotte det Klippedrag, hvorpaa Borgen er opført, og som tidligere har været dækket med en mægtig Opfyldning og derpaa voksende Skov og Krat. (Til Dels Medd. fra Nationalm.). Om Borgens Historie ved man mærkelig nok intet; Murværket peger hen paa 12.—13. Aarh.; som omtalt S. 13 er Borgen vistnok bleven ødelagt 1259.

Ø. for Lilleborg findes Borgpladsen *Gamleborg*, beliggende paa en omtr. 70 F. høj Klippeknude med stejlt Affald mod S. og Ø., hvor den dybe Fjældkløft udmunder i Kodalen. Borgpladsen, der er 850 F. fra N. til S. og 350 F. fra V. til Ø., er omgiven af en lang Ydervold og paa Vestsiden af en Mur, hvilken sidste har været omtr. 20 F. høj; Borgen har her været mest udsat for Angreb; paa enkelte Steder staar endnu Muren i sin oprindelige Højde; mod Ø. ved den stejleste Side er der kun et lavt Brystværn af Jord og Sten. Borgen har haft en nordl. og en sydl. Portaabning, af hvilke den sidste, der delvis har været opført af Cementsten, er temmelig godt bevaret. Borgpladsen, der er helt bevokset med Træer og Krat, er aldrig bleven undersøgt, men tilsyneladende findes der intet Spor af Bygninger. Heller ikke til denne Borgs Historie kender man noget; Murværket peger hen paa omtr. samme Tid som for Lilleborg, kun det lave Brystværn mod Ø. tyder paa en langt ældre Tid, og Borgpladsens store Omfang leder Tanken hen paa, at den i længst forsvundne Tider har afgivet et almindeligt Tilflugtssted for Øens Beboere.

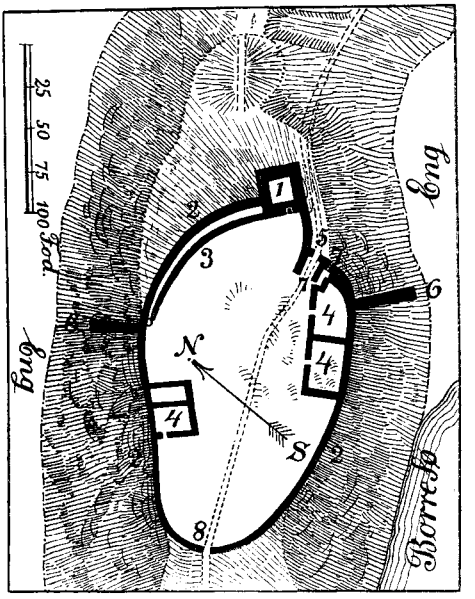

Grundplan af Lilleborg.

Foruden en Gravhøj ved 45. Selvejergd. og 13 Røser ved 1. Vornedegd. er der i Sognet, paa Kommunens Lynglodder, fredlyst en sjælden Samling af Oldtidsmonumenter: 90 Røser, 1 Gravhøj, 8 Skibssætninger og et Par andre Mindesmærker. Paa St. Bjærgegaardsbakken ligger Øens fjerdestørste, nu bevarede Bautastensgruppe (fredlyst); den tæller 14 Sten, 4 til 8 F. høje.

Vester-Mariæ S. (Vestermarker) var 1808—58 Anneks til Nylarsker.

Nylarsker Sogn omgives af Rønne Købstads Jorder, Knudsker og Vester-Mariæ Sogne samt Østersøen, der her afsætter Arnager Bugt. I den sydl. Del løber Vællens Aa, der paa et Stykke danner Grænsen mod Rønne Købstads Jorder. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger omtr. 1 Mil Ø. S. Ø. for Rønne. Den mindre nordl. Del hører til Granitplateauet, den øvrige til Sandstenen, Jura- og Kridtformationen. En stor Del af Blemme Lyng hører til Sognet.

Gennem Sognet gaa den nordl. og sydl. Landevej fra Rønne til Neksø; Jærnbanen vil komme til at gennemskære Sognet med Station ved Gildesgaard.

Fladeindholdet var $^{16}/_{7}$ 1896: 4191 Td. Ld., hvoraf 1790 besaaede (deraf med Hvede 42, Rug 336, Byg 377, Havre 389, Bælgsæd 11, Blandsæd til Modenh. 292, Grøntf. 97, Kartofler 132, andre Rodfr. 92, Spergel 21), medens der henlaa til Afgræsning 756, Høslæt, Brak, Eng m. m. 416, Have 31, Skov 484, Moser og Kær 6, Heder, Stenmarker osv. 564, Byggegr. og Veje 130, Vandareal m. m. 13. Kreaturhold 1893: 305 Heste, 1199 Stk. Hornkvæg (deraf 808 Køer), 416 Faar, 579 Svin og 6 Geder. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^{1}/_{1}$ 1895: 354,$_{2}$ Td. (244 Td. alm.). Der var 45 Selvejergaarde med 316,$_{8}$, 3 Arvefæstegd. med 8,$_{0}$, 120 Huse med 27,$_{9}$ Td. Hrtk. og 20 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1890: 941 (1801: 629, 1840: 699, 1860: 739, 1880: 914), boede i 180 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 24 levede af immat. Virksomhed, 601 af Jordbr., 95 af Fiskeri, 124 af Industri, 17 af Handel, 28 af andre Erhv., 23 af deres Midler, og 29 vare under Fattigv.

I Sognet: *Nylars Kirke*, nær ved Landevejen, og i Nærheden *Præstegaarden* og *Skolen* (Kirkeskolen), den sidste ved Landevejen; desuden *søndre*

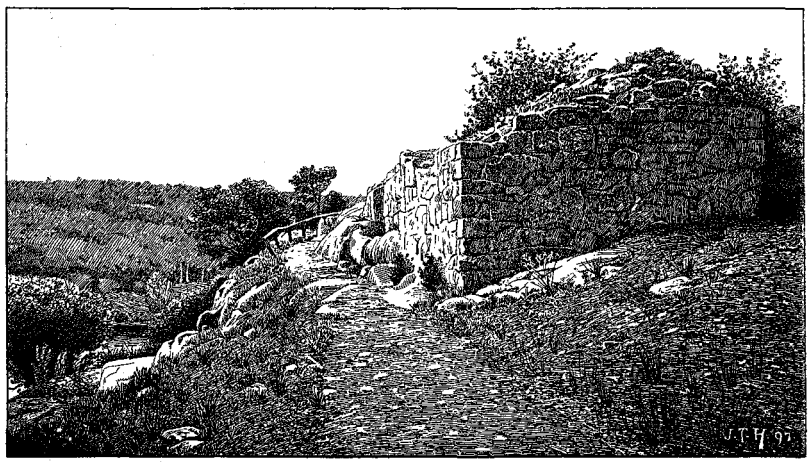

Lilleborg.

Skole; to Møller. Ved Arnager Odde ligger Fiskerlejet *Arnager* med Baadehavn, den eneste Havn paa Sydkysten. Havnen paabegyndtes 1851, men sandede efterhaanden helt til, hvorefter den nuv. anlagdes 1883—84 som „Øhavn" efter Ing. H. Zahrtmanns Plan; den bestaar af et lille, firkantet Bassin, der ligger 300 Al. fra Kysten, med hvilket det er forbundet ved en Bro; Havnen, hvis Indløb er fra N., har en Dybde af 6—8 F. I Arnager findes 13 „Stæler" (se S. 8), et af de faa Steder paa Øen, hvor Benævnelsen endnu er bevaret. Af større Gaarde nævnes *Brunsgd.*, *Hovedgd.*, *Vællensbygd.*, *St. Strandbygd.*, *St. Myregd.* og *Præstegaarden*. Saml. af Gaarde: *Blemmegaarde* og *Strandbygaarde*.

Nylarsker S., der danner en egen Sognekommune, hører under Vester Herreds Jurisdiktion (Rønne), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens sydvestl. Lægedistrikt (Rønne), 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 1. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 4. Lægd. Kirken ejer sig selv.

Nylars Kirke, ɔ: Nilaus Kirke, tidligere helliget St. Nicolaus, en af Øens 4 Rundkirker, bestaar af Rundhuset, ovalt Kor med Korrunding og Vaabenhus mod

S. V. Den er med Undtagelse af det yngre Vaabenhus opført af utilhuggen Kamp med Anvendelse af Cementsten til Sokler, Gesimser, Trapper, Indfatninger af Døre og Vinduer osv. Det er den bedst byggede af Rundkirkerne, ligesom den ogsaa har flere smukke arkitektoniske Enkeltheder. Rundhuset bestaar af 3 Stokværk. I nederste Stokværk er der fra en, væsentlig af Cementsten opført Midtpille spændt en $16^1/_2$ F. høj, ringformet Tøndehvælving over til den 6 F. tykke Ydermur. I Rundhuset, hvis indvendige Diameter er næsten 36 F., findes mod S. den oprindelige Dør, foran hvilken Vaabenhuset (af Mursten, fladt Loft, ombygget 1878) er bygget; den tilsvarende nordl. Dør er forandret til Vindue; flere oprindelige Vinduer skimtes, et mod N. V. er helt bevaret. Fra Korets sydvestl. Hjørne fører en Trappe i Rundhusets Mur op til 2. Stokværk, der er ordnet aldeles som 1., blot at Hvælvingen her kun er 10 F. høj; mod S. V. findes en Fordybning eller Niche i Ydermuren. Trappen fortsættes til 3. Stokværk, der kun er 5 F. høj; Midtpillen, der er bredere end i de andre Stokværk, bærer ikke nogen Hvælving; indenfor Ydermuren løber en

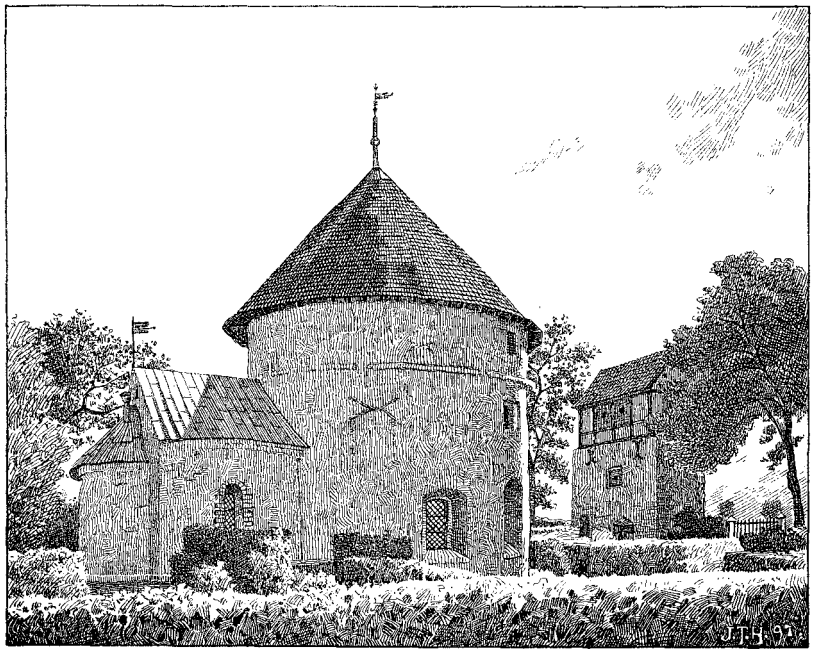

Nylars Kirke.

med Dør forsynet Ringmur, hvorved der dannes en 4 F. bred Vægtergang, hvis Gulv skraaner udad; langs Murranden ses Spor af Murtinder, og ligesom ved Ny Kirke er der Spygatter i Ydermuren. Taget har Kegleform. Korbuen er senere udvidet; Koret har en Hvælving, der paa Grund af de udbuede Sider nærmest har Kuppelform; Korrundingen har Halvkuppel; paa Korrundingens Tagspids er der et Mandehoved med Hat, vistnok Kirkens Værnehelgen. If. en Indskrift i Kirken faldt det ydre af Vestmuren ned 1661, uden at dette dog har skadet Kirkens Indre. Ved en Restauration af Kirken 1882, ledet af Arkitekt M. Bidstrup, fandtes i nederste Stokværk saavel paa Ydermuren, som paa Midtpillen og Hvælvingen en Del Kalkmalerier (Adams og Evas Skabelse, Syndefaldet m. m.), der hidrøre fra omtr. 1300, og som 1882 restaureredes af Prof. J. Kornerup. Ved Restaurationen fandtes i Rundhuset en Del Lig samt nogle Mønter og Blykugler. Klokkerne hænge i et særskilt, af Kamp og Bindingsværk opført Klokketaarn (om Kirkebygn. se *Brunius*, Konstanteck., S. 103 fl., og *H. J. Holm* B.'s ældgl. Kirkebygn. S. 4; om Kalkmalerierne *Kornerup*, i Aarb. f. n. Oldk., 1884 S. 106 fl., og *Magn. Petersen*, Kalkm. S. 143).

Paa Alterbordet staar et Krucifiks (den tidligere Tavle var forfærdiget 1791, efter at den ældre var brændt 1788); Prædikestolen er ligeledes ny (den tidligere var fra 17. Aarh.); Døbefont af Kalksten. I Vaabenhuset findes to af Øens smukkeste Runesten; paa den ene, der er høj og smal, staar: „Sasur lod rejse Stenen efter Alvard, Fader sin. Druknede han ude med alle Søfolkene. Hellige Christ hjælpe hans Sjæl. Denne Sten staa efter . .“; paa den anden, lavere og bredere: „Kaabe Sven rejste Sten denne efter Bose, sin Søn, den brave Mand, som blev dræbt i Kamp ved Udlænge. Gud Herren hjælpe hans Aand og Skt. Mikael“. (se *Wimmer*, De danske Runemindesm., Kbh. 1895, S. 150—58).

Ved *Arnager* (gml. Form Arnak), hvor der i Havbrinken findes et betydeligt Kalklag, danner den af Arnager Rev lukkede Bugt en naturlig Havn; 1683 sendtes Fregatten „Stjernen“ under Kapt. Niels Larsen Barfod til Stedet for at undersøge, om der kunde anlægges en Krigshavn; men Planen blev opgivet ligesom i 1765, da der tænktes paa noget lignende. — Ved *Stampen* (nedl. Vandmølle) S. for Rønne søndre Plantage er Gæstgiveri, Cyklebane og Strandbade; i Havbrinken her træder et mægtigt Grønsandslag frem.

Sognet er ualmindelig rigt paa Helleristningstene. I de fleste Tilfælde indskrænke Figurerne sig til skaalformede Fordybninger, men paa een Sten ved Lille Myregaard ses bl. a. en raat udført Menneskefigur, og en anden, nu fredlyst Sten ved Lille Strandbygaard bærer 13 Hjulfigurer foruden henved 30 skaalformede Fordybninger. I øvrigt ligger ved Arnager Øens eneste Runddysse og ved Tornegaard Øens største, bevarede Gravkammer fra Stenalderen, begge fredlyste, ligesom ogsaa 3 Gravhøje, ved St. Myregaard og St. Strandbygaard.

Nørre Herred.

Sogne:

Hasle Købstads Landdistr., S. 73). — Klemensker, S. 73. — Rutsker, S. 75. — (Allinge-Sandvig Købstæders Landdistr., S. 77). — Olsker, S. 77. — Rø, S. 79.

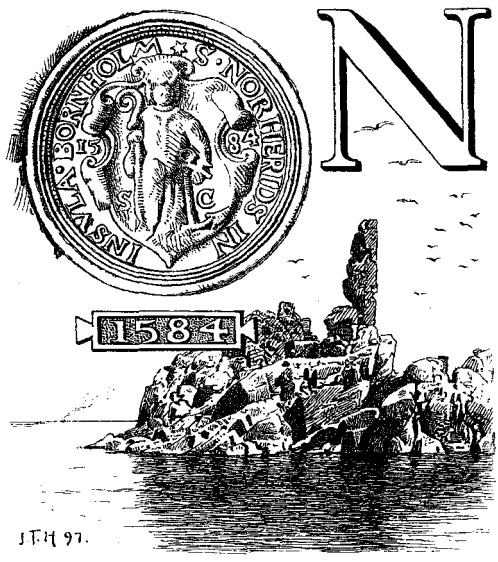

Nørre Herred, det nordvestligste paa Øen, begrænses af Vester Hrd. (Nyker og Vester-Mariæ S.), fra hvilket det paa et lille Stykke adskilles ved Bagaa, og Øster Hrd. (Østerlarsker S.), hvorfra det for en Del adskilles ved Bobbeaa, og er i øvrigt omgivet af Østersøen. Dets største Udstrækning er fra N. til S. henved $2^1/_2$, fra V. til Ø. 2 Mil. Herredet hører væsentlig til Granitplateauet, kun i den sydvestlige Del dækker Jura- og Kridtformationen Overfladen; de højeste Punkter ere Ruts Kirkebakke, 414 F., 130 M., og den i Nærheden liggende Egeshøj, 408 F., 128 M. Det største af Vandløbene er

Kampelykke Aa; Skov findes spredt over hele Herredet (3644 Td. Ld.). Om Naturen se i øvrigt S. 2 fl. Efter Matr. gaar der i Gennemsnit omtr. 17 Td. paa 1 Td. Hrtk. (12 Td. paa 1 Td. alm.). Efter Matrikuleringen var Herredets Fladeindhold ansat til 27,178 Td. Ld. ($2{,}_{72}$ □ Mil, $149{,}_{8}$ □ Km.). Ager og Engs Hartkorn var $^1/_1$ 1895 $2071{,}_4$ Td. (1427 Td. alm.). Folketallet var $^1/_2$ 1890 i Landdistrikterne 5662 (1801: 2964, 1840: 3929, 1860: 4606, 1880: 5454). I Herredet ligge Købstæderne Hasle og Allinge-Sandvig. I gejstlig Henseende danner Herredet eet Provsti med Øens andre 3 Herreder. I verdslig Henseende hører det under Nørre Herreds Jurisdiktion — undtagen Allinge-Sandvig Købstæder og deres Landdistrikt, der høre under Hammershus Birk — og under Amtets 2. (Klemensker og Rutsker) og 3. Forligskreds (de øvrige Dele).

Herredet hed i Middelalderen *Haslæ Herred.*

Hasle Købstads Landdistrikt, se S. 26, 28 og 29.

Klemensker Sogn, det sydligste og største, omgives af Hasle Købstads Jorder, Rutsker, Olsker og Rø Sogne samt Øster Hrd. (Østerlarsker S.) og Vester Hrd. (Vester-Mariæ og Nyker S.). Bagaa danner for en Del Grænsen med Rutsker Sogn, gennemløber derpaa Sognets vestl. Del og danner paa det sidste Stykke af sit Løb Grænsen mod Vester Hrd. Kirken, midt i Sognet, ligger omtr. $^3/_4$ Mil Ø. for Hasle. Sognet tilhører for største Delen Granitplateauet, kun mod S. V. er Overfladen dækket af Kridt- og Juraformationen. Sognet har meget lidt Skov. Ved Kirken støde Landeveje fra alle Øens Hjørner sammen.

Fladeindholdet var $^{16}/_7$ 1896: 10,280 Td. Ld., hvoraf 5057 besaaede (deraf med Hvede 82, Rug 1038, Byg 795, Havre 1432, Bælgsæd 39, Blandsæd til Modenh. 797, Grøntf. 185, Kartofler 363, andre Rodfr. 311, andre Handelspl. 15), medens der henlaa til Afgræsn. 2466, Høslæt, Brak, Eng. m. m. 1383, Have 76, Skov 621, Moser og Kær 72, Heder, Stenmarker osv. 269, Byggegr. og Veje 258, Vandareal m. m. 74 Td. Kreaturhold 1893: 806 Heste, 3359 Stkr. Hornkv. (deraf 2220 Køer), 1323 Faar, 1866 Svin og 15 Geder. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^1/_1$ 1895: $954{,}_4$ Td. (658 Td. alm.). Der var 141 Selvejergaarde med $824{,}_2$, 25 Arvefæstegd. med $59{,}_3$, 164 Huse med $66{,}_6$ Td. Hrtk. og 116 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1890: 2225 (1801: 1272, 1840: 1639, 1860: 1849, 1880: 2175), boede i 413 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 33 levede af immat. Virksomhed., 1515 af Jordbrug, 9 af Gartneri, 395 af Industri, 27 af Handel, 162 af forsk. Daglejervirks., 56 af deres Midler og 28 vare under Fattigv.

I Sognet: *St. Klemens Kirke*, 363 F., 114 M., over Havet; i Nærheden *Præstegaarden* og *Klemens Kro*. Skoler: *Nordre*, *Søndre* og *Vestre Skole* samt *Aarsballe Forskole*. Ved Kysten Fiskerlejet *Leuka* (hører nu til Hasle Landdistr.). Desuden ved Stausdal et luthersk Missionshus (opf. 1897), Andelsmejerierne *Bjørnedal* og *Svalhøj*, Fællesmejeriet *Sophiendal* og 6 Møller. *Simblegaard* har 22 Td. Hrtk (15 Td. alm.), 188 Td. Ld. Ejendommen *Tornbygaard*, *Landsdommergaard* og *Skovgaard* (den sidste i Nyker S.) har 33 Td. Hrtk. ($22{,}_7$ Td. alm.), 260 Td. Ld. (71 i Nyker S.), hvoraf 5 Eng, 20 Skov, 2 Veje og 15 liggende til Lejehuse, Resten Ager; paa

Ejendommen findes store Kilder. *Splitsgaard* har omtr. 29 Td. Hrtk. (20 Td. alm.), omtr. 400 Td. Ld. (10 i Rutsker S.), hvoraf 370 ere Ager, 4 Eng, 6 Skov, $3^1/_2$ liggende til to Fæstehuse, Resten Græsningsareal, Mose, Veje, Have og Gaardsplads; Ejeren har efter at have købt Gaarden 1863 efterhaanden tilkøbt omtr. 215 Td. Ld. af Højlyngen, hvilke nu ere helt opdyrkede (tils. 4 Td. Hrtk.). Ejendommen *Ladegaard* og *Nørregaard* (den sidste i Nyker S.) har $25^3/_8$ Td. Hrtk. ($17,_5$ Td. alm.), 238 Td. Ld., hvoraf 203 Ager, 2 Eng, 15 Skov, Resten til 7 Lejehuse. Af større Gaarde nævnes desuden: *Præstegaarden*, *St. Krashavegd.*, *Køllergd.*, *Skovgd.*, *Brogd.*, *Risegd.*, *Vestre Pilegd.*, *Bolbygd.* og *Baggd.* (Proprietærgd.). Saml. af Gaarde: *Skarpeskade*, *Risby*, *Bedegade* m. m.

Klemensker S., der danner en egen Sognekommune, men er delt i to Sognefogeddistrikter, hører under Nørre Herreds Jurisdiktion (Hasle), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens nordøstl. Lægedistr. (Allinge), 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 1. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr. 10. (nordre) og 11. Lægd (søndre Sognefogeddistr.). Kirken ejer sig selv.

St. Klemens Kirke er, efter at den gamle var bleven nedbrudt*), opført 1881—82 (indviet $^3/_{12}$ 82) efter Tegn. af Arkitekt L. H. Knudsen i romansk Stil med Motiver fra de gamle bornholmske Kirker. Den er bygget af kløvet, uregelmæssig Kamp og bestaar af Skib, Kor med Korrunding og et svært Taarn med pyramideformet Tag mod V. Hovedindgangen er i Taarnets Vestmur. Kirken har hævet Loft og er høj og lys og meget rummelig (omtr. 1200 Pladser). Altertavle (et Krucifiks), Prædikestol og Døbefont (Granit) ere nye. Den ene Klokke, der næppe er yngre end 1250, bærer Indskriften: „Ave Maria Gratia plena Dominus tecum ben", hvilken er tilvejebragt paa den højst usædvanlige Maade, at den med et spidst Redskab er indridset i selve Sandformen. — Ved Kirken findes flere Runesten; paa en staar: „Silfr lod rejse Stenen efter Audbjarn, Bonde sin. Christ hjælpe Sjæl Audbjarns i Lys og Paradis. Christ hjælpe Sjæl Esbjørns, og Guds Moder og St. Mikael i Lys og Paradis"; paa en anden: „Sven og Ketel rejste Sten efter Vitkar, Fader deres"; paa en tredje, der fandtes ved Nedbrydningen af den gamle Kirkes Klokketaarn, staar kun tilbage: „Arkibiskubs Mairakhii".

Ved Vejen fra Hasle til Rønne staar opstillet i en lille Lund en stor, meget smuk Runesten, *Brogaardsstenen*, hvis Indskrift, der er anbragt i store Slyngninger, lyder: „Svenkr lod rejse Sten denne efter Toste, Fader sin, og efter Alflak, Broder sin, og efter Moder sin og efter Søster sin".

Simblegaard er meget gammel; under de nuv. Bygninger er der fundet Flisegulv. Aar 1574 og 1595 tilhørte Gaarden Peder Hansen, Landsdommer paa Bornholm; hans Datter Merete ægtede Hans Grabow, hvis Søn Joachim Grabow 1633 mageskiftede Gaarden til Kronen.

Krashavegaard tilhørte i Slutn. af 15. Aarh. en fri Mand Oluf Tuesen og kom siden til den bornh. Slægt Uf, fra hvilken Margrethe Ufsdatter tilbragte sin Ægtefælle Christen Clausen Køller Gaarden ved Aar 1580.

Oluf Bagge, Væbner i St. Klemens Sogn, nævnes 1490. *Baggaard* tilhørte 1581 en af hans Efterkommere Oluf Bagge, Herredsfoged i Nørre Hrd., senere dennes Sønner Mads, Oluf og Niels, hvilken sidste solgte den 1606 til Peder Kofoed til Kofoedgd. i Østermarker Sogn.

Paa Duebjærg er der fredlyst en smuk, stenomsat Gravhøj. Paa et Bakkeparti Ø. for Simblegaard er der undersøgt over 100 Brandpletter med et rigt og til Dels

*) Den gamle Kirke bestod af Skib, Kor med Korrunding, de to nederste Stokværk af et Taarn mod V. samt et Vaabenhus mod S. Kirkens enkelte Dele vare opførte samtidig, undtagen det senere tilbyggede Vaabenhus, af Kamp med Anvendelse af Cementsten. Skibet havde Stjernehvælving, Koret Krydshvælving, begge af Mursten (enestaaende paa Bornholm), indsatte ved Aar 1500, Korrundingen derimod en oprindelig Halvkuppelhvælving. Ligeledes havde Taarnets nederste Stokværk en oprindelig Tøndehvælving; i Taarnets sydl. Mur var Opgang til 2. Stokværk, men her var Hvælvingen nedbrudt ved Taarnets Nedtagelse efter Lynnedslag og Trappen videre op ligeledes afbrudt, hvorefter Resten af Taarnet havde faaet Skraatag i Flugt med Skibets. Under Skibet fandtes en muret Begravelse, hvori Øens adelige Embedsmænd indtil 1661 begravedes; ved Nedbrydningen af Kirken blev den undersøgt, en Kiste mentes at have tilhørt en Grubbe. Der var særskilt Klokketaarn (se *Brunius*, Konstanteckn. S. 156, og *H. J. Holm*, B.'s ældgml. Kirkebygn. S. 7).

mærkeligt Indhold, og i Mosen Balsmyre, paa samme Gaards Grund, er der optaget større Fund fra Bronce- og Jærnalderen.

Rutsker Sogn (gml. Form Rydsker, Rødsker, Rosker), Anneks til Hasle Købstad, omgives af Østersøen, Hasle Købstads Landdistr., Klemensker

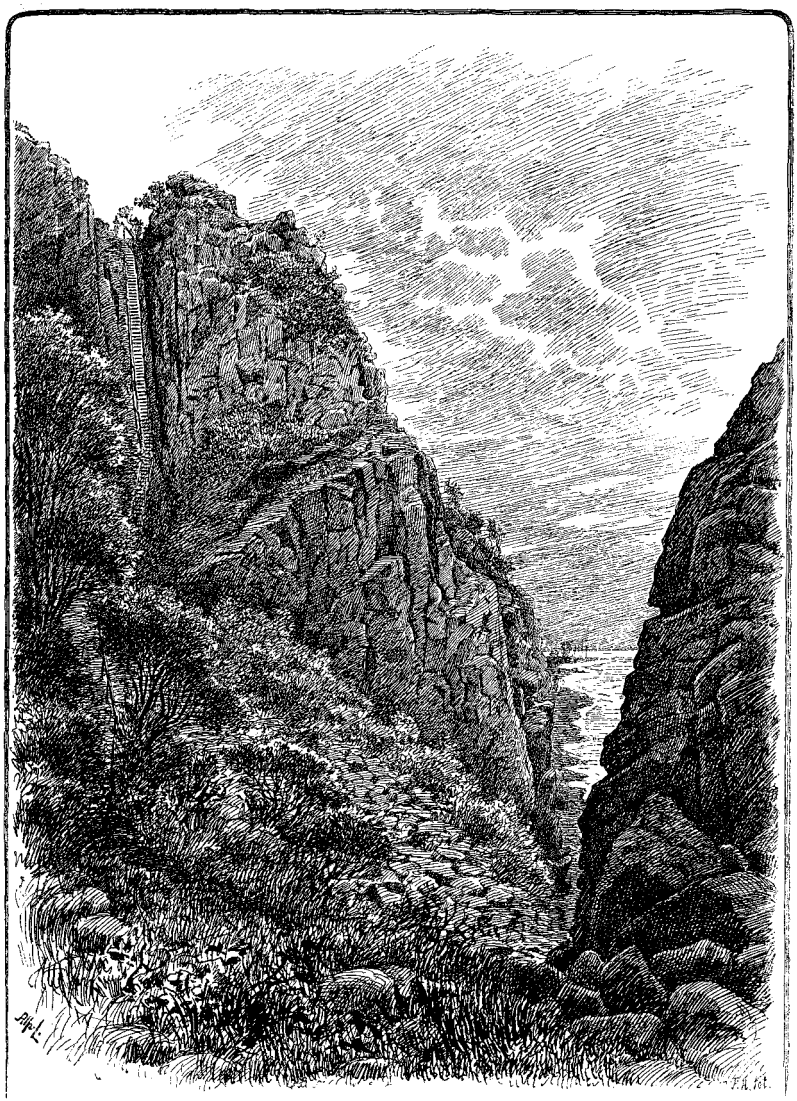

Jons Kapel.

Sogn, fra hvilket det for en Del adskilles ved Bagaa, Olsker Sogn og Allinge-Sandvig Landdistr. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger omtr. $^1/_2$ Mil N. Ø. for Hasle. Sognet hører helt til Granitplateauet; højeste Punkt er *Ruts Kirkebakke*, 414 F., 130 M., det første Punkt, der dukker op af Havet,

naar man nærmer sig Øen fra V.; imod N. V. ligge *Ringebakkerne* (Store og Lille Ringebakke), højeste Punkt 295 F., 93 M., et omtr. $^1/_4$ Mil langt og $^1/_8$ Mil bredt, lyngbevokset Klippeparti, der falder af til Kysten med bratte Skrænter. Lige S. for dette Klippeparti, kun adskilt derfra ved den lille Blaasingdal, ligger et af Øens smukkeste Klippepartier, det imponerende, vilde *Jons Kapel*, hvis Skrænt (Hvidkleven) er 131 F., 41 M.; en stejl Trappe fører ned mod Stranden til en fritstaaende, 68 F., 21 M., høj Klippe, „Jons Prædikestol". Ved Teglkaas hører Klippekysten op og afløses mod S. af indtil 92 F., 29 M., høje, stejle Lerbrinker. Til Sognet hører et Enklave mod Ø. (Andel af Udmarksjorderne). Gennem Sognet, der gennemskæres af Landevejen fra Hasle til Allinge, løber mod S. V. Kæmpeaa.

Fladeindholdet var $^{16}/_7$ 1896: 5241 Td. Ld., hvoraf 2442 besaaede (deraf med Hvede 9, Rug 482, Byg 331, Havre 679, Bælgsæd 23, Blands. til Modenh. 422, Grøntf. 115, Kartofler 254, andre Rodfr. 120, andre Handelspl.7), medens der henlaa til Afgræsn. 1074, Høslæt, Brak, Eng m. m. 622, Have 36, Skov 463, Mose og Kær 63, Heder, Stenmarker osv. 382, Byggegr. og Veje 141, Vandareal m. m. 18 Td. Kreaturhold 1893: 360 Heste, 1488 Stkr. Hornkv. (deraf 1008 Køer), 789 Faar, 776 Svin og 9 Geder. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^1/_1$ 1895: 423,$_6$ Td. (292 Td. alm.) Der var 88 Selvejergaarde med 346,$_0$, 3 Arvefæstegd. med 17,$_4$, 200 Huse med 55,$_9$ Td. Hrtk. og 26 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1890: 1300 (1801: 604, 1840: 942, 1860: 1230, 1880: 1326), boede i 261 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhv. saaledes: 16 levede af immat. Virksomh., 765 af Jordbrug, 201 af Fiskeri, 203 af Industri, 14 af Handel, 6 af Skibsfart, 35 af forsk. Dagleiervirks., 43 af deres Midler, og 17 vare under Fattigv. Fiskeriet fra de 3 Fiskerlejer er meget betydeligt.

I Sognet: *Ruts Kirke*, ved Vejen fra Hasle til Allinge. Desuden den tidligere *Præstegaard*, *Nordre Skole*, *Søndre Skole* og en *Forskole*, et *Forsamlingshus* (opf. 1895) og Andelsmejeriet *Hammerdal*; flere Møller. Ved Kysten Fiskerlejerne *Helligpeder* med Baadehavn, *Teglkaas* med Baadehavn og *Vang* med Baadehavn og Stenhuggeri. Alle tre Havne, der bestaa af Inder- og Yderhavn, ere meget udvidede i de sidste Aar, især Vangs 1896, og ere 6 F. dybe og derover. Af større Gaarde mærkes *Puggegd.* og *Sandemandsgd.* Saml. af Gaarde: *Kaasby* og *Jydegaarde*. *Rutsker-Højlyng*, Huse.

Rutsker S., der danner en egen Sognekommune, hører under Nørre Herreds Jurisdiktion (Hasle), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens nordøstl. Lægedistr. (Allinge), 4. Landstingskr. og Bornholms Amts 1. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 9. Lægd. Kirken ejer sig selv.

Ruts Kirke bestaar af Skib, Kor med Korrunding, Taarn mod V. og Tilbygning mod N. Kirken er opført af Kamp med Anvendelse af Cementsten ved Trapper, Indfatninger af Døre og Vinduer osv. og af Fraadsten i Korrundingen (den eneste Kirke paa Øen, hvor dette Materiale er benyttet). Kirken undergik i Aaret 1887 under Ledelse af Arkitekt M. Bidstrup en betydelig Restauration og Udvidelse, ved hvilken Lejlighed det gamle Taarn (omtr. som Taarnet i Vester-Mariæ Kirke, i 3 Stokværk med Tøndehvælvinger i de to nederste Stokværk og takkede Gavle) nedreves, og der opførtes et nyt med skifertækket Skraatag; ligeledes nedreves et senere mod S. tilbygget Vaabenhus, medens den nordl. Tilbygning opførtes for at skaffe mere Plads i Kirken. Hovedindgangen er nu i Taarnets Vestside (ogsaa i det gamle Taarn var der en, dog vist ikke oprindelig Indgang mod V., der senere var bleven tilmuret). Fra Taarnet fører en stor Bue ind til Skibet, som nu har tresidet Loft, medens det før Restaurationen havde en fladbuet Bræddehvælving. Paa hver Side af den runde Korbue er der en Niche; Koret har Krydshvælving, baaren af Hjørnepilastre. Det mærkeligste Parti er den fra den gamle Kirke bevarede Korrunding med Halvkuppelhvælving. Dens Ydermur er prydet med 8 Pilastre, der dele den i 7 Felter, foroven forenede ved Tvillingbuer; i det midterste Felt er der en

ved en Søjle i Midten delt Niche, og over den et cirkelrundt Vindue. Det særskilte Klokketaarn (Kamp og Bindingsværk) er bevaret. Altertavlen er et tarveligt Arbejde fra 2. Halvdel af 17. Aarh.; Prædikestolen er ny, Granitdøbefonten er vistnok fra Kirkens første Tid. En gml. Kalk opbevares i Nationalmuseet (om den gamle Kirke se *Brunius*, Konstanteckn. S. 162 fl., og *H. J. Holm*, B.'s ældgml. Kirkeb. S. 6). Paa Kirkegaarden er der en mindre Runesten.

I Egnen omkring Bakkegaarden har der været en Samling af over 100 Bautasten, vel den største, som kendes i Landet; nu er der kun een tilbage. Ved Puggegaard ligger en fredlyst Gravhøj, „Vippehøj".

Allinge-Sandvig Landdistrikt, se S. 31, 33, 34 og 36.

Olsker Sogn, ved Nordøstkysten, Anneks til Allinge, omgives af Øster-

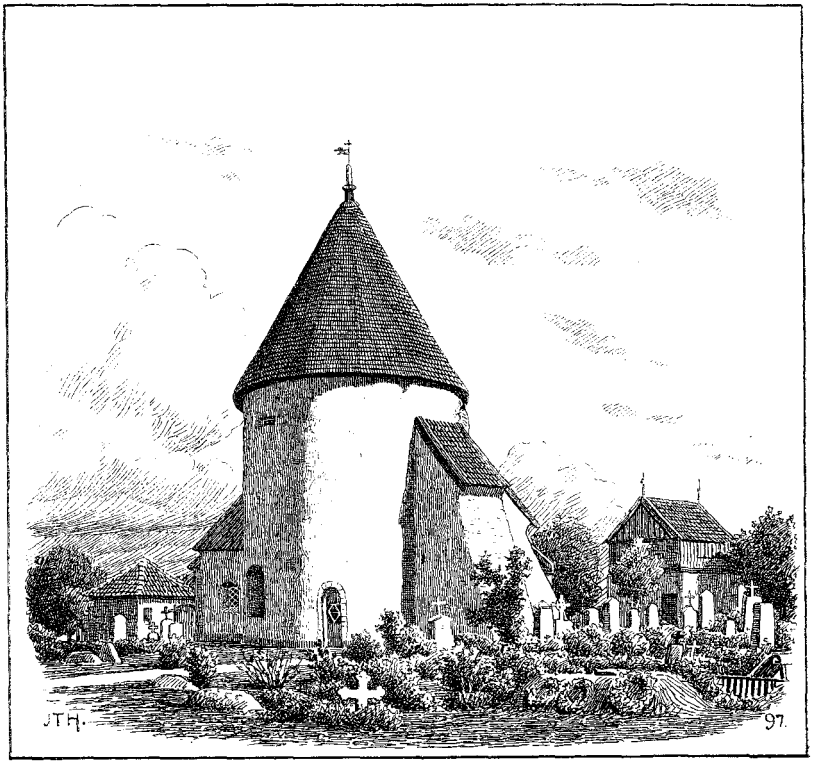

St. Ols Kirke.

søen, Allinge-Sandvig Landdistr., Rutsker, Klemensker og Rø Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger noget over $^1/_2$ Mil S. for Allinge og noget over 1 Mil N. Ø. for Hasle. Det hører helt til Granitplateauet, og det for en Del stærkt kuperede Terræn er gennemfuret af snævre Klippedale, hvori løbe smaa Vandløb, saaledes Kampelykke Aa, der løber mod N., Stordal Aa, hvis Klippedal („Krybbedal" og „Storedal") er særlig smuk, Møllebæk og Tejn Aa, alle mod N. Ø. Kysten er næsten hele Vejen ledsaget af Skær. Mod S. paa Højlyngen hæver Stjernehøj sig til 353 F., 111 M. Gennem Sognet gaa Vejene fra Allinge til Hasle og langs Østlandet.

Fladeindholdet var $^{16}/_7$ 1896: 4485 Td. Ld., hvoraf 2014 besaaede (deraf med

Hvede 10, Rug 411, Byg 301, Havre 543, Bælgsæd 45, Blandsæd til Modenh. 328, Grøntf. 65, Kartofler 169, andre Rodfr. 129, andre Handelspl. 13), medens der henlaa til Afgræsn. 910, Høslæt, Brak, Eng m. m. 549, Have 35, Skov 505, Moser og Kær 12, Heder, Stenmarker osv, 355, Byggegr. og Veje 94, Vandareal m. m. 11 Td. Kreaturhold 1893: 295 Heste, 1257 Stkr. Hornkv. (deraf 826 Køer), 618 Faar, 652 Svin og 11 Geder. Bornh. Ager og Engs Hartk.var $^1/_1$ 1895: $340,_2$ Td. (256 Td. alm.). Der var 54 Selvejergaarde med $293,_1$, 1 Arvefæstegd. med $10,_6$, 170 Huse med $36,_4$ Td. Hrtk. og 25 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1890: 1222 (1801: 575, 1840: 789, 1860: 874, 1880: 1146), boede i 242 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 18 levede af immat. Virksomh., 635 af Jordbrug, 89 af Fiskeri, 281 af Industri, 8 af Skibsfart, 131 af forsk. Daglejervirksomh., 33 af deres Midler, og 27 vare under Fattigv.

I Sognet: *St. Ols Kirke*, tæt S. for det Sted, hvor Vejen fra Allinge deler sig; tæt ved Kirken *Præstegaarden* og *Skolen*; desuden *Tejn Skole*. Fiskerlejet *Tejn*, (gml. Form Teding, Thegne) har en Havn, hvis Inderhavn har 7, Yderhavn 8 F. Vand. Andelsmejeriet *Humledal* og 3 Møller. *Hullegaard* (12. og 13. Selvejergd.) har $18^5/_8$ Td. Hrtk. ($12,_6$ Td. alm.), 168

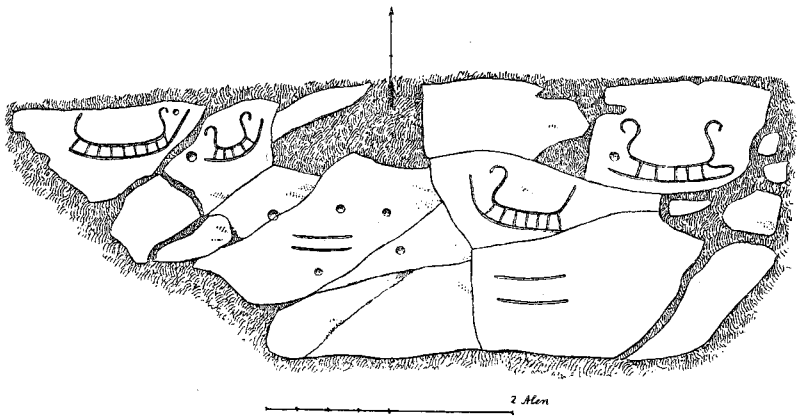

Helleristninger paa „Haldene" ved Brogaard.

Td. Ld., hvoraf 145 Ager, 23 Skov osv.; fra Ejendommen er der bortfæstet 12 Td. Ld. Af større Gaarde mærkes desuden *St. Hallegd.* (Proprietærgd.) og *Brogd.*

Olsker S., der danner en egen Sognekommune, hører under Nørre Herreds Jurisdiktion (Hasle), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens nordøstl. Lægedistr. (Allinge), 4. Landstingskr. og Bornholms Amts 1. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 13. Lægd. Kirken ejer sig selv.

St. Ols Kirke (Olufs Kirke), en af Øens Rundkirker, bestaar af Rundhuset, firkantet Kor med Korrunding og Vaabenhus mod S. V. Kirken, hvis forskellige Dele, undtagen det senere tilbyggede Vaabenhus, ere opførte samtidig, er af utilhuggen Kamp med Anvendelse af Cementsten. Det i indv. Gennemsnit 32 F. store Rundhus, hvis Mure ere $5^1/_2$ F. tykke, har 3 Stokværk. Fra den med skraakantet Sokkel og Gesims forsynede Midtpille, der er 5 F. i Gennemsn., er der i nederste Stokværk spændt en ringformet, 16 F. høj Tøndehvælving over til Ydermuren. Opgangen til 2. Stokværk er i et Murfremspring ved Koret ad en Vindeltrappe indefra (denne var tidligere tilmuret, og før den sidste Restauration kom man derop ad en Stige udvendig). Det andet Stokværk er ordnet ligesom 1., blot at Midtpillen her er 8 F. i Gennemsnit og Tøndehvælvingen 13 F. høj, højere end 2. Stokværk i de andre Rundkirker, hvorfor

denne Kirke ogsaa har en slankere Form; i 3. Stokværk, hvori Midtpillen (5 F. i Gennemsn.) ikke bærer nogen Hvælving, er der 9 større, nu til Dels tilmurede Muraabninger. Rundhuset har mangekantet, kegledannet Tag. Den sydl. Indgang i Rundhuset, hvor Vaabenhuset ligger, er bevaret, den nordl. er omdannet til Vindue. Koret har Tøndehvælving, Korrundingen, der har haft eet Vindue, Halvkuppelhvælving. Kirken er 1878 bleven underkastet en Restauration under Ledelse af Etatsr. Herholdt. Der er særskilt Klokketaarn. Altertavlen er uden Maleri, Prædikestol og Døbefont ere nye, men tarvelige. I Vaabenhuset hænger en Tavle til Minde om Chr. V's Besøg i 1687; smstds. en Ligsten over Sognepræsten Ingvor Christensen, † 1590. Paa Kirkegaarden Ligsten over Sognepræsterne Søren Bjærg, † 1613, og Niels Andersen, † 1635, og Hustru. (Om Kirkebygn. se *Brunius*. Konstanteckn., S. 169 fl., og *H. J. Holm*, B.'s ældgml. Kirkeb., S. 7).

Hallegaard tilhørte 1580 Christen Clausen Køller (se S. 74), der 1623 blev Landsdommer paa Bornholm.

Ved Ejendommen Blaaholt og Munkegaard er der fredlyst en Del Røser og 3 Bautasten, og ved Stranden 2000 Al. S. Ø. for Allinge en større Oldtidsgravplads. Flere Helleristninger ere iagttagne paa „Haldene" ved Brogaard, saaledes paa en Klippeflade en Gruppe af 4 fuldstændige Skibsfigurer og Spor af to andre, samt 7 skaalformede Fordybninger (se Billedet S. 78).

Rø Sogn, ved Nordøstkysten, omgives af Østersøen, Olsker, et Enklave af Rutsker og Klemensker Sogne samt Øster Hrd. (Østerlarsker S.), hvorfra det for en Del adskilles ved Bobbeaa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger omtr. $1^1/_4$ Mil S. Ø. for Allinge og noget over $1^1/_2$ Mil Ø. N. Ø. for Hasle. Sognet, der i Naturskønhed regnes til de første paa Øen, hører helt til Granitplateauet. Det gennemfures af en Mængde smaa Aaer, der løbe gennem snævre Dale med bratte Klippeaffald og udmunde i nordøstl. Retning paa den skærfulde Kyst, saaledes Møllegaard Bæk, der kommer fra Mosen Laris Myre paa Højlyngen, den for sine smukke Omgivelser særlig bekendte Dyndale Aa (med Klippen „Amtmandsstenen"), som i regnfulde Somre danner et smukt Vandfald, Vaarbæk, Lindeskov Bæk, Store Fos, med det nærliggende smukke Klippeparti Stevelen, og endelig Bobbeaa paa Grænsen mod Øster Hrd. Skærene danne navnlig paa Midten af Sognets Kyst imponerende Partier ved Helligdomsklipperne (se ndfr). Henved $^1/_4$ af Arealet er dækket med Skov, deribl. foruden en Mængde Smaaskove den paa Højlyngen anlagte, omtr. 1000 Td. Ld. store Statsplantage *Rø Plantage*, der væsentlig er beplantet med Skovfyr. Gennem Plantagen skære to smalle Dalstrøg, Nørre-Borgdal og Sønder-Borgdal, hver gennemløbet af en Aa, som ved deres Forening danne Bobbeaa. Gennem Sognet gaar Allinge-Svaneke Vejen, der i de sidste Aar med stor Bekostning er lagt i lige Linie over Bobbeaas dybe Leje, dels ved at gennemskære Bakkerne, dels ved at fylde op i Bunden.

Fladeindholdet var $^{16}/_7$ 1896: 4706 Td. Ld., hvoraf 1514 besaaede (deraf med Hvede 47, Rug 302, Byg 262, Havre 422, Bælgsæd 16, Blandsæd til Modenh. 283, Grøntf. 34, Kartofler 89, andre Rodfr. 55, andre Handelspl. 4), medens der henlaa til Afgræsning 765, Høslæt, Brak, Eng m. m. 453, Have 26, Skov 1379, Moser og Kær 47, Heder, Stenmarker 341, Byggegr., Veje 160, Vandareal m. m. 21. Kreaturhold 1893: 260 Heste, 999 Stkr. Hornkvæg (deraf 679 Køer), 572 Faar, 456 Svin og 2 Geder. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^1/_1$ 1895: $328,_2$ Td. (226 Td. alm.). Der var 52 Selvejergaarde med $244,_{11}$, 11 Arvefæstegd. med $32,_3$, 66 Huse med $27,_3$ Td. Hrtk. og 25 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1890: 772 (1801: 513, 1840: 559, 1860: 613, 1880: 727), boede i 150 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 8 levede af immat. Virksomhed, 566 af Jordbr., 14 af Fiskeri, 102 af Industri, 10 af Handel, 1 af Skibsfart, 36 af forsk. Daglejervirks., 24 af deres Midler, og 11 vare under Fattigv.

I Sognet: *Rø Kirke* og *Præstegaarden*, ved Landevejen; i Nærheden

Skolen med *Forskole*. Desuden mærkes Hotellet „*Helligdommen*“, *Helligdomsgaarden* og flere Møller. Ejendommen *Offergaard* og *Brogaard* (sidste i Olsker S.) har omtr. 21 Td. Hrtk. (14,4 Td. alm.), omtr. 204 Td. Ld. Af andre større Gaarde mærkes *Tyskegaard* og *Baadstedgd.* Saml. af Gaarde: *Stenby* og *Nørregaarde.*

Rø S., der danner en egen Sognekommune, hører under Nørre Herreds Jurisdiktion (Hasle), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens nordøstl. Lægedistr. (Allinge), 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 2. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 12. Lægd. Kirken ejer sig selv.

Rø Kirke bestaar af Skib, Kor med Korrunding og Taarn mod V. og er opført 1887—88 efter Tegn. af Arkitekt M. Bidstrup af Kamp i romansk Stil, noget større end den gamle, nedbrudte Kirke*), men i øvrigt i meget lignende denne, navnlig hvad det brede, monumentale Taarn angaar. Indgangen er i Taarnets Vestmur; Kirken har fladt Loft. Altertavlen er et nyt Maleri (den kananæiske Kvinde); en Alterkalk er

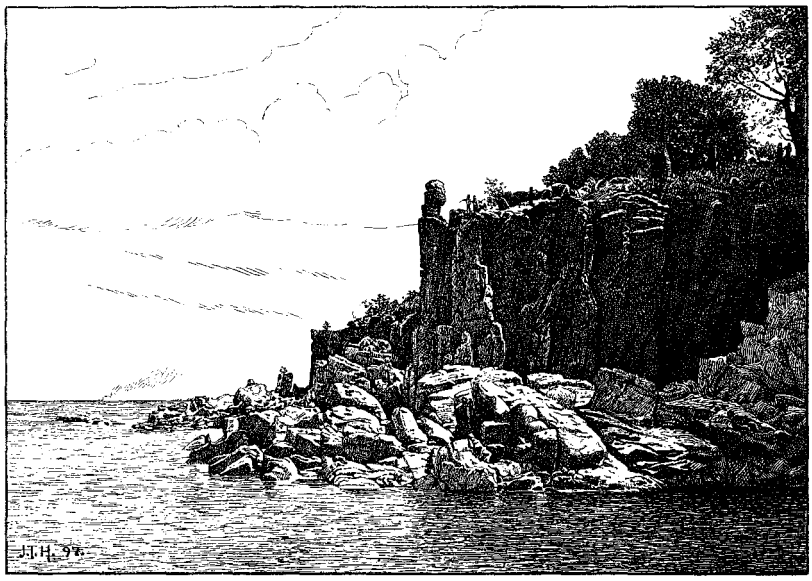

Parti af Helligdomsklipperne.

fra 1496 med plattysk Indskrift, en anden fra 1664; Prædikestolen er et Billedskærerarbejde fra 1601; Granitdøbefonten er ny. Ved Kirken er der Fragment af en Runesten. Paa Kirkegaarden findes der en overbrudt Ligsten fra 1349, vistnok over en gejstlig (tidligere i Korgulvet i den gamle Kirke).

*) Den gamle Kirke, St. Michaels Kirke, bestod af Skib, Kor med Korrunding, Taarn mod V. og et senere tilbygget Vaabenhus mod S. og var opført af Kamp med Anvendelse af Cementsten. Den nordl. Dør i Kirken var tilmuret. Skib og Kor havde senere indsatte Brædde hvælvinger, Korrundingen en opr. Halvkuppelhvælving. Taarnet, der var ligesaa bredt som Skibet, var i 3 Stokværk, nederste Stokværk, med Tøndehvælving, stod i Forbindelse med Skibet ved en Rundbue, under hvilken der var spændt to mindre Buer, som bares af en lav, rund Midtsøjle. Taarntrappen var i den sydl. Mur med Indgang fra Vaabenhuset (den tidligere Adgang indvendig fra var tilmuret); 2. Stokværk havde ligeledes Tøndehvælving; 3. Stokværk, hvor Klokkerne i en senere Tid vare blevne ophængte, havde 6 Vinduesaabninger og bar Skraataget med takkede Gavle. Der fandtes nogle Rester af Kalkmalerier, vistnok fra Slutn. af 15. Aarh., navnlig paa Korets nordl. Væg. Ved Nedbrydningen viste Murværket sig saa stærkt, at man maatte sprænge det med Dynamit. Af de Mønter, der fandtes, vare de ældste fra Vald. Sejrs Tid (se *Brunius*, Konstanteckn., S. 193, og *H. F. Holm*, B.'s ældgl. Kirkeb., S. 8).

Helligdomsklipperne dannes af en Række vilde, forrevne, indtil 70 F. høje Klipper, der til Dels ere dækkede af en frodig Vegetation, og mellem hvilke Havet i dybe Indskæringer trænger ind. Stedet bliver meget besøgt og har ogsaa været det i svundne Tider, navnlig St. Hans Nat, idet Navnet stammer fra den *„hellige Kilde"*, en Ferskvandskilde, der fremvælder i en skaalformet Fordybning (Jættegryde) lige i Havstokken paa det yderste af et i Havet udskydende Rev ved Foden af en høj Klippe; en Trappe fører fra Skrænten ned til Kilden. Tæt ovenfor Skrænten ved den lille Skovbæk har ligget et lille Kapel, *Trefoldigheds Kapel*, hvis Grundsten først opbrødes efter Midten af 19. Aarh. — Af Enkeltheder i Skærdannelsen nævnes den paa et fremspringende Rev, *Lyseklippen* (se Vignetten S. 72) fritstaaende, omtrent 16 F. høje forvitrede Granitsøjle; endvidere den omtr. 160 F. dybe, smalle Klippehule *Hans Grønbechs Ovn* (opkaldt efter Manden, der opdagede den for omtr. 40 Aar siden), der til Dels blev spærret ved et under Stormfloden 1872 nedstyrtet Klippestykke, den omtr. 80 F. dybe, smalle Klippespalte *Gaaserenden*, den henved 6 F. brede og 70 F. dybe *Tørre* (eller *Sorte*) *Ovn* og en over Søen hvælvet Klippegrotte, den *Vaade Ovn*.

I Sognet ligge to Voldsteder. I Rø Plantage, paa en aflang Klippe, der ligger mellem de S. 79 omtalte to Arme af Bobbeaa, ligger *Borrehoved*, hvor dog intet andet end en Stenrække, der lukker for Banken mod V., vidner om en tidligere, muligvis kun paabegyndt Befæstning. Det andet Voldsted er *Storeborg*, N. for Plantagen, beliggende paa en Klippeknold i Spelling Mose, hvorigennnem Dyndale Aa flyder; paa den ene Side er der Spor af en stensat Jordvold.

Ved Offergaards Mark ligger en af Øens største Gravhøje, den fredlyste Offerhøj, 16 F. høj. Ved 22. Selvejergd. er der tæt under Jordoverfladen fundet et større Antal Sølvgenstande fra Vikingetiden, Ringe, Barrer, Mønter osv., alt vistnok nedlagt indsvøbt i et Skind.

Øster Herred.

Sogne:

Østerlarsker, S. 82. — Gudhjem, S. 85. — Øster-Mariæ, S. 87. — Ibsker, S. 91.

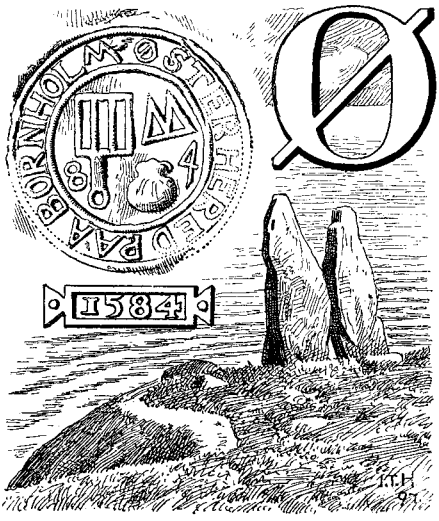

Øster Herred, det mindste af Herrederne, omgives af Østersøen, Nørre Hrd. (Rø og Klemensker S.), fra hvilket det for en Del adskilles ved Bobbeaa, Vester Hrd. (Enklave af Nyker, og Vester-Mariæ S.) og Sønder Hrd. (Aaker S. samt Enklaver af Pedersker og Poulsker S. samt Bodilsker S.). Det hører helt til Granitplateauet; mod S. ligger det stærkt kuperede Parti Paradis- og Helvedesbakkerne, højeste Punkt 361 F., 113 M. En Mængde smaa Vandløb søge i nordøstl. Retning ud til Kysten; ved Vestgrænsen ligger den nu næsten til Mose forvandlede Sø Ølene. Herredet har en Del spredt Skov (2550 Td. Ld.). Efter Matr. gaar der omtr. 12 Td. Ld. paa 1

Td. bornh. Hrtk. (17 Td. paa 1 Td. alm.). Efter Matrikuleringen var Herredets Fladeindhold 22,992 Td. Ld. ($2_{,3}$ □ Mil, $126_{,6}$ □ Km.). Ager og Engs Hartkorn var $^1/_1$ 1895 $2131_{,6}$ bornh. Td. (1468 Td. alm.). Folketallet var $^1/_2$ 1890 i Landdistrikterne 6268 (1801: 3743, 1840: 4633, 1860: 5181, 1880: 5972). I Herredet ligger Købstaden Svaneke. I gejstlig Henseende danner Herredet eet Provsti med Øens andre Herreder, i verdslig Henseende hører det til Øster Herreds Jurisdiktion og Amtets 4. Forligskreds.

Østerlarsker Sogn omgives af Annekset Gudhjem, Østersøen, Øster-Mariæ Sogn, fra hvilket det for en Del adskilles ved Kjelds Aa, Vester Hrd.

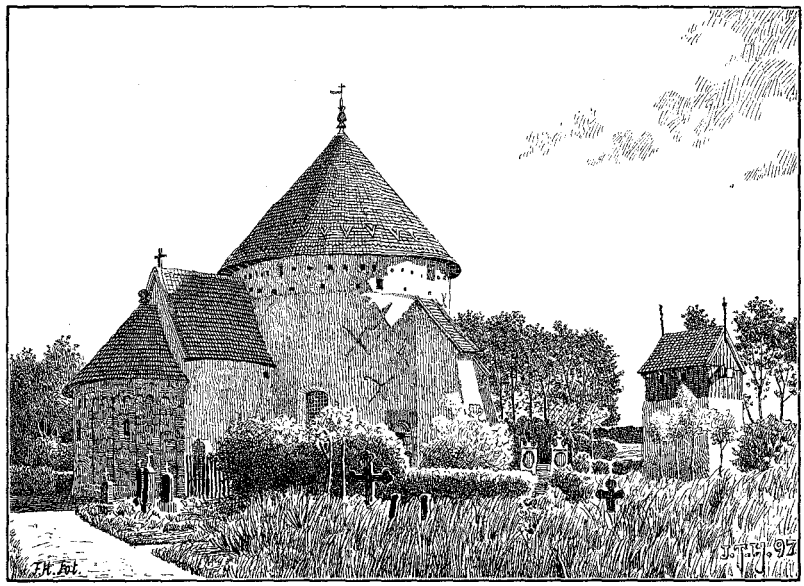

Østerlars Kirke.

(Vester-Mariæ S. og Enklave af Nyker) og Nørre Hrd. (Klemensker og Rø S.), fra hvilket det for en Del adskilles ved Bobbeaa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil N. V. for Svaneke og $2^1/_2$ Mil Ø. N. Ø. for Rønne. Sognet, der er rigt paa Naturskønheder, gennemløbes i nordøstl. Retning af en Del Vandløb, deribl., foruden de ved Grænserne nævnte, Melsted Aa, Kobbeaa, der ved Stavrhøl danner et mellem to Klipper nedstyrtende Vandfald (om Sommeren dog næsten udtørret), og Strandbybæk. Mod N. ligger den til Dels skovdækkede, i næsten lige Linie løbende *Lens Klint*, fra hvis højeste Punkt, 325 F.. 102 M., der er en vid Udsigt over Kysten og Havet. En lignende smuk Udsigt er der ved *Salene Bugt*, der ligger ved Bobbeaas Udløb. Gennem Sognet gaar Vejen fra Svaneke til Allinge og Rønne.

Fladeindholdet var $^{16}/_7$ 1896: 6902 Td. Ld., hvoraf 3201 Tb. desaaede (deraf med Hvede 158, Rug 564, Byg 612, Havre 816, Bælgsæd 50, Blandsæd til Modenh. 635, Grøntf. 90, Kartofler 157, andre Rodfrugter 117), medens der henlaa til Afgræsn.

1575, Høslæt, Brak, Eng m. m. 914, Have 43, Skov 735, Moser og Kær 22, Heder, Stenmarker 252, Byggegr., Veje 138, Vandareal m. m. 22 Td. Kreaturhold 1893: 560 Heste, 2133 Stkr. Hornkv. (deraf 1396 Køer), 870 Faar, 951 Svin og 8 Geder. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^1/_1$ 1895: $638,_8$ Td. (440 Td. alm.). Der var 102 Selvejergaarde med $564,_6$, 11 Arvefæstegd. med $23,_2$, 116 Huse med $47,_4$ Td. Hrtk. og 55 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1890: 1474 (1801: 984, 1840: 1222, 1860: 1076, 1880: 1496), boede i 291 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 22 levede af immat. Virksomhed, 1004 af Jordbrug, 18 af Fiskeri, 264 af Industri, 15 af Handel, 3 af Skibsfart, 79 af forsk. Daglejervirks., 42 af deres Midler, og 27 vare under Fattigv.

I Sognet: *Østerlars Kirke*, nærved Landevejen, *Præstegaarden* og *Kirkeskolen* (østre Sk.); desuden *Nordre* og *Vestre Skole*, evang.-luthersk Missionshus (opf. 1897), et Andelsmejeri (Dybdal) og 5 Møller. Mod S.,

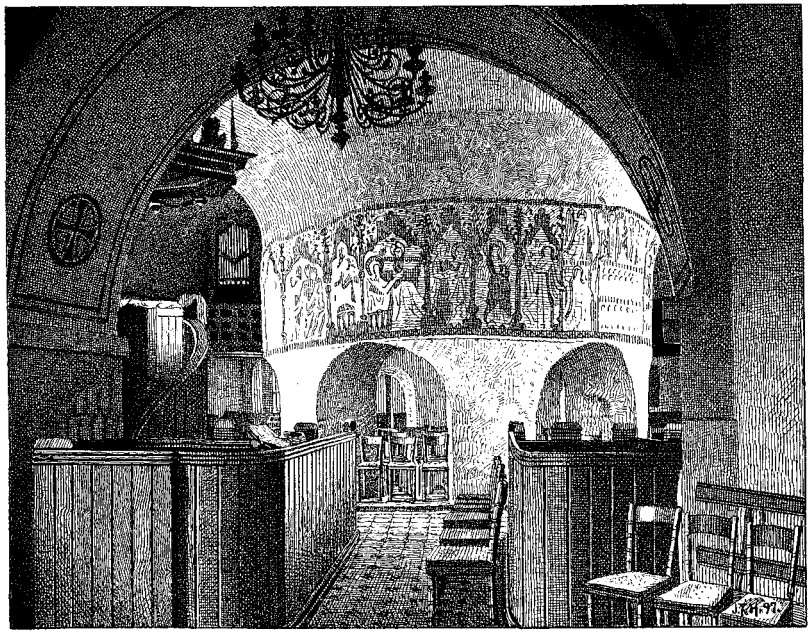

Østerlars Kirkes Indre.

hvor Vejene fra Allinge og Vestlandet støde sammen, ligger Brevsamlingsstedet *Nybro* med Købmandshandel. Fiskerlejet *Saltuna*. *Lensgaard* har $21^7/_8$ Td. Hrtk. (15 Td. alm.), 267 Td. Ld., hvoraf 150 Ager, 15 Eng, 95 Skov (deraf 35 plantet af den nuv. Ejer paa Klippegrund, Lens Klint) og en Arvefæstelod. *Kobbegaard* har $20^1/_4$ Td. Hrtk. (14 Td. alm.), 169 Td. Ld., hvoraf 34 Skov, Resten Ager. Ejendommen *37.* og *38. Selvejergd.* (*Aagaard*) samt *4. Vornedegd.* i Øster-Mariæ S. har tils. $22^1/_2$ Td. Hrtk. ($15,_5$ Td. alm.), 220 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 10 Skov, Resten Ager. Ejendommen *Hjortegaard* (eller *Smedegaard*), *Kanterlængen* og *Søgd.* (39. Selvejergd. og 10. og 13. Vornedegd.) har $17^3/_4$ Td. Hrtk. (12 Td. alm.), 216 Td. Ld., hvoraf 25 Eng, 26 Skov, Klipper og Lyngkrat, Resten Ager; til Gaarden hører Lærkesø med en Del Tørvejord og god Mergel. Af andre

større Gaarde mærkes *Gamlevælde* og *Strandby*. Saml. af Gaarde: *Strandby*, *Gamlevælde* og *Kjeldseby*.

Østerlarsker S., der danner een Sognekommune med Annekset, hører under Øster Herreds Jurisdiktion (Svaneke), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens nordøstl. Lægedistrikt, 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 2. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 18. Lægd. Kirken ejer sig selv.

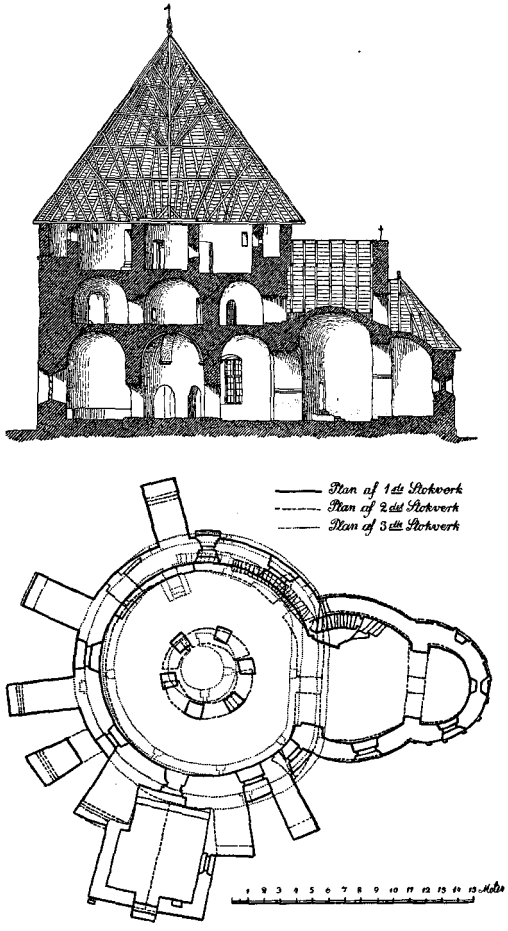

Tværsnit og Grundplan af Østerlars Kirke.

Østerlars Kirke, fordum helliget St. Laurentius, den største og mærkeligste af Øens 4 Rundkirker, bestaar af Rundhuset, et ovalt Kor — ligesom i Nylars Kirke, hvilken den i flere Henseender ligner — med Korrunding og et Vaabenhus mod S. V. Kirkens enkelte Dele ere opførte samtidig, undtagen det 1870 byggede Vaabenhus, hovedsagelig af raa, kløvet Kamp, med Anvendelse af Cementsten; de plumpe Støttepiller, der ere opførte for at afstive Murene, ere dog langt senere. Det forneden i ydre Gennemsnit omtr. 52, i indre 41 F. store Rundhus har 3 Stokværk. I nederste Stokværk er Midtpillen, i Modsætning til Pillerne i de andre Rundkirker, hul og gennembrudt med 6 rundbuede Aabninger; i det indre Rum, der har en omtrent 17 F. høj Kuppelhvælving, er der løse Stole. Fra Pillen er der spændt en 11 F. bred og 17 F. høj ringformet Tøndehvælving over til Ydermuren, langs hvilken der tidligere har løbet en muret, med Cementstensfliser dækket Bænk, hvoraf en Del endnu er bevaret. Der er intet Spor af de oprindelige Vinduer; den nordl., endnu aabne Dør har en smuk Portal med Ornamenter; den sydl. Døres Portal ses over Loftet paa det lave Vaabenhus. Fra Nordvestsiden af Koret fører en Trappe i Ydermuren op til 2. Stokværk, der er ordnet paa samme Maade som 1., blot at der kun er to Aabninger i Midtpillen, og at Kuppel- og Tøndehvælvingen ere omtr. 10 F. høje. Trappen fører videre op til 3. Stokværk, hvis hule Midtpille kun har een Indgang; Pillen bærer det kegledannede Tag, der er opsat 1744. Ydermuren er her dobbelt, saaledes at der fremkommer en omtr. 4 F. bred Vægtergang, hvis Gulv ligger 3 F. højere end Gulvet indenfor. Vægtergangen har 8 Lysaabninger ind til det indre Rum og Spor af Skydehuller i Ydermuren. Som det vil ses af Grundplanen, er et Stykke af Ydermuren mod Ø. i 2.

Stokværk (og altsaa ligeledes i 3.) ikke buet, fordi den hviler paa Korbuen neden under, en Form, der er enestaaende i Øens Rundkirker, og som falder i Øjnene udefra, især i Tagets Form. Korbuen er senere udvidet. Koret har paa Grund af sin udbuede Form en Slags Kuppelhvælving; Korrundingen, der udvendig er smykket med Lissener, forbundne ved Tvillingbuer, har Halvkuppelhvælving. Kirken er bleven restaureret indvendig 1891, ved hvilken Lejlighed der fandtes et gammelt Stenalterbord. Midtpillen i nederste Stokværk er i sin øvre Del smykket med Kalkmalerier, der stamme omtr. fra Midten af 14. Aarh.; i en Række Felter, der afsluttes af en Slags Buer i gotisk Stil, findes naive Fremstillinger af bibelske Æmner, som Korsfæstelsen, Nedtagelsen af Korset, Opstandelsen, Christus som Verdens Dommer osv. Paa Kirkegaarden er der et særskilt Klokketaarn (Om Kirkebygningen se *Brunius*, Konstanteckn., S. 203, *H. J. Holm*, B.'s ældg. Kirkebygn., S. 8, *Løffler*, Udsigt osv., S. 164. og *Blom*, i Aarb. f. n. Oldk. 1895 S. 59; om Kalkmalerierne *Magn. Petersen*, Kalkmal. S. 146). Altertavlen er et Maleri (Christus i Emaus) fra 1878 af P. Kofod, Prædikestolen et rigt Billedskærerarbejde fra 1595; Granitdøbefonten er ny. I Kirken hænger et Maleri af Christus paa Korset og et Maleri af Sognepræsten Jørgen Jensen Sode, † 1700, med Hustru og 3 Børn. Ved Kirkens Vestside staar en Ligsten, paa hvilken Billedet i Midten nu er helt udslidt, over Præsten Henrik Greser, † 1370. Ved Vaabenhuset staar en Runesten.

Lensgaard nævnes 1522 som tilhørende Jørgen Gagge (se Hübertz, Aktst. S. 63); senere ejedes den af Sønnen Peder Gagge der nævnes 1551, og 1647 nævnes atter en Peder Gagge som Ejer; 1671 tilhørte den Admiral Niels Juel, som mageskiftede den til Kronen. Oberst Bendix v. Hatten, Kommandant paa Bornholm, † 1685 (der har i Østerlars Kirke hængt en Fane over ham), boede paa Gaarden; 1744 blev den med andet Krongods bortsolgt ved Auktion. I „Danmarks Spejl eller Efterretn. om den verdslige Stand", fra 1767, nævnes Lensgaard som Hovedgaard.

I Sognet er der fremdraget et overordentlig stort Antal Gravfund fra den yngre Jærnalder. Hyppigst have Gravene, hvis Indhold væsentligst har bestaaet i Vaaben og Smykkesager, været samlede til fælles Gravpladser. Den betydeligste af disse, med 163 Grave, laa ved *Bækkegaard*; ved *Lousgaard* (Loftsgd.) er der undersøgt henved 50 Grave, og noget mindre vare Gravpladserne ved Kobbeaa, Glasergaard, Søndregaard og paa Bøgebjærg. Et Stykke Strandmark med mange Oldtidsgrave ligger endnu ved *Salene* (fredlyst 1894). Paa den vestl. Del af *Bøgebjærg* staa to fredlyste Bautasten.

Gudhjem Sogn, Anneks til Østerlarsker, bestaar af en klippefuld Halvø, der løber ud i Sorte Odde, og omgives af Østersøen og Hovedsognet. Kirken, nærved Kysten, ligger omtr. $1^3/_4$ Mil N. V. for Svaneke og $1^3/_4$ Mil S. Ø. for Allinge.

Fladeindholdet var $^{16}/_7$ 1896: 221 Td. Ld., hvoraf 48 besaaede (deraf med Hvede 2, Rug 10, Byg 9, Havre 6, Bælgsæd 3, Blands. til Modenh. 10, Kartofler 4), medens der henlaa til Afgræsn. 16, Høslæt, Brak, Eng m. m. 9, Have 13, Skov 57, Heder, Stenmarker osv. 63, Byggegr. og Veje 15 Td. Kreaturhold 1893: 14 Heste, 42 Stkr. Hornkv. (deraf 38 Køer), 30 Faar og 67 Svin. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^1/_1$ 1895: $19,_3$ Td. (13 Td. alm.). Der var 4 Selvejergaarde med $7,_9$, 1 Arvefæstegd. med $2,_{11}$, 97 Huse med $8,_5$ Td. Hrtk. og 144 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1890: 632 (1801: 331, 1840: 338, 1860: 670, 1880: 558), boede i 156 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 37 levede af immat. Virksomh., 42 af Jordbr., 174 af Fiskeri, 183 af Industri, 62 af Handel, 18 af Skibsfart, 70 af forsk. Daglejervirks., 44 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv. Hovederhvervet er Fiskeri (Torske- og Sildefangst, Silderøgerier) samt nogen Skibsfart.

I Sognet: *Gudhjem*, Bornholms største Fiskerleje, meget smukt beliggende paa Skraaningen og ved Foden af Klipper, der træde stærkt frem i Byen og undertiden danne Husenes Indervægge, og omgivet af vilde Klippeløkker, med Kirke, Skole og Pogeskole, Missionshus (opf. 1897), Sparekasse (opr. $^1/_4$ 1881; $^{31}/_3$ 1896 var Sparernes saml. Tilgodehav. 199,037 Kr., Rentefoden $3^3/_5$ pCt., Reservefonden 4472 Kr., Antal af Konti 561), Gæstgiveri og Hotel („Jylland"), hollandsk grundmuret Vindmølle med Bageri (den næststørste i sin Slags i Danmark), Silderøgerier, Kalkbrænderi, Ølbryggeri,

Træskæreri og flere Købmænd, Toldsted*), ved hvilket er ansat en Told-oppebørselskontrollør, Postekspeditition og Telegrafstation, Telefonstation samt Havn S. Ø. for Sorte Odde, bestaaende af 3 Bassiner, hvoraf Yderhavnen har $10^1/_2$, Inderhavnen 10 og den inderste Inderhavn 5—6 F. Vand; i den 36 F. brede Havnemunding er der 12—13 F. Vand. Havnen er anlagt i 1871—72; 1876 byggedes der uden for Havnemundingen en Anlægsbro for Dampskibe; 1882—83 foretoges der en større Udvidelse af Hav-

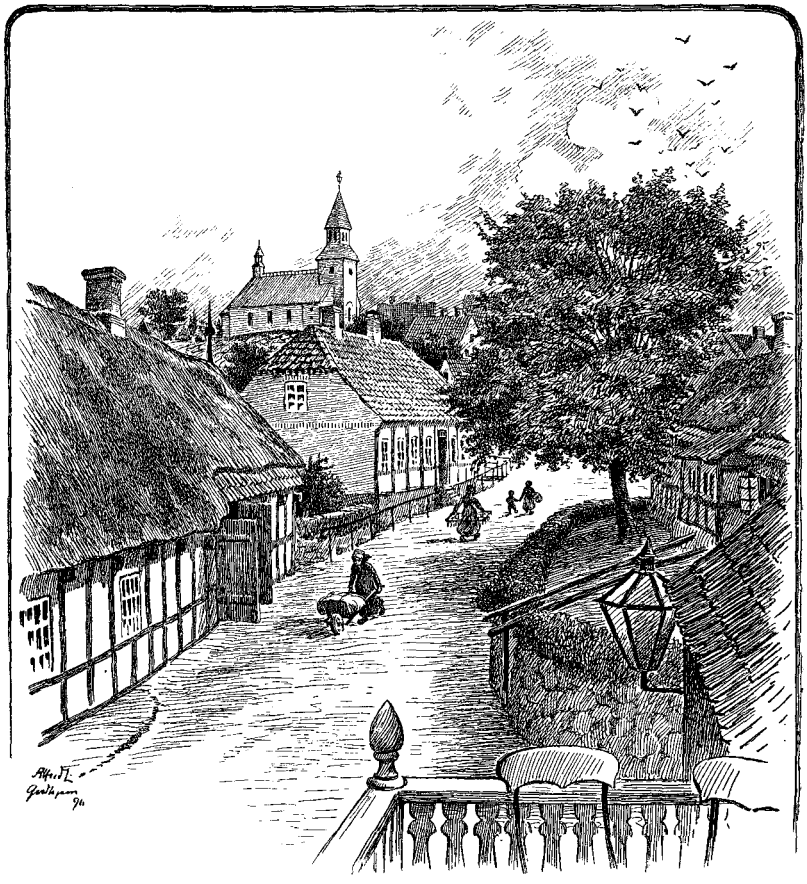

Gade i Gudhjem.

nen; rødt og hvidt Ledefyr. Ved Havnen er der privatc Lodser og Redningsstation. Gudhjem staar i regelmæssig Dampskibsforbindelse med Kjøben-

*) Ved Toldstedet fortoldedes af vigtigere fremmede Varer i 1896: Salt 72,805 Pd., Stenkul 1810 Td. og 266,046 Pd. og Tømmer og Træ 5520 Kbfd. Til indenlandske Steder uden for Øen udskibedes bl. a. 4464 Pd. fersk Laks, 276 Ol fersk og 230,200 Pd. reget Sild samt 11,234 Pd. Frugt. Ved Udgangen af 1896 bestod Toldstedets Handelsflaade af 33 Fartøjer og maalte Baade med en samlet Størrelse af 236 Tons samt af 22 ikke maalte Baade. I udenr. Fart klareredes for Indg. 28 Skibe med 715, for Udg. 20 Skibe med 62 Tons Gods. I indenr. Fart indkom 139 og udgik 139 Skibe med henholdsvis 1147 og 840 T. Gods. De ordin. Told- og Skibsafgifter udgjorde 1896, efter Fradrag af Godtgørelser, 2307 Kr, og Krigsskatten af Vareindførselen 110 Kr. (i alt 353 Kr. mere end i 1895).

havn, Hasle og de østbornh. Byer. Stedet er om Sommeren meget besøgt af rejsende. Tæt V. for Sorte Odde er der ved *Nørresand* en ny Havn under Bygning. Mod S. ved Melsted Aa Fiskerlejet *Melsted* med Baadehavn, egentlig kun bestaaende af to Granitmoler; Dybden 3—4 F.

Gudhjem S., der danner een Sognekommune med Hovedsognet, hører til de samme Distrikter som dette samt til 6. Udskrivningskr.' 19. Lægd. Kirken ejer sig selv.

Gudhjem Kirke, der ligger paa et Klippeplateau 87 F. over Havet, tæt ved det tidligere Kapel, som blev nedbrudt 1896 paa Fundamenterne nær, saa at man ser dets Omrids*), er opført 1892—93 (indviet $^{3}/_{9}$ 93) for 30,000 Kr. (hvoraf Staten gav 14,000) efter Tegn. af Arkit. M. Bidstrup i Rundbuestil med Motiver fra de ældre bornh. og fra norske Kirker. Den er bygget af kløvet Kamp med delvis indvendig Murstensbeklædning og bestaar af Skib, femkantet Kor og paa Skibets Vestgavl et Taarn med Træspir; Taget er af Skifer. Hovedindgangen er i Vestgavlen; den prydes med snoede Søjler, og i Dørfeltet ses Korset med Alfa og Omega. Skibet har fladt, mørkt Bjælkeloft prydet med malede Borter i romansk Stil; Koret har Halvkuppelhvælving, i hvilken der er malet stiliserede Palmetræer og derover Christus og syv af Apostlene ved Tiberias Sø samt flere Skriftsteder (udf. af Anker Wolffsen og H. P. Kofod). Altertavlen er af Træ, udskaaren med Vinløv og forgyldt; derover et Kors; midt i Tavlen det Guds Lam. Prædikestolen er ny, prydet med stiliseret Billedskærerarbejde, Døbefonten af Kamp.

Ved *Melsted* og i den lille Dal *Lillevang* S. for Gudhjem er der fremdraget en Række vigtige Gravfund fra den yngre Jærnalder. — N. V. for Gudhjem staa paa den høje Skrænt ved Havet to store Bautastene, *Hestestenene* (se Vignetten S. 81).

Øster-Mariæ Sogn, det største Sogn i Herredet, omgives af Østerlarsker Sogn, fra hvilket det for en Del adskilles ved Kjelds Aa, Østersøen, Ibsker Sogn og Sønder Hrd. (Poulsker og Pedersker Enklaver og Aaker S.) samt Vester Hrd. (Vester-Mariæ S.). Kirken, midt i Sognet, ligger omtr. 1 Mil V. for Svaneke. Sognet er rigt paa Naturskønheder og har ligesom Nabosognene mange smaa Vandløb, som Risebæk, Klintebæk og Gyldens Aa (Vaseaa løber gennem dette Sogn, men udmunder i Ibsker S.), der løbe i snævre, af Klipper og Smaaskove opfyldte Dale, ligesom Kysten har smukke Skærdannelser. Mest imponerende af disse er *Randkleveskaaret.* Klippemassen danner en med Kysten parallel gaaende Kløft, der er 45 F. dyb og 18 F. bred, og som atter deler sig i to mindre Kløfter, som ere mellem 2 og 8 F. brede. De høje, skarpt afskaarne Klipper og de i den vildeste Uorden opdyngede Stenblokke i Skaaret gøre et stærkt Indtryk paa Beskueren. Ved Sognets Sydgrænse ligger den tidligere Sø Ølene (se S. 4). Gennem Sognet gaa Vejene fra Nord- og Vestlandet til Svaneke.

Fladeindholdet var $^{16}/_{7}$ 1896: 9692 Td. Ld., hvoraf 4387 besaaede (deraf med Hvede 204, Rug 782, Byg 772, Havre 1183, Bælgsæd 47, Blandsæd til Modenh. 888, Grøntf. 99, Kartofler 198, andre Rodfr. 199, andre Handelspl. 15), medens der henlaa til Afgræsn. 1936, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1159, Have 83, Skov 952, Moser og Kær 75, Flyvesand, Stenmarker 795, Byggegr., Veje 237, Vandareal m. m. 68 Td. Kreaturhold 1893: 790 Heste, 3026 Stkr. Hornkv. (deraf 1984 Køer), 1269 Faar, 1538 Svin og 15 Geder. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^{1}/_{1}$ 1895: $874_{,1}$ Td. (602 Td. alm.). Der var 135 Selvejergaarde med $742_{,8}$, 22 Arvefæstegd. med $49_{,1}$,

*) Det gamle *St. Anna Kapel* var en lav, uanselig Bygning, der var opf. i Middelalderen ved 1300 af Kamp for en Del med røde Munkesten. Den østl. Del, der afsluttedes med en lige Gavlmur, synes at have været noget ældre end Resten, Skibet havde fladt Loft. Indgangen var fra N. gennem et senere tilbygget Vaabenhus. Paa Tagets Vestende var der et lille Træspir og tæt bag dette et lille, 1870 opført Klokkehus. Ved Nedbrydningen fandtes der i Skibet Rester af Kalkmalerier, vistnok stammende fra Tiden før Kapellets Udvidelse mod V., fra omtr. 1400. Der var et stensat Alter og en udskaaren Altertavle fra Midten af 15. Aarh.; den udskaarne Prædikestol var fra 1789, Døbefonten af Træ.

232 Huse med 79,1 Td. Hrtk. og 116 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1890: 2468 (1801: 1479, 1840: 1744, 1860: 1981, 1880: 2296), boede i 492 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 76 levede af immat. Virksomh., 1702 af Jord-

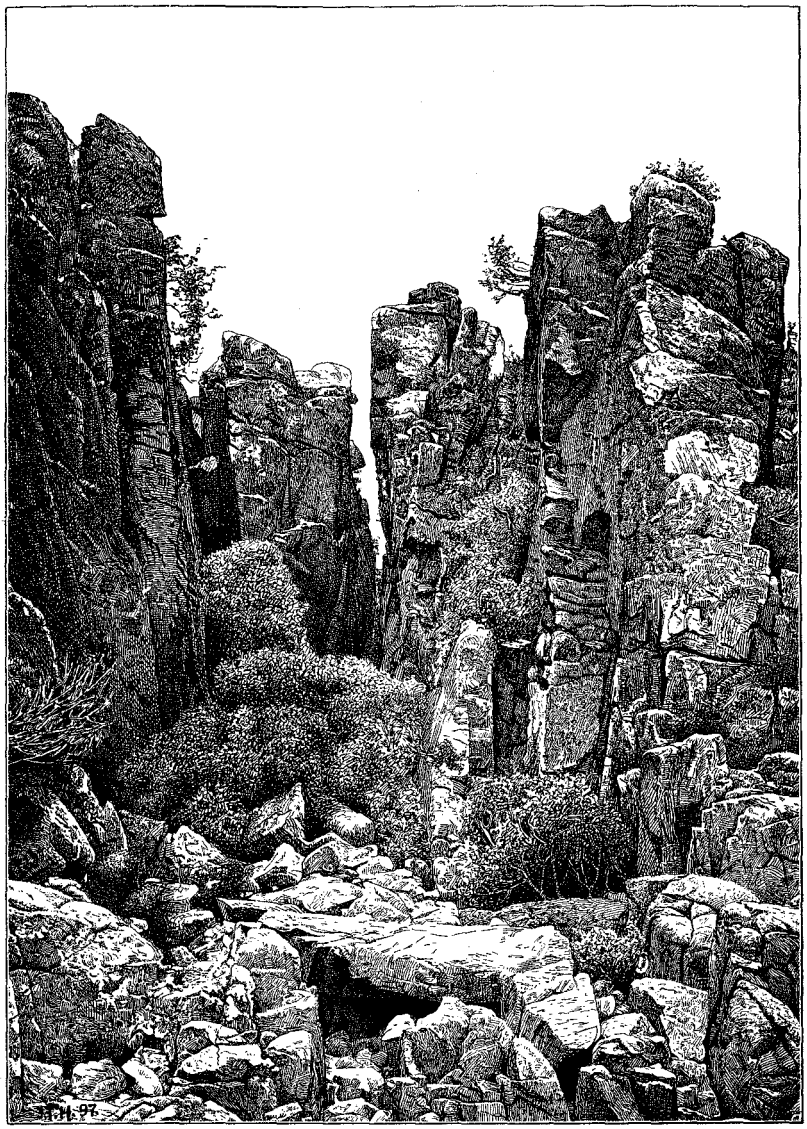

Randkleveskaaret.

brug, 5 af Gartneri, 52 af Fiskeri, 399 af Industri, 15 af Handel, 2 af Skibsfart, 83 af forsk. Daglejervirks., 86 af deres Midler, og 48 vare under Fattigv.

I Sognet: *Øster-Mariæ Kirke*, ved Landevejen; i Nærheden *Præstegaarden* med Forsamlingssal og *Kirkeskolen* (søndre Sk.). Desuden *Østre*

og *Nordre Skole*, *Dalslunde Skole* og *Aaløse Skole*; et Missionshus (opf. 1872) og Nazarethkapellet, nu Missionshus, to Andelsmejerier, *Gadeby* og *Broholm*, og 5 Møller. Ved Vejen fra Nordlandet Brevsamlingsstedet *Godthaab*; i Nærheden ligger den ældre „Bornholms Folkehøjskole" (se S. 98), nu nedlagt og dens Bygning omdannet til Forbrugsforening, Forsamlingshus og Lægebolig. Ved Kysten Fiskerlejerne *Saltuna* (se S. 83), *Ypnasted* og *Bølshavn*. *Kofoedgaard* (Proprietærgd.) har $23^3/_8$ Td. Hrtk. ($16,_1$ Td. alm.), $217^1/_2$ Td. Ld., hvoraf 3 Eng, 70 Skov, Resten Ager; til Gaarden høre 4 Huse uden Jord. *Maglegaard* har $22^1/_2$ Td. Hrtk. ($15,_5$ Td. alm.), 205 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 65 Skov, Resten Ager. Af større Gaarde mærkes i øvrigt: *Gadebygd.* (Proprietærgd.), *Gyldensgd.*, *Stamperegd.*, *Kjøllergd.*, *Ypnastedgd.*, *Brogd.*, *Lundegd.*, *Ved Kirken* (11. Vornedegd.), *Kuregd.* og *Halsegd.* (Proprietærgd.). Saml. af Gaarde: *Lyrsby*, *Risen*, *Dalslunde*,

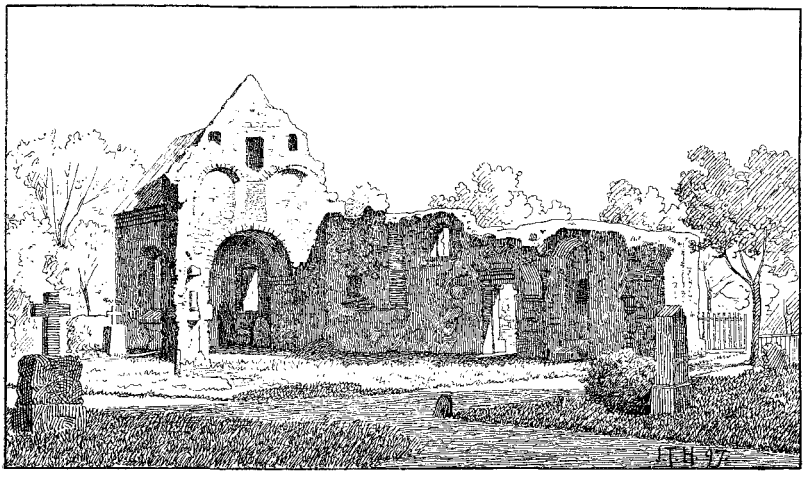

Øster-Mariæ Kirkes Ruin.

med Mølle, *Randklevegaarde*, *Elleby*, *Skrulle*, *Kirkeby*, *Gadeby*, med Mølle, m. m. *Lindet* og *Glappe*, Huse.

Øster-Mariæ (Østermarker) Sogn, der danner een Sognekommune, men er delt i to Sognefogeddistrikter, hører under Øster Herreds Jurisdiktion (Svaneke), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens nordøstl. Lægedistr. (Allinge), 4. Landstingskr. og Bornholms Amts 2. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 16. (nordl. Distr.) og 17. Lægd (sydl. Distr.). Kirken ejer sig selv.

Øster-Mariæ Kirke er opført 1890—91 (indviet $^{18}/_{10}$ 1891) omtr. 50 Al. N. Ø. for den gamle Kirke, der nedbrødes 1885—90, og hvoraf en Del (det nederste af Taarnet, Skibets sydl. Mur og Koret med Korrundingen) nu bevares som Ruin*). Kirken er

*) Den gamle Kirke, hvis Nedbrydning maa beklages, da den havde særlig Interesse ved sin Bygningsmaade, der mindede om Aa Kirke og flere gotlandske Kirker, var opført af Kamp med Anvendelse af Cementsten og bestod af Skib, Kor med Korrunding, bredt Taarn mod V., et meget gammelt Vaabenhus mod S. og et nyere mod N. Skibet var dækket med et buet Træloft, men ved Nedbrydningen opdagede man, at det oprindelig havde haft to jævnsides løbende Tøndehvælvinger, som hvilede paa to Piller i Skibets Midte. Korbuen var meget bred; Koret havde Tønde-, Korrundingen Halvkuppelhvælving; over Korhvælvingen var der et lille Rum, dækket med en Tøndehvælving, som dannede Underbygningen til et Tag, hvilken kun bestod af Murværk og var dækket med Kalkstensfliser (se Aarb. f. n. Oldk. 1895, S. 248).

opført efter Tegn. af Arkitekt A. Clemmensen af kløvet Kamp med delvis indvendig Murstensbeklædning som en Korskirke i romansk Stil. Den rummer omtr. 1000 Tilhørere og har Kor med Korrunding samt et aflang-firkantet Taarn mod V. Indgangen er i Vestsiden af Taarnet, hvis nederste Rum danner en Forhal med Tøndehvælving. Skibet har højtsiddende Vinduer og et i mørke Farver med hvide Zigzaglinier holdt Bjælkeloft; Koret er hævet nogle Trin. Omkring Korbuen er der malet Skriftsteder. Alterbordet er holdt i gammel, romansk Stil med Kors, Guld og Farver; Prædikestolen har Fyldinger fra den gamle Stol fra 1552; Døbefonten er af Sandsten. I Forhallen hænger et fra den gamle Kirke bevaret, 1687 opsat Epitafium over den fra Opstanden 1658 bekendte Jens Pedersen Kofoed (Portræt af ham, to Hustruer og 24 Børn); smstds. to af Lorentzen malede Billeder af Guvernør G. Albr. Kofoed, † 1808, og Hustru, hvis Gravsteder findes uden for Vestmuren af den gamle Kirkes Vaabenhus. — Ved Kirken findes 4 Runesten; paa den ene staar: „Rarni og Sibi og Tofi de rejste Sten efter Ketil, Fader deres. Christ hjælpe hans Sjæl"; paa den anden: „Arni og Tofi og Asgodr lod rejse Stenen efter Sibe, Broder deres. Christ hjælpe hans Sjæl;" paa den tredje: „Audi og Vinbekal de rejste Stenen efter Gunulf, Broder deres god, og efter Aksil;" paa den fjerde: „Gudmund og Godske hug Stenen for Aase og Arinbjørn. Gode Gud miskunde meget deres Aander".

Maglegaard ejedes i 1. Halvdel af 15. Aarh. af Aage Nielsen (Sparre), Høvedsmand paa Bornholm, derefter af Sønnen Niels Aagesen, † 1495, Peder Lang og Niels

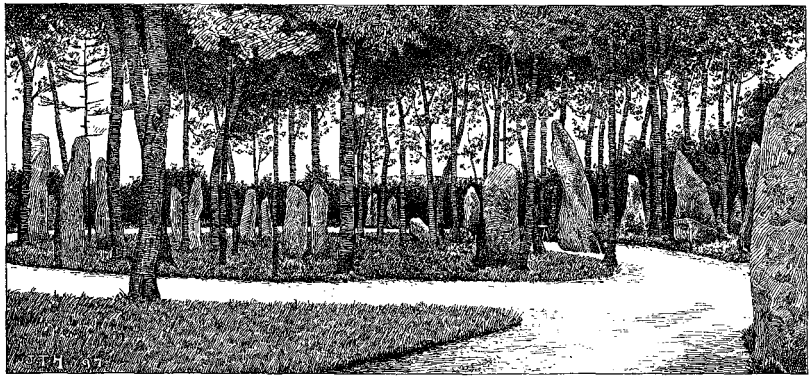

Louiselund.

Brahe, henrettet 1529, og hans Hustru Fru Anne Lang. Efter Midten af 16. Aarh. mageskiftede Peder Oxe den til Kronen. Fr. III overdrog den $^{15}/_{12}$ 1660 til Jens Pedersen Kofoed i hans Tjenestetid som Kaptejn, senere for hans og Hustrus Levetid. Faa Aar efter Enken, Elisabeth Akelejes Død solgtes den ved Fællesauktion over Kronens Gaarde 1744 for 1280 Sletted. til Kofoeds Dattersøn Gabr. Larsen Kofoed, i hvis Slægt den senere er nedarvet. — *Kofoedgaard* har fra Midten af 16. Aarh. været i Familien Kofoeds Besiddelse i lige mandlig Linie. — *Gyldensgaard* tilhørte i 17. Aarh. Kronen og blev tillagt Landsdommeren som Bolig, saaledes $^{28}/_{12}$ 1658 Peder Olsen, Borgmester i Hasle, da han som Belønning for sin Daad (se S. 30) blev Landsdommer; da han omtr. 1670 tog sin Afsked, gav Kongen ham Bjærgegd. i Vester-Mariæ S. til Eje og Arv. — *Halsegaard.* har sikkert Navn af Adelsslægten Hals, af hvilken Peder H. døde omtr. 1406 og Jørgen H. nævnes 1523 her i Sognet. — Esbern Juel, Væbner, boende i Øster-Mariæ, nævnes 1448—57.

Taarnet havde 4 Stokværk, hvoraf det nederste var hvælvet og forbandtes med Skibet ved to Rundbuer, som bares af en Midtpille; i den sydl. Taarnmur førte en Vindeltrappe op til det ligeledes hvælvede 2. Stokværk; 3. Stokværk havde to ved en Midtbue adskilte Hvælvinger; 4. Stokværk, der kun var noget over 3 F. højt (dog vistnok ikke oprindeligt), havde 6 Muraabninger og bar Taget. Ved en Undersøgelse under Nedbrydningen fandt Prof. Kornerup i Alterets Grundvold to Sølvmønter fra Erik Plovpennings Tid, hvoraf den ene med Lunds Ærkebisp Uffos Navn (1228—50), saaledes at man deraf temmelig nøje kan bestemme Kirkens Alder. I Kirken var der Rester af Kalkmalerier (de ses til Dels endnu), vistnok fra Midten af 15. Aarh. (se *Brunius*, Konstanteckn. S. 221, *H. J. Holm*, B.'s ældgl. Kirkeb. S. 9, *A. Clemmensen*, Beskr. og Tegn. over Øster-Mariæ Kirke, Kbh. 1894, og *Magn. Petersen*, Kalkmal. S. 145).

Lige ved Maglegaard ses endnu de $22^1/_2$ F. lange og $18^1/_2$ F. brede Fundamenter af *St. Mauritii og St. Margrethe Kapel*, der var bygget af den ovennævnte Aage Nielsen; 1432 nævnes et Afladsbrev til det; 1457 forpligtede Præsten i Øster-Mariæ sig til at holde en ugentlig Messe i Kapellet, fordi han af Aage Nielsen havde faaet en Gaard i Sognet; 1480 udstedte Ærkebisp Jens Brostrup et Afladsbrev for dem, der besøgte eller skænkede noget til Kapellet.

I den lille, omgærdede Skovplantning *Louiselund* ved Vejen mellem Svaneke og Øster-Mariæ Kirke findes den største bevarede Bautastensgruppe paa Bornholm med omtr. 70 Sten, hvoraf flere ere meget smukke og indtil 8 F. høje. Stenene tillige med Grunden bleve 1851 købte af Fred. VII og tilhøre nu Stiftelsen paa Jægerspris, paa hvis Bekostning de vedligeholdes. Under Nationalmuseet fredes tre Gravhøje, to Helleristningsstene samt Oldtidsmonumentet *„Hellig Kvinde"* tæt Ø. for Gyldens Aas Udløb; det bestaar af en stor, opretstaaende og en væltet Bautasten foruden en oval Ring af 9 opretstaaende, mindre Sten. — Ved Lyrsbyvejen staar en Runesten, *Brohusstenen*, hvorpaa staar: „Bufi hugge lod Sten efter Thukil".

Ibsker Sogn omgives af Øster-Mariæ Sogn, Svaneke Købstadsjorder, Østersøen og Sønder Hrd. (Neksø Købstadsjorder, Bodilsker og Poulsker S's. Udmarkslod.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $^1/_2$ Mil S. V. for Svaneke og $^3/_4$ Mil N. V. for Neksø. Den nordl. og nordøstl. Del er som de foregaaende Sogne rig paa Naturskønheder og gennemfuret af smaa Vandløb, som Vaseaa, Skovsholmbæk, Flisebæk og Kurebæk. Den sydvestl. Del, som hører til Højlyngen, er et stærkt kuperet, lynggroet Klippeparti, som dog i de sidste 20—30 Aar til Dels er blevet beplantet med Naaletræer, og hvor Graniten ofte træder frem i store Flader; det er de saakaldte *Helvedesbakker* (Helledesbakker; Navnet kommer af Helljueesb., ɔ: de yndige B.) og *Paradisbakker*, højeste Punkt 361 F., 113 M., gennemskaarne af mange dybe Kløfter (saaledes Dybedal) med bratte Klippevægge og smaa Fjældsøer. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Svaneke til Neksø.

Fladeindholdet var $^{16}/_7$ 1896: 5782 Td. Ld., hvoraf 2407 besaaede (deraf med Hvede 158, Rug 377, Byg 496, Havre 518, Bælgsæd 91, Blandsæd til Modenh. 416, Grøntf. 88, Kartofler 111, andre Rodfr. 147), medens der henlaa til Afgræsn. 990, Høslæt, Brak, Eng m. m. 574, Have 49, Skov 675, Moser og Kær 84, Heder, Stenmarker osv. 836, Byggegr., Veje 147, Vandareal m. m. 20 Td. Kreaturhold 1893: 473 Heste, 1634 Stkr. Hornkv. (deraf 1076 Køer), 782 Faar og 926 Svin. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^1/_1$ 1895: $599,_4$ Td. (413 Td. alm.). Der var 99 Selvejergaarde med $521,_6$, 12 Arvefæstegd. med $29,_4$, 211 Huse med $43,_7$ Td. Hrtk. og 177 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1890: 1694 (1801: 949, 1840: 1329, 1860: 1454, 1880: 1622), boede i 362 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 17 levede af immat. Virksomh., 815 af Jordbr., 371 af Fiskeri, 247 af Industri, 26 af Handel, 30 af Skibsfart, 110 af forsk. Daglejervirks., 46 af deres Midler, og 32 vare under Fattigv. Fiskeriet har meget stor Betydning.

I Sognet: *St. Ibs Kirke*, ved Landevejen, og i Nærheden *Præstegaarden* og *Nordre Skole* (Kirkeskolen); desuden *Søndre Skole*, *Listed Skole* og *Aarsdale Forskole*, Andelsmejeriet *Vaddam* 2 Møller ved Aarsdale og nogle Stenbrud. Fiskerlejerne *Listed*, med Statstelefonstation og Havn, anl. 1879—80 af H. Zahrtmann (den bestaar af 4 Bassiner med 7—9 F. Vand) og *Aarsdale*, med Mølle og Havn, anl. 1867—72, udvidet 1885—86 (Inder- og Yderhavn, indtil 8 F. Vand). *Frennegaard* har $27^1/_2$ Td. Hrtk. (19 Td. alm.), 182 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 14 Skov, 3 Stenbakker, Resten Ager; til Gaarden høre 3 jordløse Huse. *Tingfogedgaard* har $18^7/_8$ Td. Hrtk. (13 Td. alm.), 139 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 18 Skov, 5 Veje m. m., Resten Ager. *Brændesgaard* (11. Vornedegd.) har $17^1/_2$ Td. Hrtk. (12 Td. alm.), $119^1/_2$ Td. Ld., hvoraf $12^1/_2$ Skov, Resten Ager. Af andre større Gaarde nævnes: *Skovsholm* (Proprietærgd.), *Ryttergd.*, *Nørregd.* (Proprietærgd.) og *Køllergd.*,

desuden *Kaasegd.* og *Tygegd.* (begge Proprietærgd., tidligere hørende til Skovsholm). Saml. af Gaarde: *Brændesgaarde*, *Paradisgaarde*, *Klinteby* m. m. *Grisby* og *Nørremark*, Huse.

Ibsker S., der danner en egen Sognekommune, hører under Øster Herreds Jurisdiktion (Svaneke), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens nordøstlige Lægedistr. (Allinge), 4. Landstingskreds og Bornholms Amts 2. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 15. Lægd. Kirken ejer sig selv.

St. Ibs Kirke er opført af utilhuggen Kamp (kun paa Hjørnerne er den tilhuggen), dog med Anvendelse af Cementsten, og bestaar af Skib, Kor med Korrunding, Taarn mod V., yngre Vaabenhus mod S. og en stor, af Mursten 1870 opført Tilbygning mod N. Skibet har et nyt, fladt Bræddeloft, Koret sin oprindelige Tønde-, Rundingen en Halvkuppelhvælving. Det mere end almindeligt store Taarn, det eneste af de bornholmske Forsvarstaarne, der er bevaret uforandret, er i 4 Stokværk, hvoraf de 3 have hver to Tøndehvælvinger, der gaa i Kirkens Retning, og i Midten en firkantet

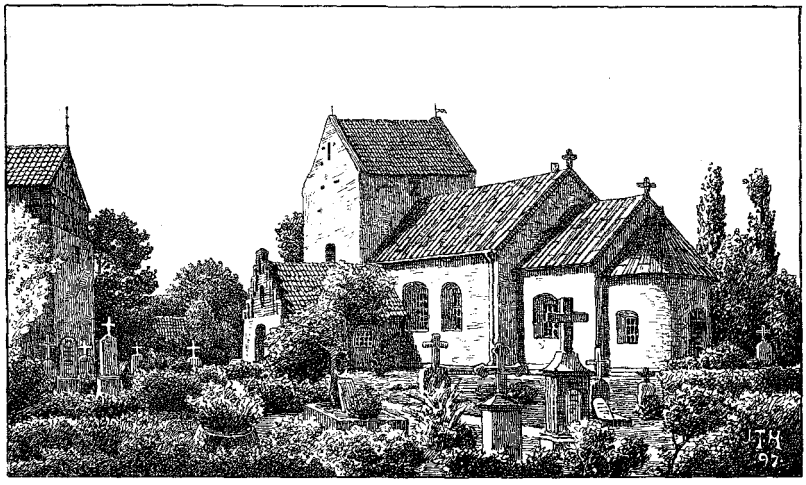

St. Ibs Kirke.

Midtpille med Buer i Ø. og V.; Trappen i Taarnet ligger i Syd-, Nord- og Vestmuren; 4. Stokværk, der har store, nu for det meste tilmurede slanke Aabninger, bærer Taget, som har Gavle i N. og S. Kirken har særskilt Klokketaarn. Altertavlen er Kopi efter et Maleri af C. V. Eckersberg (Christus i Gethsemane); Prædikestolen er fra 2. Halvde laf 18. Aarh., Døbefonten er af Kalksten. I Kirken en Series pastorum, opsat 1677 (se *Brunius*, Konstanteckn., S. 227, og *H. J. Holm*, B.'s ældgl. Kirkeb., S. 10).

I Sognet har ligget et *St. Anders Kapel.*

Ved Sognets Sydvestgrænse ligger i Højlyngen ved den nu udtørrede lille Borre Sø paa en 67 F. høj Klippebanke et meget gammelt Voldsted, *Gamleborg*. Borgpladsen, der er over 600 F. lang og omtr. 250 F. bred, er omgiven af et lavt, af Sten og Jord opført Brystværn. Der er ikke fundet Spor af Bygninger — Banken blev uden noget Resultat undersøgt 1824 af Prins Chr. Fred. (Chr. VIII) —, men Brystværnet og en underliggende Afsats rundt om Bakkeskraaningen have vistnok haft Forsvarsværker af Træ. — N. Ø. for Rabekkegd. er der 1853 sløjfet et Voldsted (omtr. $^3/_4$ Td. Ld.), indhegnet med en mandshøj Jordvold.

I Helvedesbakkerne ligger en af Ejeren fredlyst Rokkesten. — Ved Kysten mellem Neksø og Aarsdale findes ude i Søen en flad Klippe, *Malkværnen*, om hvilken Bølgerne bryde sig stærkt under Paalandsstorm.

Skovsholm tilhørte 1572 Peder Uf, 1624 Christen Clausen Køller og 1639 Major Chr. Maccabæus († 1664), derefter Sønnen Kapt. Chr. M. († 1687), Landsdommer

Ancher Müller († 1716) og er senere nedarvet i den nuv. Ejers Slægt (Kofoed). I Dansk Folkemus. i Kbh. findes den gamle panelerede „Skovsholmsstue" fra denne Gaard. — En af *Brændesgaardene* (Brennesgrd.) overdroges 1544 som fri Ejendom af Raadet i Lübeck til Thønnes Wiltfang, der endnu 1573 havde den.

En Væbner, Peder Svendsen, i St. Jeps Sogn nævnes 1457 og en Frimand Peder Jul smstds. 1493.

Paa *Frennemark* S. Ø. for Svaneke, et udstrakt Lyngstykke, der i sin Tid har været Eksercerplads for Militsen, er der nær ved Stranden truffet Kulturlag med Oldsager baade af ældre og yngre Stenalders Former, endvidere Stenaldersgrave, Brandpletter (se Danm. geol. Unders., *K. Rørdam*, Beretn. om en geol. Unders. paa Frennemark, Kbh. 1895) samt nogle ejendommelige Hustomter fra Middelalderen. Disse vise sig hyppigst som aflange Fordybninger, omgivne af en Jordvold, og herunder træffes Rester af Kampestensmure, der indeslutte 12—30 F. lange Rum; i Tomterne er der fundet Redskaber, Potteskaar, Dyreben og nogle Mønter, der vise, at Husene have været beboede i 14—15. Aarh.; mulig have de været Fiskerboder. Paa Frennemark er der 3 fredlyste Bautasten, af hvilke en, 9 F. høj over Jorden, er Øens største, nu bevarede. Desuden ere fredlyste: paa Listed Frihed to smukke Bautasten, ved Grisby 5 Bautasten, ved Søndre Skole 1, den eneste tilbagestaaende af en stor Gruppe, „Tingstenene", ved Tingfogedgaard en Høj med Bautasten, i Listed Vang en Gravhøj, ved 10. Vornedegd. to store Høje og ved Frennegaard 3 Helleristningssten, en Bautasten og en Høj med Jættestue. Ved Munkegaard er der gjort et større Sølvfund fra Vikingetiden, med Smykkesager, Perler og Mønter (se S. 13). Paa Granitbakken *Himmelshøj* er der undersøgt en større Gravplads fra den ældre Jærnalder, med omtr. 160 Brandpletter, og et lignende Antal Brandpletter og henved 60 Røser ere undersøgte paa *Mandhøj*.

Langs Kysten er der flere gamle Skanser, deribl. Malkværnskansen, hvor Albret Wolfsen faldt (se S. 49).

Sønder Herred.

Sogne:

Bodilsker, S. 94 — Poulsker, S. 95. — Pedersker, S. 96. — Aaker, S. 98.

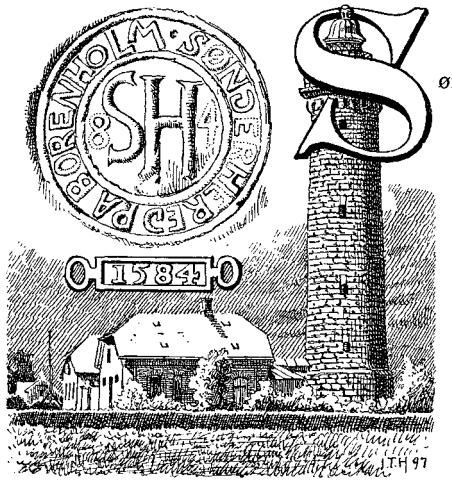

Sønder Herred, det største af de bornh. Herreder, begrænses af Øster Hrd. (Ibsker og Øster-Mariæ S.) og Vester Hrd. (Vester-Mariæ S.) samt Østersøen. Mod S. udsender det Øens Sydøstspids, Dueodde. Den største Udstrækning fra Ø. til V. er omtr. $2^1/_4$ Mil, fra N. til S. er der omtr. $1^1/_2$ Mil. Herredet hører hovedsagelig til Sandstens- og Skifer- og Cementstensformationen; den nordligste Del hører dog til Granitplateauet. Mod S. løbe nogle af Øens største Vandløb, Læsaa, Grødby Aa og Øle Aa. Skov findes spredt over hele Herredet (3700 Td. Ld.). Efter

Matr. gaar der i Gennemsnit omtr. $12,_2$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk. (18 Td. paa 1 Td. alm. Hrtk.). Efter Matrikuleringen var Herredets Fladeindhold ansat til 28,948 Td. Ld. ($2,_9$ □ Mil, $160,_7$ □ Km.). Ager og Engs Hartkorn var $^1/_1$ 1895 $2238,_3$ Td. (1542 Td. alm.). Folketallet var $^1/_2$ 1890 i Landdistrikterne 5761 (1801: 3522, 1840: 4412, 1860: 5031, 1880: 5992). I Herredet ligge Købstæderne Neksø og Aakirkeby. I gejstlig Henseende danner Herredet eet Provsti med Øens andre Herreder. I verdslig Henseende hører det under Sønder Herreds Jurisdiktion og under Amtets 5. (Bodilsker og Poulsker) og 6. Forligskreds (Pedersker og Aaker S.).

Bodilsker Sogn, forenet med Neksø, omgives af Neksø Købstadsjorder, Østersøen, Poulsker, Pedersker (samt deres Udmarkslodder) og Aaker Sogne samt Øster Hrd. (Ibsker S.). Kirken, midt i Sognet, ligger henved $^1/_2$ Mil V. for Neksø og $1^1/_4$ Ø. for Aakirkeby. Den nordvestl. Del hører til Graniten og Højlyngen, langs med hvis Rand den lange, smalle *Døvredal* gaar; østligere, paa den anden Side af den side Eng, der gennemstrømmes af Øle Aa, strækker som en Udløber af Helvedesbakkerne en smal Klipperyg sig ind i Sognet, med Slamrebjærg, 291 F., 91 M. Den øvrige Del af Sognet hører til Sandstensformationen og er for det meste noget bølgeformet. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aakirkeby til Neksø; Jærnbanen vil komme til at gennemskære Sognets sydl. og østl. Del, med Station ved Andelsmejeriet og Holdeplads ved Balkemølle.

Fladeindholdet var $^{16}/_7$ 1896: 5850 Td. Ld., hvoraf 2360 besaaede (deraf med Hvede 89, Rug 442, Byg 282, Havre 478, Bælgsæd 26, Blandsæd til Modenh. 566, til Grøntf. 84, Kartofler 133, andre Rodfr. 215, andre Handelspl. 42), medens der henlaa til Afgræsning 1003, Høslæt, Brak, Eng m. m. 773, Have 56, Skov 1021, Moser og Kær 53, Heder, Stenmarker osv. 404, Byggegr. og Veje 150, Vandareal m. m. 30. Kreaturhold 1893: 376 Heste, 1556 Stk. Hornkvæg (deraf 1052 Køer), 717 Faar, 946 Svin og 6 Geder. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^1/_1$ 1895: $495,_6$ Td. (341 Td. alm.). Der var 76 Selvejergaarde med $428,_8$, 4 Arvefæstegd. med $8,_4$, 146 Huse med $45,_9$ Td. Hrtk. og 43 jordløse Huse, Befolkningen, $^1/_2$ 1890: 1261 (1801: 704; 1840: 899, 1860: 1005, 1880: 1300), boede i 254 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 21 levede af immat. Virksomhed, 907 af Jordbr., 182 af Industri, 29 af Handel, 4 af Skibsfart, 38 af andre Erhv., 59 af deres Midler, og 21 vare under Fattigv.

I Sognet: *St. Bodils Kirke*, ved Landevejen; ved den *Præstegaarden* og i Nærheden *Nordre Skole* og *Nordre Friskole*, desuden *Søndre Skole*, et Missionshus (opf. 1879) mod S., der tillige bruges som Friskole, et Andelsmejeri og 3 Møller. Ejendommen *St.* (Proprietærgd.) og *Lille Kannikegaard* har $25^3/_4$ Td. Hrtk. ($17,_8$ Td. alm.), 293 Td. Ld., hvoraf 245 Ager, 4 Eng, 23 Skov; til Ejendommen høre 4 Lejehuse med 14 Td. Ld. Af andre større Gaarde mærkes: *St. Krusegd.*, *St. Pilegd.*, *Brandsgd.*, *Kølleregd.* og *St. Hallegd.* Saml. af Gaarde: *Langede By*, *Gadeby*, *Stenseby*. — Paa Slamrebjærg er der Granitbrud.

Bodilsker S., der danner en egen Sognekommune, hører under Sønder Herreds Jurisdiktion (Neksø), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens sydvestl. Lægedistr. (Rønne), 4. Landstingskr. og Bornholms Amts 2. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 22. Lægd. Kirken ejer sig selv.

St. Bodils Kirke (1429 og 1448 Botulfs) er opført af Kamp med Anvendelse af Cementsten og bestaar af Skib, meget kort Kor med Korrunding, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S., alt opf. samtidigt undt. det yngre Vaabenhus. Skib og Kor have yngre Tøndehvælvinger af Træ, Korrundingen har den oprindelige Halvkuppelhvælving; paa hver Side af Korbuen er der en Alterniche. Taarnet har 4 Stokværk. Det nederste, der aabner sig ind til Skibet med en stor Rundbue, hvori atter to af en firkantet Midtpille baarne Tvillingbuer, har to Tøndehvælvinger, der hvile paa to Buer, som ere spændte i Ø. og V. fra en Pille midt i Rummet. Taarntrappen fører op i Sydmuren; 2. Stokværk har een stor Tøndehvælving, der gaar i modsat Retning af Hvælvingerne nedenunder; 3. og 4. Stokværk ere nu i eet, idet Bjælkeloftet mellem dem (man ser Bjælkehullerne) er afbrudt. Paa den ene af Taggavlene, der i Tidens Løb have faaet i høj Grad uregelmæssige Kamme, staar Aarstallet 1666. Altertavlen (Christus paa Vejen til Emaus) er malet 1856 af Roed; Prædikestolen er i senere Renæssancestil, Sandstensdøbefonten i Bægerform fra den senere Middelalder. I Skibet en Tavle over Antallet af de døde i Pestaarene 1618 og 1654 (henholdsvis 5236 og 4942); i Taarnrummet er indmuret en Ligsten over Præsten Simon Birch Plockross, † 1786; i den udvendige Taarnmur Brudstykke af en Ligsten fra romansk Tid med et Kors. I Taarnet er indmuret en Runesten, hvorpaa staar: „I . . . ata lod hugge Stenen efter Turfast Broder sin og Gudmund"; paa en anden staar: „Thurkil og Alfkil rejste Sten denne efter Eykil, Fader deres". Paa Kirkegaarden er der et særskilt Klokketaarn. (Om Kirkebygn. se *Brunius*, Konstanteckn., S. 234, og *H. J. Holm*, B.'s ældgl. Kirkebygn., S. 11).

Hallegaard tilhørte 1580 Christen Clausen Køller og 1608 Jakob Køller.

Den største Brandpletsplads paa Øen har utvivlsomt været den, som er funden ved *Kannikegaard*. Der er her undersøgt omtr. 800 Brandpletter, hvorfra hidrører en stor Mængde Vaaben, Smykker og Lerkar; et Par hundrede Brandpletter ligge endnu urørte under Jordfladen, og ligesaa mange ere i tidligere Tid blevne forstyrrede. En anden betydelig Gravplads er bleven undersøgt paa *Slamrebjærg*. Ogsaa paa Bautasten er Sognet rigt. I Kratskoven *Gryet* noget N. for Præstegaarden findes Øens næststørste, nu bevarede Samling, bestaaende af omtr. 60 Sten; paa *Hjortebakke* staa 17 Sten i Gruppe, paa Bodilsker Udmark een, „Gamle Haagen", og ved Langede By to (alle fredlyste). En anselig Jættestue, „Bønnestenene", med et 5 F. højt Kammer, findes ved den sydligste Stensebygaard; i *Døvredal* ligger der mellem en stor Mængde Røser 3 Skibssætninger.

Poulsker Sogn, det sydøstligste paa Øen, omgives af Bodilsker Sogn, Østersøen og Pedersker Sogn; et Enklave (Sognets Andel i Udmarksjord.) ligger mod N. ved Øster Hrd.'s Sydgrænse. Kirken, mod V. i Sognet, ligger henved 1 Mil S. V. for Neksø og $1^1/_4$ Mil S. Ø. for Aakirkeby. Sognet hører næsten helt til Skifer- og Cementstensformationen. Næsten hele Sognets Grænse mod Havet dannes af en Flyvesandsstrækning, „Strandmarken", der ved *Dueodde*, Øens sydligste Punkt, naar en Bredde af omtr. $^1/_6$ Mil; Klitterne, hvoraf nu en betydelig Del er beplantet, blive her indtil 50 F. høje. Overfladen er i øvrigt temmelig jævn; mod V. hæver Rispebjærg sig til 150 F., 47 M. Gennem Sognet gaar den sydl. Landevej fra Rønne til Neksø; den nordvestl. Del vil blive gennemskaaren af Jærnbanen.

Fladeindholdet var $^{16}/_7$ 1896: 5699 Td. Ld., hvoraf 1793 besaaede (deraf med Hvede 37, Rug 388, Byg 262, Havre 370, Bælgsæd 32, Blandsæd til Modenh. 429, Grøntf. 97, Kartofler 82, andre Rodfr. 84, andre Handelspl. 12), medens der henlaa til Afgræsn. 920, Høslæt, Brak, Eng m. m. 569, Have 47, Skov 805, Moser og Kær 155, Heder, Stenmarker osv. 1243, Byggegr. og Veje 147, Vandareal m. m. 20 Td. Kreaturhold 1893: 362 Heste, 1231 Stkr. Hornkv. (deraf 828 Køer), 657 Faar og 628 Svin. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^1/_1$ 1895: $413,_3$ Td. (284 Td. alm.). Der var 79 Selvejergaarde med 359, 3 Arvefæstegd. med $4,_5$, 134 Huse med $36,_9$ Td. Hrtk. og 34 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1890: 1141 (1801: 677, 1840: 968, 1860: 1068, 1880: 1101), boede i 237 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 38 levede af immat. Virksomhed, 700 af Jordbr., 105 af Fiskeri, 129 af Industri, 8 af Handel, 6 af Skibsfart, 78 af forsk. Daglejervirks., 43 af deres Midler, og 34 vare under Fattigv.

I Sognet: *St. Pouls Kirke*, ved Landevejen; i Nærheden *Præstegaarden* og *Vestre Skole*; desuden *Østre Skole* og *Forskole* (begge ved Snogebæk), en Forsamlingsbygning (opf. 1890) i Snogebæk, Andelsmejeriet *Bækkedal* og flere Møller (deribl. *Vibemølle* og *Strandmølle*). Fiskerlejet *Snogebæk*, beliggende mellem Salthammer Odde, hvorfra det farlige Salthammer Rev skyder sig ud, og Brorev Odde, har en 1888—89 af Ingeniør H. Zahrtmann anlagt Baadehavn (6—8 F. Vand), der paa Grund af den sandførende Strøm langs Kysten er lagt omtr. 150 Al. fra Land, og er forbunden med Kysten ved en Bro („Øhavn"). Ved Havnen er der Redningsstation. Fra Snogebæk er det undersøiske Telegrafkabel til Rusland nedlagt. Paa *Dueodde* er der opført to Fyr (første Gang tændte $^1/_3$ 1880). Hovedfyret, noget over 2700 Al. fra Oddens Spids, er et hvidt, fast Fyr af 1. Grad med Blus hvert $1^1/_2$ Minut; Fyrtaarnet (se Vignetten S. 93), der er bygget af Granit (fra Slamrebjærg), ligger 40 F. o. H. og er 124 F. højt, Flammens Højde 150 F., Lysvidden $4^1/_2$ Mil. Bifyret, omtr. 900 Al. fra Oddens Spids, er ligeledes et hvidt, fast Fyr (af 3. Grad); det ottekantede, af røde Mursten opførte Taarn ligger 20 F. o. H. og er 48 F. højt, Flammens Højde 50 F., Lysvidden 3 Mil. Ved Bifyret er Taagesignal (Sirene). Af større Gaarde nævnes *Markeregaard*. Saml. af Gaarde: *Dyndeby*, *Tjørneby* og *Kroggaarde*.

Poulsker S., der danner en egen Sognekommune, hører under Sønder Herreds Jurisdiktion (Neksø), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens sydvestl. Lægedistr. (Rønne), 4. Landstingskr. og Bornholms Amts 2. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 23 Lægd. Kirken ejer sig selv.

St. Pouls Kirke er opført af Cementsten, lagte i regelmæssige Skifter, og bestaar af Skib, kort Kor med Korrunding og senere tilbygget Sakristi mod N. samt yngre Vaabenhus mod S. Hele Bygningsstilen viser, at den er meget gammel. Skib og Kor, der ere meget høje (det sidste senere noget forhøjet), have Bjælkeloft, Korrundingen Halvkuppel. Over den smukke, høje Korbue findes der i Midten en lille, af Sten udhuggen Figur med Bog i Haanden og Glorie om Hovedet samt Runeindskrift paa Bogen og Glorien (Kirkens Værnehelgen?) og paa hver Side Spor af en Alterniche. Den udvendige, nu tilmurede Dørindfatning, med rig Profilering af Halvsøjler, minder om Overgangsstilen til Gotiken; paa Skib og Kor er der Friser og Rundbuer. Der er intet Taarn, og det er uvist, om der nogen Sinde har været noget. Ø. for Kirken ligger et særskilt Klokketaarn. Aar 1871 blev Skibet betydeligt forlænget mod V.; 1881 foretoges en delvis Restauration under Ledelse af Ingeniør H. Zahrtmann. Altertavlen er et tarveligt Arbejde fra 18. Aarh.; Prædikestolen vist fra Slutn. af 17. Aarh., Kalkstensdøbefonten er som den i Bodilsker. I Korbuens nordl. Side en Sten over Præsten Jørgen Kofoed, † 1780, med et udhugget Brystbillede af ham. I Kirken en Series pastorum (om Kirkebygn. se *Brunius*, Konstanteckn., S. 237, og *Holm*, B.'s ældgl. Kirkeb., S. 12). Paa Kirkegaarden en Runesten.

Paa Kommunens Udmark er der fredlyst to store, smukke Bautasten med omgivende brolagt Plads, samt en tredje lignende Plads; ved Dammegaard ligge 3 fredlyste Gravhøje.

Pedersker Sogn omgives af Østersøen, Poulsker, Bodilsker og Aaker Sogne; mod N. ligger ved Øster Hrd.'s Sydgrænse et Enklave (Andel i Udmarksjord.). Kirken, midt i Sognet, ligger omtr. $1^1/_2$ Mil S. V. for Neksø og $^3/_4$ Mil S. Ø. for Aakirkeby. Overfladen, der hører til Sandstens- og Skifer- og Cementstensformationen, er temmelig jævn og ikke rig paa Skov; ved Stranden ligge Flyvesandsstrækninger, „Sømarken" eller „Bakkerne", der nu paa enkelte Steder ere beplantede. Paa Østgrænsen berører Rispebjærg (se Poulsker) Sognet; gennem den østl. Del løber Øens største Vandløb, Øle Aa. Gennem Sognet gaar den sydl. Landevej fra

Rønne til Neksø; den nordl. Del vil blive gennemskaaren af Jærnbanen med Holdeplads ved Andelsmejeriet.

Fladeindholdet var $^{16}/_{7}$ 1896: 5379 Td. Ld., hvoraf 2024 besaaede (deraf med Hvede 20, Rug 425, Byg 345, Havre 403, Boghvede 4, Bælgsæd 45, Blandsæd til Modenh. 341, Grøntf. 136, Kartofler 99, andre Rodfr. 165, andre Handelspl. 41), medens der henlaa til Afgræsn. 833, Høslæt, Brak, Eng m. m. 471, Have 44, Skov 736, Moser og Kær 89, Heder, Stenmarker osv. 1034, Byggegr. og Veje 126, Vandareal m. m. 21 Td. Kreaturhold 1893: 340 Heste, 1353 Stkr. Hornkv. (deraf 872 Køer), 1066 Faar og 565 Svin. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^{1}/_{1}$ 1895: $403,_{4}$ Td. (278 Td. alm.). Der var 53 Selvejergaarde med $320,_{8}$, 18 Arvefæstegd. med 41, 105 Huse med $31,_{0}$ Td. Hrtk. og 46 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1890: 1034, (1801: 739, 1840: 875, 1860: 980, 1880: 1124), boede i 223 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 9 levede af immat. Virksomh., 711 af Jordbr., 79 af Fiskeri, 139 af Industri, 20 af Handel, 25 af andre Erhv. og 38 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet *St. Peders Kirke*, ved Landevejen; i Nærheden *Præstegaarden* og *Skolen*; desuden *Nordre* og *Søndre Forskole*, et Andelsmejeri („Pedersker"), hvor der bliver Jærnbaneholdeplads, og en Cementfabrik samt flere Møller. Fiskerlejet Bakkerne ved Ølehammer Odde. *Eskesgaard* (*Eskildsgaard*, Proprietærgd.) har $17^{1}/_{8}$ Td. Hrtk. (12 Td. alm.), 330 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, 75 Skov, 44 Strandmark og Klitter, 16 til et Fæstehus paa Livstid, Resten Ager. Af andre større Gaarde nævnes: *Lille Myregaard*, *Munkegaard* og *Loftsgd.* Saml. af Gaarde: *Kjellingby*. Desuden *Vester-* og *Øster Sømarkshuse*.

Pedersker S., der danner en egen Sognekommune, hører under Sønder Herreds Jurisdiktion (Neksø), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens sydvestl. Lægedistr. (Rønne), 4. Landstingskr. og Bornholms Amts 2. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 24. Lægd. Kirken ejer sig selv.

Peders Kirke er i sine oprindelige Dele opført af tilhuggen Cementsten i smukt Skifte og bestaar af Skib, Kor med Korrunding, senere tilbygget Taarn, af utilhuggen Kamp, mod V. og et nyt Vaabenhus, af Mursten, mod S. (paa Gavlen staar: 1864). Taarnet og Koret ere byggede skævt paa Kirken, idet det første drejer mod N., det andet mod S. Skibet og Koret have fladt Bjælkeloft, Korrundingen Halvkuppel. Der er Spor af et oprindeligt Vindue paa Nord- og Sydsiden af Skibet og af 3 lign. i Korrundingen. Paa hver Side af Korbuen er en Alterniche. Taarnet har tre Afdelinger med Bjælkelofter; i Sydmuren er der med Adgang udefra en Trappe op til 2. Stokværk; Østmuren er opført paa den oprindelige Kirkegavl, og hele den plumpe Bygningsform viser, at Taarnet er opført meget senere end Kirken, maaske endog efter Reformationen; om det fra først har været indrettet som nu, kan ikke afgøres. Kirken er 1880 bleven restaureret under Ledelse af Arkitekt M. Bidstrup. Altertavlen (den kananæiske Kvinde) er malet 1876 af C. Chr. Andersen; Prædikestolen er formentlig fra Fr. IV's Tid; Kalkstensdøbefont som den i Bodilsker. I Kirken en Series pastorum. Det saakaldte „Bondeveddes Bæger" (se ndfr.), der indtil den nyeste Tid fandtes i Præstegaarden, men forsvandt under Kirkens Restauration 1880, var vistnok en Kalk fra den senere katolske Tid (polygon Form med smaa Helgenfigurer i Relief). Paa Kirkegaarden en Ligsten med Indskrift: „1587 H. H. Prest til Perskirke", formentlig den første Præst her efter Reform., Hans Hendriksen, † 1587 (se dog *Thurah*, Beskr. S. 97). (Om Kirkebygn. se *Brunius*, Konstanteckn., S. 240, og *H. J. Holm*, B.'s ældgl. Kirkeb., S. 12).

Nær Sognets Østgrænse og nær ved Cementfabrikken ligger paa Rispebjærg et gammelt Voldsted, *Ringeborg*, hvis Borgplads er omtr. 150 F. lang og 150 F. bred; mod V. falder den af med en 50 F. høj Skrænt til Øle Aa, der her gør en Krumning, mod S. spores tydeligt en indtil 10 F. høj, i en Halvcirkel gaaende Vold og uden for den en Grav; der er ikke fundet Spor af Bygninger paa Borgpladsen.

Ved den smukke skovbevoksede Dal, hvorigennem Øle Aa flyder, og nær Aaens Udløb ligger *Slusegaard*, hvor der, fra Fiskerlejet Bakkerne, drives Laksefiskeri og Lakseudklækning (med Statsunderstøttelse).

Sandflugten 1548 ødelagde 5 Gaarde i Sognet.

Til flere af Gravhøjene i Sognet knytter der sig Sagn om underjordiske og Trolde. Mest bekendt er Sagnet om *Bondevedde* (eller Bonavedde, se bl. a. *Skougaard*, Beskr. over B., S. 280 fl.), der fordrev en Trold fra Aalhøj ved *Tornegaard* (tidligere kaldet „Bondeveddes Gaard") til Faalhøj. Det var ogsaa samme Mand, der af Trolden fik et Bæger med en Drik, som han hældte ud over sin Hests Ryg, og som afsved dens Haar; Bægeret skænkede han til Kirken (se under denne). *Faalhøj* er nu fredlyst ligesom ogsaa 10 andre smukke Høje; en af dem er omsat med store Randsten. Paa Kirkemarken staa 3 Bautasten. — Paa Gaarden Billegravs Mark er der undersøgt en Høj („Kong Billes Høj"), hvori fandtes flere Grave fra Broncealderen.

Aaker Sogn (se S. 60), det største i Herredet, omgives af Østersøen, Pedersker og Bodilsker Sogne samt Øster Hrd. (Øster-Mariæ S.) og Vester Hrd. (Vester-Mariæ S.). Den nordl. Del hører til Granitplateauet og Højlyngen; den sydligste Udløber af Graniten er Bakkerne ved Aakirkeby; højeste Punkt i Sognet er 385 F., 121 M. Det øvrige af Sognet hører til Sandstens- og Skifer- og Cementstensformationen, hvis Overflade for det meste er jævn og frugtbar, men temmelig skovløs. I det sydøstl. Hjørne naar Flyvesandet ind i Sognet. To af Øens betydeligere Vandløb, Grødby Aa og Læsaa, løbe igennem Sognet, der gennemskæres af Landevejen fra Rønne til Neksø og af søndre Landevej; Jærnbanen (Holdeplads ved Egla Enge) med dens Sidebane fra Aakirkeby til Almindingen vil komme til at gaa gennem det (Station ved Rømersdal).

Fladeindholdet var $^{16}/_{7}$ 1896: 10,290 Td. Ld., hvoraf 4381 besaaede (deraf med Hvede 82, Rug 815, Byg 886, Havre 944, Bælgsæd 95, Blandsæd til Modenh. 810, Grøntf. 253, Kartofler 224, andre Rodfr. 242, andre Handelspl. 28), medens der henlaa til Afgræsning 2107, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1324, Have 95, Skov 1112, Moser og Kær 152, Heder, Stenmarker osv. 762, Byggegr. 318, Vandareal m. m. 37. Kreaturhold 1893: 762 Heste, 3192 Stk. Hornkvæg (deraf 2159 Køer), 1404 Faar, 1618 Svin og 21 Geder. Bornh. Ager og Engs Hartk. var $^{1}/_{1}$ 1895: 925,$_{6}$ Td. (638 Td. alm.). Der var 126 Selvejergaarde med 775,$_{6}$, 19 Arvefæstegd. med 45,$_{9}$, 261 Huse med 91,$_{6}$ Td. Hrtk. og 98 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1890: 2325 (1801: 1402, 1840: 1670, 1860: 1978, 1880: 2467), boede i 488 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 46 levede af immat. Virksomhed, 1680 af Jordbr., 5 af Gartneri, 36 af Fiskeri, 377 af Industri, 16 af Handel, 10 af Skibsfart, 48 af andre Erhv., 62 af deres Midler, og 45 vare under Fattigv.

I Sognet: *Aa Kirke* (se S. 55), *Kirkeskolen*, *Nordre*, *Østre* og *Søndre Skole* samt *Grødby Skole*; *Bornholms Højskole* (se Øster-Mariæ S. 89), opført 1893 ved Dalshøj; *Fattiggaard* (se S. 59); Skovridergaarden *Rømersdal*, opkaldt efter Hans Rømer (se S. 67), beliggende ved Sognets Nordgrænse tæt neden for Almindingen, hvor Klipperne falde brat af ved Gaarden ned mod Kodalen; to Andelsmejerier, *Brodal* og *Bøsthøj*, flere Cementstensbrud, hvoraf det største ved *Limensgade* (alt nævnt Aar 1569), og flere Møller, deribl. *Myremølle* og *Saksebromølle*. Ved Grødby Aas Udløb ligger Fiskerlejet *Boderne*, hvor Baade kunne ligge i Læ bag en Mole. Ved Kysten flere Ladepladser, deribl. *Risebæks Ladeplads*. *Vallensgaard* (Proprietærgd.) har 25 Td. Hrtk. (17 Td. alm.), 380 Td. Ld., hvoraf 120 Eng, 50 Skov, 60 Mose, Resten Ager; til Gaarden høre to Fæstehuse. Ejendommen *St. Munkegaard* og *Bøsthøjgaard* har 22$^{1}/_{2}$ Td. Hrtk. (15$^{1}/_{2}$ Td. alm.), 147 Td. Ld., hvoraf 1 Eng, 9 Gaardsplads, Have og Skov, Resten Ager; til Ejendommen hører 1 Vandmølle. Ejendommen *Vejrmøllegaard* med 10. Vornedegd. i Vester-Marie Sogn har 19 Td. Hrtk. (13 Td. alm.), 165 Td. Ld., hvoraf 4 Eng, 9 Skov, 2 Gaardsplads, Veje osv., Resten Ager; til Vejrmøllegaard hører et Fæstehus og en Vandmølle. Af andre større Gaarde nævnes:

Langemyregd,, St. Hallegd., Brogd., Soldatergd., Lavegd., Kannikegd., St. Bukkegd., Højegd., Lille Munkegd., Lille Duegd., St. Bakkegaard, Loftsgd., Myregd. og *Spidlegd.* Saml. af Gaarde og Huse: *Faareby*, *Egeby* med Mølle, *Kalby*, *Under Klinten*, *Hundsale*, *Smaalyng*, *Nyby*, *Lykkesmark*; Huse: *Egla Enge*, *Sletenge*, *Strøby*.

Aaker S., der udgør eet Kirkesogn med Aakirkeby, men danner en egen Sognekommune og er delt i to Sognefogeddistrikter, hører under Sønder Herreds Jurisdiktion (Neksø), Bornholms Amtstue- (Rønne) og Øens sydvestl. Lægedistr. (Rønne), 4. Landstingskr. og Amtets 2. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 25. (østre) og 26. Lægd (vestre Distr.).

Vallensgaard („Wallandegordenn") blev $^{29}/_{4}$ 1541 af Borgmestre og Raadmænd i Lübeck overdraget som arveligt Len til Carsten Lyneborg, som havde opbygget Gaarden, efter at den længe havde ligget øde. Aar 1556 købte den lybske Foged Schweder Kettingk den af Lyneborg. Senere solgte Kettingk den til Admiral Sylvester Francke, fra hvem Kongen inddrog den 1580 under Hammershus som uindløst Pant for en Sum af 1000 Rd. (Henr. Brahe som Lensmand paa B., † 1587, vilde købe den af Francke, men Kongen vilde selv have den). Aar 1624 ejedes den af Henr. Ramels Arvinger og kaldtes da Herregaard; 1671 tilhørte den Steen Redtz og hans Frue Marine Juel; fra 1696 er den nedarvet fra Landsdommer Anthoni Müller i dennes Familie. — Brugsretten over *Kannikegaard*, der er bygget paa Sognets gamle Kirkegaard, tillige med Aa Kirkes Kanonikat skænkede Fr. III $^{11}/_{12}$ 1659 til Præsten Poul Hansen Anker som Belønning for hans Deltagelse i Opstanden 1658. — *Myregaard* tilhørte 1606 Jørgen Gagge, hvis Søn Sivert Gagge paa Grund af sit Forhold ved de svenskes Erobring af Landet blev landsforvist 1646, men senere blev benaadet og 1651 fik kgl. Brev paa at maatte beholde Myregaard; han afhændede den senere til Kronen, som solgte den ved Fællesauktionen 1744. — *Spidlegaard* (se S. 58) blev $^{29}/_{12}$ 1658 skænket af Kongen til Skipper Hans Lauridsen som Belønning for hans Deltagelse i Opstanden, „at nyde i sin og sin Hustrus Levetid, kvit og frit". — *Store Hallegaard* tilhørte Peder Oxe og kom ved hans Mageskifte med Fr. II ind under Kronen.

Ved *Egla Enge* (Ugla-Enge) noget Ø. for Limensgade stod Slaget 1535, hvor Lübeckerne sejrede over Bornholmerne (se S. 14).

Ved *St. Loftsgaard* ved Grødby Aa fandtes 1755 af Niels Brock for første Gang Porcellænsjord (se *C. Nyrop*, den danske Porcellænsfabr., Kbh. 1878, S. 19).

Ved Grødby har der i Oldtiden været forskellige Begravelsespladser. Der er her truffet en enkelt Grav fra Stenalderen, flere Grave fra Broncealderen og henved 100 Brandpletter; i Nærheden af disse har der staaet omtr. 70 Bautasten, hvoraf nu kun 3 ere tilbage (de to fredlyste). I øvrigt er der fredlyst 6 Gravhøje, en Helleristningssten, en stor Jættestue ved *Jættedalen*, samt ved Egeby et Jordstykke med omtr. 100 Røser og nogle Skibssætninger.

(**Litt.**: *C. Th. Christensen*, Uddr. af Aaker Kirkeb. 1651—82, i Kirkeh. Saml. 4. R. I B., S. 469 fl. — *J. Carlsen*, Om Pesten i Aaker Sogn, i „Naturen og Mennesket", 1890, S. 149 fl.).

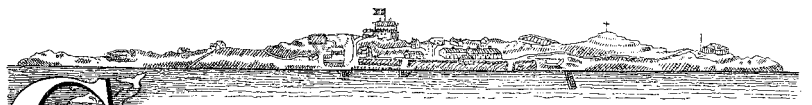

Christiansø, eller *Ertholme* (*Erteholme*), den lille Øgruppe, der ligger $2^{3}/_{4}$ Mil Nord for Svaneke og $2^{1}/_{4}$ Mil Nordøst for Gudhjem, under 55^{0} 19′ n. Br. og under 2^{0} 36′ 30″ ø. L. for Kbh., bestaar af tre smaa Øer, *Christiansø*, *Frederiksø* og *Græsholm*, et større Skær mod N., *Tat*, og nogle mindre omgivende Skær (*Vester-*

og *Østerskær*, *Tyvskær* m. m.). Christiansø er 1130 Al. fra N. til S. og 680 Al. bred, 40 Td. Ld., Frederiksø (eller *Lilleø*, tidligere kaldet *Bukholm*) er 700 Al. fra N. til S. og 250 Al. bred, 9 Td. Ld. Det er Klippeøer, til Dels dækkede med et tyndt Lag Jord; det højeste Punkt, Møllebakke, 71 F., 22 M., ligger paa Christiansø. Kun de to største Øer ere beboede; Græsholm, 12 Td. Ld., er helt udyrket, dog til Dels bevokset med Græs, og Tilholdssted for Skarer af Fugle, deribl. Edderfugle (fredede fra 1898).

Fladeindholdet var $^{16}/_{7}$ 1896 61 Td. Ld., hvoraf 6 Fælleder, 4 Have, 1 Skov, 32 Stenmarker, 12 Byggegrunde m. m. og 6 Damme. Kreaturhold 1893: 3 Køer, 14 Faar og 1 Svin (ingen Heste!). Øerne ere ikke i Matriklen ansatte til noget Hartkorn. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1890: 274 (1801: 494, 1840: 397, 1860: 100, 1880: 259), boede i 55 Gaarde og Huse og fordeltes efter Erhverv saaledes: 30 levede af immat. Virksomhed, 187 af Fiskeri, 6 af Handel, 27 af Skibsfart, 11 som Daglejere og 13 af deres Midler. $^{1}/_{6}$ 1898 var der 200 Indb.

Øerne gøre et venligt Indtryk med deres nette Haveanlæg (mange vilde Roser), hvor Morbærtræet og Vinranken trives godt, og smaa Træplantninger („Kongens Have" og „Stiboltsminde"; midt mellem de to Lunde staar en Kampesten, der fortæller, at de ere anlagte 1771 af Kommandant C. H. Stibolt). Der er flere naturlige Klippebassiner med rigeligt fersk Vand. Indbyggerne drive lidt Havedyrkning og Kartoffelavl; men Hovederhvervet er Fiskeriet, særlig af Sild og Laks, og om Sommeren er der mange, der tage derover fra Bornholm for Laksefiskeriets Skyld. If. Fiskeriberetn. var der i Finansaaret 1896—97 60 Fiskere, der fangede for en Værdi af 35,735 Kr. (deraf Laks til en Værdi af 23,737 Kr.); der fiskedes med 14 Dæksbaade og 37 mindre Fartøjer. Ved Øerne fanges en Del Sæler.

Paa *Christiansø* ligger: *Kirken*, opf. 1821 af Kamp, men overkalket, bestaaende af et med en langstrakt Hvælving dækket Skib og et Vaabenhus; Alteret er en i en Niche staaende Christusfigur mellem 2 Søjler, der bære Prædikestolen oven over Nichen; paa Siderne af Alteret Billeder af Apostlene Matthæus og Peter; paa Alteret to Messingstager fra 1654; Orgelet er skænket af Fred. VII; ved Kirken et Klokkestativ. *Skolen* (i Præsteboligen, som før har ligget paa Frederiksø). Endvidere *Store Taarn*, en stærk, af Kamp opført, ringformet Bygning, 80 F. i udv., 72 F. i indv. Gennemsnit, med en indre Gaard; Bygningen, der nu er uden Tag, havde tidligere to Stokværk, af hvilke det nederste benyttedes til Tøjhus, Ammunition, Magasin osv., det andet dannede et med 16 Skydeskaar forsynet lukket Batteri, hvor Kanonerne stode monterede som paa et Skibsdæk; før Kirken byggedes, var der tillige Garnisonskirke i nederste Stokværk. Nu benyttes Bygningen til Fyr, idet der i den ene Side af den cylindriske Bygning, paa hvis indvendige Mure der vokser nogen Hyld, er bygget et hvidt Fyrtaarn, opf. 1879, der rager lidt op over Bygningens Rand; det er et hvidt Blinkfyr (Blink hver $^{1}/_{2}$ Minut), Flammens Højde 92 F., Lysvidden $3^{3}/_{4}$ Mil (det tidligere Spejlfyr blev opsat paa Taarnet 1805); desuden er der Taagesignal (to Sirener, den ene paa Møllebakke). Endvidere findes paa Øen en Mølle og flere store, nu af private beboede Bygninger (Kommandantbolig, Magasin og Kasernebygning, Forvalterbolig), der tilsammen med Bygningerne paa Frederiksø danne „Gaden". Paa *Frederiksø* findes et ret vel bevaret mindre, rundt Fæstningstaarn (*Lille Taarn*), ligeledes af Kamp, med et spidst Tag, og en to Stokværk høj Bygning, der tidligere er bleven benyttet som Statsfængsel. Øerne have 2 Kirkegaarde (der har tidligere ogsaa været en paa Græsholm), af hvilke den paa Christiansø har Mindesten over Forvalter H.

H. Tønder, † 1706, ovennævnte C. H. Stibolt, † 1779, og Interimskommandant A. A. Kohl, † 1795. Mellem de to Øer, der ere forbundne ved en omtr. 50 Al. lang Flydebro, ligger den omtr. 750 Al. lange, men højst 200 Al. brede, gode Havn, der har Betydning som Nød- og Fiskerihavn (Havneværkerne have faaet flere Udvidelser 1883—96). Broen deler den i en nordl., med 24 F. Vand, og en sydl. Havn, med 16 F. Vand. Havnen er omtr. altid tilgængelig, enten fra N. eller S.; Broen kan svinges, men kun Skibe med 15 F. Dybgaaende kunne passere den; ved Sydhavnens Østside er der Bolværk, hvor dog kun Skibe med 6 F. Dybgaaende kunne lægge til. I Havnen er der Lodstvang (4 Lodser) for Skibe paa 30 Tons og derover. Til Øerne gaar der Baadpost 4 Gange ugentlig fra Svaneke.

Christiansø hører under Øster Herreds Jurisdiktion og B.'s Amtstue-

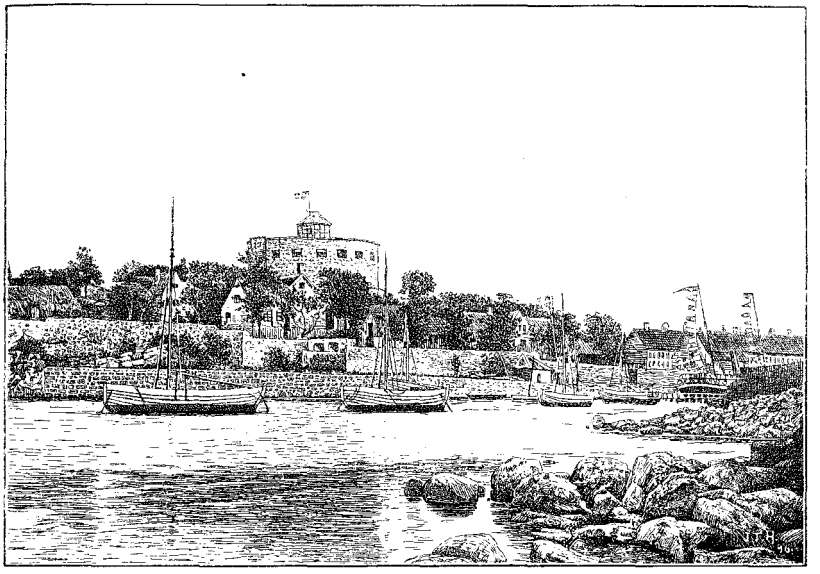

Havnen ved Christiansø.

distrikt (Lov af $^{21}/_{1}$ 1857), 4. Landstingskr. og B.'s Amts 2. Folketingskr. samt 6. Udskrivningskr.' 14. Lægd, men sorterer i øvrigt under Marineministeriet, der ansætter en Forvalter, som tillige varetager Toldforretningerne og har Tilsyn med Fyret (desuden 3 Fyrassistenter), en Læge og en Præst, som tillige er Skolelærer.

Ertholme (a r ð a, oldn., betyder Knort, Ujævnhed) vare nøgne og ubeboede (enkelte Oldsagsfund kendes dog; i Nationalmuseet opbevares saaledes en Økse fra Stenalderen og en Guldfingerring fra Jærnalderen, fundne paa og ved Christiansø) indtil Chr. V's Tid, og de besøgtes kun om Sommeren af Fiskere, navnlig fra Gudhjem. Under den skaanske Krig havde det imidlertid vist sig ønskeligt ved Bornholm at have en Orlogshavn for Skibe, der skulde iagttage den svenske Flaades Bevægelser fra Karlskrona og forulempe Forbindelsen mellem Sverige og dets tyske Provinser, og som tillige kunde tjene som Tilflugts- og Reparationshavn for en større Eskadre (se Danske Saml. II R., 5. Bd., S. 124—125). Allerede 1680 bleve derfor Bornholms Kyster undersøgte af Admiral Span og en Ingeniørofficer, hvilke anbefalede Ert-

holmene som det mest passende Sted. Planen stilledes dog nogle Aar i Bero, formentlig fordi man helst ønskede Havnen ved Bornholm selv. Et passende Sted mente man at have fundet ved Arnager (se S. 72), og for at prøve dets Sikkerhed stationerede man en Fregat der i Vinteren 1683—84; men Fregatten forliste, og man bestemte sig da endelig for Ertholmene, som 1683 atter vare blevne undersøgte og anbefalede af Brødrene Juel og Chrf. Sehested. Aar 1684 sendtes en Kommission derover med Materialer og Kanoner, og Arbejdet paabegyndtes, ledet af Oberst Ant. Coucheron. Under stor Højtidelighed lagdes $^{19}/_{6}$ 1684 Grunden til det store Taarn*) og $^{20}/_{5}$ 1685 til Taarnet paa Frederiksø, hvorhos Fæstningen $^{14}/_{10}$ 1684 fik Navnet Christiansø (1687 besøgte Chr. V Øerne). Foruden disse Taarne anlagdes Batterier ved Indløbene til Havnen, og Magasiner og Kaserner opførtes; ligeledes anlagdes Cisterner og Haver, hvortil Jorden hentedes fra Bornholm. Vignetten S. 99 viser Christiansø i 1703, set fra Frederiksø. Foruden de nævnte Batterier anlagdes senere nogle Batterier paa de Steder af Christiansø, hvor en Landgang var mulig, og efterhaanden forenedes Batterierne ved Forbindelseslinier for Infanteri. Begge Øerne fremtraadte saaledes til sidst som helt omgivne med høje, med Kanoner bestykkede „Ringmure", der toge sig ret imponerende ud, men de vare kun opførte af tilhugne Sten uden Kalk. Ligeledes vare de ved Indløbene anlagte Havnedæmninger og Brohoveder for svagt konstruerede, Havnen var ogsaa for smal til Krigshavn, og i Løbet af 18. Aarh., saaledes 1759 og 1768, udsendtes derfor stadig nye Kommissioner til Øerne, nye Planer udarbejdedes, og ikke ubetydelige Bekostninger anvendtes paa Forbedringer, uden at det hjalp. Fæstningens Kommandant var i Beg. en Officer af Landmilitæretaten (den første var Coucheron), men fra 1741 hørte den under Søetaten. Græsholm var ogsaa en Tid lang inddraget i Befæstningen, men den derpaa anlagte Stjerneskanse opgaves senere og nedreves til Dels i 1808—13, i hvilke Aar der udførtes betydelige Arbejder til Befæstningens Forbedring. I 1851 undersøgtes for sidste Gang Fæstningens Tilstand, og da det viste sig, at en forsvarlig Befæstning vilde koste omtr. 340,000 Rd. og i Krigstid fordre en Garnison paa 1400 Mand, og da Fæstningen under de forandrede politiske Forhold ikke længere kunde have den strategiske Betydning som før, bestemtes det ved kgl. Res. af $^{2}/_{5}$ 1855, at den skulde nedlægges, dog saaledes at Havnen fremdeles vedligeholdtes af Staten som Nødhavn, ligesom ogsaa Lodseriet og Fyretablissementet opretholdtes; 1863 inddroges Resten af den militære Besætning. Den eneste Gang, Fæstningen havde bestaaet en alvorlig Prøve, var, da den $^{24}/_{10}$ 1808 blev angrebet af en engelsk Flotille paa 2 Linieskibe og 6 mindre Skibe; men Kommandanten, Kapt. Kohl, der blev saaret under Kampen, slog Angrebet tilbage. — Øen har flere Gange modtaget Besøg af fyrstelige Personer. Peter den Store kom dertil 21.—22. Aug. 1716; 1833 og 1841 var Fred. VII der som Prins og 1857 som Konge.

I Statsfængslet have bl. a. siddet Præsten Peter Chr. Piper, der for uchristelige Gerninger fradømtes Kald og Embede ved et Landemode 1729 (bekr. af Højesteret 1731) og førtes til Christiansø, hvor han døde (*Wiberg*, Præstehist., III S. 421), Præsten C. F. Gerlach i Rye, ført hertil 1747 (se Kirkeh. Saml. 4. R. I S. 310), en Advokat G. Schade fra Altona (smstds S. 323), den sindssyge Dr. med. P. Fabricius 1775—79 († i Rønne 1817) og Dr. J. J. Dampe (se om ham *J. C. Johansens* Artikel i Historisk Tidsskr. 6. R., V. Bd., S. 555), der sad her 1826—41 med en kort Afbrydelse 1832, da han førtes til Kastellet i Kbh., fordi der var blevet indrettet en Karantæneanstalt paa Christiansø. Fra 1841 fik han Lov til at bo i Rønne, og 1848 blev han helt frigiven. — Om et pietistisk Røre paa Christiansø 1733 se Kirkeh. Saml. 4. R. I S. 640 fl.

Litt.: *C. V. Hertel*, Ny udførl. Beskr. over den vigtige danske Søefæstn. Christiansøe osv. Af en tysk Rejse-Journal for 1807 [*J. C. Fick*, Meine neueste Reise, Erlangen 1807], Aalborg 1809. — *K. A. Gosselman*, Besök på Ertholmarne i Nov. 1842, Stockholm 1842. — *C. Hedemann*, „Erth.", i Folkekal. for Danm. 1856, S. 75 fl. — Bidr. til Fæstningen Christiansøs Hist., i Nyt Arkiv. f. Søvæsen I, S. 359 fl. (se ogsaa smstds. S. 239). — Se ogsaa *Ill. Tid.* $^{28}/_{4}$ 1872 og $^{1}/_{10}$ 1893, og *„Fra alle Lande"* 1870 II, S. 152 fl. — *C. A. Sparre*, Nogle Optegn. om Christiansø (Aarhus 1886), Manuskr. i St. kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., Kv. 2257.

---

*) Paa den Medaille, der sloges i Anledningen, stod paa Latin følg. Indskrift: „Erteholmene, hidtil Fiskernes Tjenerinde, nu Østersøens Beherskerinde, hidtil ugæstmild ved sine Klipper, utilgængelig ved sine Skær, nu — 1684 ved Chr. V's mere end herkuliske Bedrift — Østersøens Beskytterinde, de sørarendes Tilflugt, Rigernes Pryd; fra sin Klippeborg aver den Fjendtligheder, Venner modtager den mildt, — kaldes herefter Christiansø".